

2014 | 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ SZILÁGYI MAGDOLNA
RÓMAI UTAK A KÖZÉPKORI
DUNÁNTÚLON

■ FÓNAGY ZOLTÁN
BOSZNIA-HERCEGOVINA INTEGRÁCIÓJA
AZ OKKUPÁCIÓ UTÁN

■ BORHI LÁSZLÓ
A KISÁLLAMOK SZEREPE A NEMZETKÖZI
POLITIKÁBAN

■ CIEGER ANDRÁS
A LEVÉLÍRÓ POLITIKUS

■ SOMOGYI ÉVA
A KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERIUM
TISZTVISELŐINEK LEVELEI

■ SZABÓ ANDRÁS PÉTER
MAGYARORSZÁGI DIÁKOK
EGYETEMJÁRÁSA AZ ÚJKORBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVI. ÉVFOLYAM, 2014. 1. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Szilágyi Magdolna: Római utak a középkori Dunántúlon. Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben	1
Fónagy Zoltán: Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. Hatalompolitika és modernizáció a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében	27
Borhi László: A kisállamok szerepe a nemzetközi politikában	61

MŰHELY

Pósán László: Magánharc (<i>fehde</i>), bosszúállás és erőszak a Német Lovagrend államában	75
Nagy Kornél: „Vagyon egy Oremus nevű szőlő, fő bort termő...”. A sátorlajújhelyi Oremus szőlő történetéhez	91
Cieger András: A levélíró politikus. A levelezés szerepe a magyar politikai életben a 19. század második felében	107
Somogyi Éva: A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei	119

MÉRLEG

Szabó András Péter: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. Egy nélkülözhetetlen adattár „korajútkorász” szemmel	133
--	-----

FIGYELŐ

Naissances du totalitarisme. Dir. Philippe de Lara (<i>Hantos-Varga Márta</i>)	171
--	-----

SZILÁGYI MAGDOLNA

Római utak a középkori Dunántúlon

Az utak nevei és szerepük a középkori
térszervezésben

Az Árpád-kori út- és településhálózat kialakulására a természeti környezet (domborzat, vízrajz, növényzet és talaj) mellett a Dunántúl, Szlavónia és Erdély területén nagymértékben hatott még a római kori „kultúrtáj”. A római kor és a középkor közötti kontinuitás, folytonosság kérdését a történeti-régészeti kutatás nemcsak a római lakosság és a civilizáció (városi élet, kereszténység, kultuszhelyek, helynevek, latin nyelv) kapcsán, hanem az épített környezet (lakott helyek, épületek, építőanyag, utak) vonatkozásában is vizsgálta.¹ A római útmaradványoknak a középkori közlekedési rendszerekre gyakorolt hatását hangsúlyozta többek között László Gyula, Székely György, Tóth Endre és Petrovics István.²

Tanulmányomban a régészeti kutatások eredményeire, valamint írott és kartográfiai forrásokra támaszkodva arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Dunántúl területére beköltöző magyar lakosság miként tekintett az itt talált római kori utakra és hogyan használta azokat. A római útmaradványoknak mely tulajdonságait találták annyira szembetűnőnek, hogy az alapján nevezzék el őket és viszonyítási pontként hivatkozzanak rájuk a határjárásokban? A középkori lakosság milyen mértékben fordította a római városok utcáit, *forum*át, kapuit, illetve a városokon kívüli utak maradványait a saját hasznára, és ez hogyan befolyásolta a középkori topográfia alakulását? Mivel a római csapatok Pannoniából történő kivonása és a kora Árpád-kor közötti időszakban nem számolhatunk útépítéssel és karbantartással, tanulmányomban nem térek ki az 5. és 8. század között a Dunántúl területére érkező különböző népcsoportok megtelepedésére és a római kori tájelemek (beleértve magukat az utakat is) népvándorlás kori használatára sem.³

1 Összefoglalóan a kontinuitásról: *Kiss Attila*: Pannonia római kori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 10. (1966) 85–94.; *Endre Tóth*: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). In: *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*. Hrsg. Bernhard Hänsel. Südosteuropa-Gesellschaft–Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität, München–Berlin, 1987. 251–264.

2 *László Gyula*: Budapest a népvándorlás korában. In: *Budapest története. I. Budapest az ókorban. 2.* Szerk. Szendy Károly. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1942. 803–805.; *Székely György*: A pannoniái települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. *Tanulmányok Budapest múltjából* 12. (1957) 14–15.; *Endre Tóth*: The Roman roads of Pannonia. *The New Hungarian Quarterly* 24. (1984) 179.; *Petrovics István*: Út. In: *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Szerk. Kristó Gyula. Akadémiai, Bp., 1994. 702.

3 A római épített környezet (városok, katonai erődítmények, villák, utak) népvándorlás kori használatáról, ill. újrahasznosításáról: *Neil Christie*: The survival of Roman settlement along the Middle

A római utak középkori nevei

A középkori oklevelekben előforduló római utak kérdését elsőként Glaser Lajos vizsgálta összefoglalóan.⁴ Az általa római utakra vonatkoztatott elnevezések közül (*öttevényút, kövesút, királyuta, via levata* és *via murata*) a későbbi kutatás alapján csupán az *öttevény* bizonyult minden esetben római eredetűnek.⁵ A többi kifejezés éppúgy jelenthetett római, mint a középkorban épült utat. Az alábbiakban a római kori útmaradványok főbb tulajdonságait (anyag, töltés, út menti köemlékek) tekintem át röviden a középkori elnevezések tükrében.

a) Az utak anyaga

A pannóniai útmaradványok középkori megfigyeléséről tanúskodnak a határjáró oklevelekben gyakran előforduló *öttevény* és *kövesút* elnevezések. Az *öttevény* (< önt) az „öntés” szó régi alakja.⁶ A köznyelven így nevezett utakat nagy útként (*via magna*),⁷ közútként (*publica strata*),⁸ régi útként (*antiqua via*),⁹ illetve épített útként (*via parata, via fundata*)¹⁰ értelmezik a 13–14. századi források. Néhány kora újkori térkép pedig már egyértelműen római útként tünteti fel őket.¹¹ Glaser Lajos fent említett tanulmánya kapcsán hosszas nyelvészeti vita bontakozott ki a

Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century AD. Oxford Journal of Archaeology 11. (1992) 3. sz. 317–339.; *Tivadar Vida*: Late Roman territorial organization and the settlement of the barbarian *gentes* in Pannonia. Hortus Artium Medievalium 13. (2007) 2. sz. 319–331.

4 Glaser Lajos: A római utak nevei középkori okleveleinkben. Magyar Nyelv 27. (1931) 317–319.

5 Tóth Endre: Eötteven seu via antiqua Romanorum. Magyar Nyelv 73. (1977) 197.

6 Juhász Jenő: Az önt ige családja. Magyar Nyelv 31. (1935) 148–151.

7 1254: „ad magnam viam Ittewen, que ducit ad Worosd” (Várasd, Várasd m.) – Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Pest–Bp., 1860–1873. (= ÁÜO) XI. 404.; 1265: „ad magnam viam, que vulgariter Ehttewen dicitur” (Irsa, Zala m.) – Hazai okmánytár. I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 131.; 1329: „[ad] magnam viam regni, que Utteuim vocatur” (Porpác, Vas m.) – Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Hrsg. Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Böhlau, Wien–Graz–Köln, 1955–1999. (= UB) IV. 45.; 1329: „ad viam magnam Etheuenuth vocatam” (Vámosmészadó, Vas m.) – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 42 068.

8 1364: „ad quondam publicam stratam vulgo vteuen vocatam” (Porpác és Vát környékén, Vas m.) – DL 41 607.

9 1225: „ad antiquam viam, que vulgo dicitur utwengut” (Borsmonostor, Sopron m.) – UB I. 105.; 1237: „per quondam antiquam viam que dicitur eetheven” (Enyed és Peresznye környékén, Sopron m.) – UB I. 173.

10 1210: „via que dicitur parata, que vulgo vocatur etteuen” (Kimle, Moson m.) – UB I. 60.; 1371: „ad unam magnam viam fundatam Vttonyn vocatam” (Várasd, Várasd m.) – Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. XIV. Coll. Tadija Smičiklas–Marko Kostrenčić. JAZU, Zagreb, 1916. 352.

11 1797: „Ötevényi Ut a’ melly a régi rómaiak által készítettett” (Csényétől északra, Vas m.) – Vas Megyei Levéltár (Szombathely; = VaML), Térképtár (= T) 33.; 1840 körül: „Eöttevén seu antiqua Via Romanorum” (Kemenesszentpéter, Vas m.) – VaML T 6. és VaML T 463.

szó értelmezése körül a *Magyar Nyelv* folyóirat hasábjain.¹² Legutóbb Tóth Endre szólott hozzá a kérdéshez, ezúttal egy új oldalról, a régészet felől közelítve meg azt.¹³ Az *Oklevélszótár*,¹⁴ valamint Pais Dezső¹⁵ és Szabó Dénes¹⁶ nyelvészek értelmezése szerint az *öttevén* elnevezés az utak töltésére vonatkozik. Ezzel szemben a régészeti terepi megfigyelések alapján a töltésükhöz képest sokkal szembetűnőbb jelenség lehetett az a széles – akár 8–10 méteres – sódere sáv, mely az útburkolatukat összetartó kötőanyag¹⁷ szétmállását követően keletkezett az évszázadok folyamán. Az egykori utakból maradt szétterülő kavicsáv nagy hasonlóságot mutat a folyók által partra öntött kavicsos hordalékkal. Tóth Endre véleménye szerint ez lehet a magyarázata annak, hogy a folyók hordalékához hasonlóan¹⁸ ezeket az útmadarványokat is *öttevén*nek nevezte a népnyelv.¹⁹

Az írott, kartográfiai és helynévi adatok alapján az *öttevén* elnevezések a Borostyánkőútra, a Savariát Arrabonával összekötő útra, a *limes*út Carnuntum és Arrabona közötti szakaszára, valamint a Dráva–Száva közén található utakra vonatkoztathatóak (*1. kép*).²⁰ Tehát Glaser Lajos megállapítása, miszerint „Győr délkörétől keletre hiányoznak az *öttevén*nek nevezett útmadarványok”,²¹ ma is megállja a helyét. Az elnevezés földrajzi elterjedésének okát nagy valószínűséggel az útépités területi sajátosságaiban kereshetjük. Míg a Nyugat-Dunántúlon – a Pinka, Gyöngyös, Répce és Rába vízrendszeréhez tartozó pleisztocén kori kavics-takaróknak²² köszönhetően – nagy mennyiségű kavics állt rendelkezésre a római kori útépitésekhez, addig a Kelet-Dunántúlon csak néhány helyen található kisebb kavics-takaró. Többek között ez lehetett az oka annak, hogy a Kelet-Dunántúlon kavicsot inkább csak az utak burkolatához használtak fel, töltésüket zúzott kőből rakták.²³ Ezek a területi különbségek megmagyarázzák Glaser Lajos azon megfigyelését is, hogy a *kövesút*nak nevezett római utakkal miért csak a Dunántúl keleti részén találkozunk, és miért hiányoznak a Nyugat-Dunántúlon.

12 Pais Dezső: *Öttevén*. Magyar Nyelv 28. (1932) 119–120.; Szabó Dénes: *Ötten*. Magyar Nyelv 39. (1943) 298–305.; Pais Dezső: Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével. Magyar Nyelv 62. (1966) 71–72.

13 Tóth E.: *Ötten* i. m. (5. jz.).

14 Az *Oklevélszótár* alapján az *öttevén* szó jelentése: agger, töltés, damm. Magyar oklevél-szótár. Szerk. Szamota István–Zolnay Gyula. Hornyánszky, Bp., 1902–1906. (= OklSz) s.v. „Ötten”, 303.

15 Pais D.: *Ötten* i. m. (12. jz.) 119–120.; *Uő*: Névvizsgálatok i. m. (12. jz.) 72.

16 Szabó D.: i. m. (12. jz.) 305.

17 Csupsán egy Szlavónia területére eső római út esetében van írásos adatunk arról, hogy még az útfelszint összetartó habarcs is megfigyelhető volt a középkorban: 1209: „ad viam antiquam cementario opere supereffusam” (Gorra m.) – ÁÚO XI. 98.

18 Szabó D.: i. m. (12. jz.) 302.

19 Tóth E.: *Ötten* i. m. (5. jz.) 199–200.

20 Uo. 195–197.

21 Glaser L.: i. m. (4. jz.) 318.

22 A nyugat-magyarországi kavics-takarókról: Ádám László–Marosi Sándor: A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Akadémiai, Bp., 1975. 287–297.

23 Tóth E.: *Ötten* i. m. (5. jz.) 201.; *Uő*: Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon. MNM, Bp., 2006. 21.

Kövesút elnevezéssel két római útszakaszt, a *limes*út Arrabona és Intercisa közötti részét,²⁴ valamint a Brigetiót Aquincummal összekötő diagonális utat²⁵ illették a középkorban és a kora újkorban (2. kép). A Duna jobb partját kísérő *limes*útról készült légi felvételeken a köves, kavicsos útmaradványok világos színű sávja néhol akár több kilométer hosszan is megfigyelhető a szántóföldeken.²⁶ A Budai-hegységet és a Pilist elválasztó törésvonal, a Vörösvári-árok határán futó Brigetio–Aquincum út köves, kavicsos szakaszait pedig topográfiai kutatás segítségével sikerült azonosítani Piliscsév, Pilisszántó és Pilisvörösvár határában.²⁷ Fontos azonban megjegyezni, hogy – szemben az *öttevény* elnevezéssel – a *kövesút* és ennek latin megfelelői (*via lapidosa*, *via lapidibus strata*, *via saxosa* stb.) nemcsak római utakkal kapcsolatban tűnnek fel a forrásokban. E szavakkal illették a hegyvidéken, sziklás terepen futó természetes módon kővel borított vagy kővel kirakott középkori utakat is. Ilyen középkori kövesút volt például a Csobánka határában fekvő egykori Boron falu 1299. évi határjárásában említett *via saxosa* is.²⁸ Az út köves maradványait Csobánka, Pilisborosjenő, Pilisszántó és Üröm határában azonosította a régészeti kutatás.²⁹ Ez a római Brigetio–Aquincum út közelében, azzal párhuzamosan futó út Esztergomot és Óbudát kötötte össze a Pilisen keresztül. Elhaladt az 1184-ben alapított pilisi ciszterci és az 1287-es alapítású szentléleki pálos kolostorok mellett, és megközelítette a mára elpusztult Boron falut. Bár a Dunántúlon a városfalakon kívüli területeken máshol nem találkozunk kőből rakott úttal, en-

24 1435: „magnum viam Kuesuth vocatam per quam de Komarom itur ad Jaurinum.” Idézi Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63–64. (1929–1930) 146.: 82.; 1742: „Via Regia Lapidibus Strata per Regem Ladislaum facta” (Érd és Dunapentele között). Közli Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattára térképeire. MTA, Bp., 1976. II. 6. sz. térkép; 1743: „Király köves útja” (Százhalombatta mellett) – MNL-OL P 1341 A Batthyány család levéltára, Illésházy család fasc. 30. nr. 40.

25 1356: „iuxta quandam magnam viam vulgariter kuvesuth nuncupatam” (Mogyorós és Tát, Esztergom m.) – Anjoukori okmánytár. VI. Szerk. Nagy Imre. MTA, Bp., 1891. 515.; 1274: „in magna silua per viam, que venit a parte septemtrionali de Chen, per quam itur in K[urth] via vocata Kuest”, „ad viam de Cheu Kuest vocatam” (Csév, Esztergom m.; Kürt, Pilis m.) – ÁÜO IX. 574–575. és Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. (= ÁMTF) II. 230.; 1759: „Via Lapidea Vulgo Kő-út” (Vörösvártól északkeletre) – MNL-OL S 107 Térképtár, Bírósági levéltárakból kiemelt térképek 11.

26 Vissy Zsolt: A római limes Magyarországon. Corvina, Bp., 1989.; Üő: The Ripa Pannonica in Hungary. Akadémiai, Bp., 2003.

27 Simonyi Dezső: A Brigetio–Aquincum közti diagonális (Dorog–Csév–Óbuda) útvonal kérdése. Egyetemes Philológiai Közöny 60. (1936) 44–55.; Magyarország régészeti topográfiája. V. Esztergom és a dorogi járás. Szerk. Torma István. Akadémiai, Bp., 1979. (= MRT V.) 278. 16/5. lh.; Magyarország régészeti topográfiája. VII. A budai és a szentendrei járás. Szerk. Torma István. Akadémiai, Bp., 1986. (= MRT VII.) 156. 17/12. lh., 173–174. 21/21. lh.

28 1299: „ad quandam magnam statum lapideam iuxta viam saxosam” (Boron, Pilis m.) – Békefi Remig: A pilisi apátság története (1184–1541). A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterci apátságok története. I. Taizs, Pécs, 1891. 419.; ÁMTF IV. 595. A szövegben szereplő *statua lapidea* római mérföldkövet jelöl, melyet vélhetően a középkorban helyeztek át ide a közeli Brigetio–Aquincum római út mellől. MRT VII. 76–77. 6/28 lh.

29 MRT VII. 76–77. 6/28. lh., 143–144. 15/8. lh., 156. 17/12 lh., 353. 37/11 lh.

nek az útnak az eredetét vonalvezetése alapján mégis a középkorra tehetjük.³⁰ A különleges építési módot ugyancsak az út topográfiai helyzetével magyarázhatjuk, hiszen egy az Árpád-kori Magyarország királyi központjait összekötő, a *medium regni* területén húzódó kiemelt jelentőségű útról van szó. Az utat még a török korban is rendszeresen használták. Minden bizonnyal ezen az úton szállították a török katonák a 16. században felszámolt pilisi ciszterci kolostor bontásából származó nagy mennyiségű követ Esztergomba, hogy ott erődítéseket emeljenek belőlük.³¹

b) Az utak töltése

A római főutak általában a környezetükből jól kiemelkedő, domború („bogárhát-szerű”) felépítményen futottak, melynek köszönhetően az úttest esős, csapadékos időben is jól járható maradt. Közel eredeti állapotban maradt meg a Borostyánkőút töltése Nádasdnál, valamint a Savariát Arrabonával összekötő út Kemenesszentpéternél. Szerkezetüket és pontos méreteiket régészeti ásatásokból ismerjük. A nádasdi útszakasz sűrű, tömör kavicsrétegből álló töltése 50–70 cm magas és 7 méter széles, az úttest szélessége pedig 5 méter volt.³² A kemenesszentpéteri út esetében az útfeltöltés teljes magassága 79 cm volt, a kopott úttest szélessége pedig eredetileg 5 méter széles lehetett.³³ Sokkal több példát találunk azonban arra vonatkozólag, hogy az utak töltése a karbantartás hiánya miatt szétesett az évszázadok alatt. A Brigetio–Savaria út Győrtől délre eső szakaszából például csak a legalsó kavicsréteget, helyenként pedig csupán a keréknyomokba dögölgödött kavicsos sávokat sikerült feltárni, pedig – abból ítélve, hogy az út melletti árkokból öt mérföldkő is előkerült – egykor igen fontos út lehetett.³⁴

A római utak pusztulásnak indult feltöltése már a középkorban sem lehetett olyan szembetűnő jelenség, hogy annak alapján azonosítsák őket.³⁵ Vélhetően ez az oka annak, hogy a magasított út (*via elevata*, *hochstraß*) elnevezések csak kivételesen, a legnagyobb utak kapcsán maradtak fenn a középkori forrásokban és helynevekben. Minden bizonnyal a Borostyánkőúttal azonosítható a Polány 1267. évi határjárásában szereplő, Szombathelyre tartó (*via, que ducit in Sabariam*) ma-

30 ÁMTF IV. 591; *Benkő Elek*: Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: „Fél évszázad terepen.” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. Kövári Klára–Miklós Zsuzsa. MTA RI, Bp., 2011. 116–117.

31 MRT VII. 159–164. 19/1 lh.; *Benkő E.*: i. m. (30. jz.) 117.

32 *Cserményi Vajk–Tóth Endre*: Nádasd. Régészeti Füzetek 32. (1979) 49.; *Uők*: Eine Römische Strassenstation und die Strassenstrecke zwischen Salla und Arrabona. Savaria 13–14. (1979–1980) 177. (3–6. kép); *Uők*: Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. Savaria 16. (1982) 288.

33 *K. Palágyi Sylvia*: Adatok a Savariából Arrabonába vezető római út kemenesszentpéteri szakaszának kutatásához. In: Város – mezőváros – városiasodás. Szerk. Solymosi László–Somfai Balázs. Veszprémi Akadémiai Bizottság, Veszprém, 1992. (A Dunántúl településtörténete 9.) 27–34.

34 *Szőnyi Eszter*: Adatok a Brigetio–Savaria út nyomvonalához. Arrabona 35. (1996) 97–108.

35 *Vö. Tóth E.*: Eötteven i. m. (5. jz.) 198–199.

gasított út (*via elevata*).³⁶ Régészeti megfigyelés alapján az út Sorokpolánytól keletre lépte át a Sorok-patakot, ahonnan egészen Szőlős határáig követhető a nyomvonalát jelző 10–15 méter széles kavicsáv.³⁷ Izgalmas, sokat vitatott kérdés a *limes*út mellett, Győrtől északnyugatra található Öttevény település nevének etimológiája. A legvalószínűbb értelmezés szerint a település magyar nevét a rajta keresztül húzódó római út kavicsos sávjáról kapta, míg német neve (*Hochstraße*) az út töltésével kapcsolatos.³⁸ A *limes*út noricum-i szakaszán még számos további *Hochstraße* helynevet találunk, és középkori források is gyakran említik így ezt az utat (1011: *hochstrazze*, 1216: *hōstraze*, 1302: *Hochstrazze*, 15. század: *Hochstraße* stb.).³⁹

A kövesúthoz hasonlóan, a *Hochstraße* sem kizárólag római utakra vonatkozott. Ez a német nyelvterületen dülönévként és településnévként is gyakran feltűnő kifejezés a töltésre épített római utak mellett jelölhetett még magasban futó utakat is.⁴⁰ A Léka (Lockenhaus) melletti Kisostoros (*Hochstraße*)⁴¹ például arról a közeli, 421 méter magasságban húzódó útról kapta német és közvetve magyar nevét, mely a Répce és a Gyöngyös völgye között biztosított összeköttetést.⁴²

c) Római kövek az utak mentén

Az írott források és helynevek nemcsak a történeti utakról, hanem a mellettük felállított köemlékekről is tanúskodnak. A határjáró oklevelekben gyakran találkozzunk kövekkel, melyek szilárd, tartós anyaguk és – különösen az egyébként kőben szegény vidékeken – könnyen felismerhető voltak miatt kedvelt határjelek voltak. A határ egy adott pontját azonosíthatták egy nagyobb méretű helyi eredetű kő vagy kőrákás segítségével, de messzebből is szállíthattak oda természetes követ, törött malomkövet vagy római köemléket (például sírkövet, mérföldkövet, oszlopot, vagy oltárkövet).⁴³ Ezeket a határköveket a latin *meta lapidea* és *magnus lapis* kifejezéseken kívül olyan magyar névvel is jelölhették, mint a bálvány(kő),⁴⁴

36 1267: „prime mete incipiunt a lapide Iegkuy vocato, ubi sunt due mete ab utraque parte vie elevate; de quibus metis per eandem viam, que ducit in Sabariam itur ad occidentem” (Polány, Vas m.) – UB III. 269.

37 Tóth Endre: Szombathely – Sorokpolány. Régészeti Füzetek 32. (1979) 59.

38 Szabó D.: i. m. (12. jz.) 305.; Tóth E.: Öttevény i. m. (5. jz.) 198.

39 Peter Csendes: Die Straßen Niederösterreichs im Früh- und Hochmittelalter. Notring, Wien, 1969. 226–233.

40 Herbert Jandaurek: Die Hochstraße. Oberösterreichische Heimatblätter 4. (1950) 159–167.

41 A Sopron megyei település nevét középkori források említik, pl.: 1303: „possessione super Suprunium existentem Haustraz vocata” – UB III. 17.; 1304: „possessionem Haustroz” – UB III. 19.; 1326: „Hostraaz” – UB III. 230.

42 Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Akadémiai, Bp., 1988. (= FNESz) I. s.v. „Kisostoros”, 753.

43 A határkövek típusairól: Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1987. 101–105.

44 OklSz s.v. „bálvány”, 46.; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Szerk. Benkő Lőránd. Akadémiai, Bp., 1967–1976. (= TESz) I. s.v. „bálvány”, 234.; FNESz I. s.v. „bálvány”, 158.

(j)egykö⁴⁵ vagy sírkő.⁴⁶ Amennyiben a határjárás alapján a határkö egy út mellett állt, érdemes közelebről is megvizsgálnunk, vajon római útról és a mellette már az antikvitas idején elhelyezett köemlékről van-e szó, vagy egy középkori út mellett állítottak fel másodlagosan valamilyen – esetlegesen római eredetű – határkövet.

A bálványkövek határjelölő kövekként tűnnek fel a középkori oklevelekben.⁴⁷ Ezeknek a határköveknek egy része bizonyosan római kori köemlék volt, mint például a Szombathely és Vép között elterülő Banafölde 1360. évi határjárásában szereplő „nagy kő, amelyet Bálványkönek neveznek”.⁴⁸ A határjárás alapján a Bálványkö (*Baluankw*) a vépi út mellett állt, és ugyanezen az úton továbbhaladva a birtok határa elvezetett egy másik nagy kőhöz, amit Sírkőnek (*Zyrkw*) hívtak.⁴⁹ Az oklevélben szereplő utat Tóth Endre a mai vépi úttól északra, azzal párhuzamosan futó Savaria–Bassiana úttal azonosította.⁵⁰ Az említett bálványkö és sírkő egyaránt római síremlék lehetett, de ma már egyikük sem fellelhető. A bálványkö és a mellette elhaladó út emlékét viszont máig megőrizte a Szombathely nyugati részén elterülő úgynevezett Bálvány-úti-dűlő,⁵¹ valamint a 17–18. századi iratokban szereplő *Bálvány Út* és *Bálványkö Útja* elnevezések.⁵²

A határkövek egy másik típusa, a jegykövek között ugyancsak találunk római köemlékeket. A szó jelentése – az „egyház” szavunkkal megegyező etimológia alapján⁵³ – „szent kő”, ami arra utal, hogy a bálványkövekhez hasonlóan⁵⁴ szerepet kaphattak a korabeli ember vallási életében, hiedelemvilágában. Szombathely környékén két jegykövet ismerünk: az egyik a várostól délre található Polány 1267. évi határjárásában tűnik fel,⁵⁵ a másik emlékét a várostól északra, Gencs-

45 OklSz s.v. „jegy-kő”, 429.

46 Ld. alább 48. jz.

47 Előfordulásai: OklSz s.v. „bálvány-kő”, 46–47.; *Szamota István*: A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. Nyelvtudományi Közlemények 25. (1895) 132. A bálványkövek pogány jelképként történő használatáról ld. *Szabó István*: A középkori magyar falu. Akadémiai, Bp., 1969. 114.; *Györffy György*: István király és műve. Gondolat, Bp., 1983. 365.

48 1360: „perveniret ad quendam lapidem magnum vulgo Baluankw appellatum secus viam ville Weep vocate adiacentem, et per eandem viam in quoddam virgultum transeundo perveniret ad quendam lapidem magnum vulgariter Zyrkw nominatum, et ibi antique mete ipsius possessionis Banafeulde nuncupate terminarentur.” A határjárás szövegét közli: *Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs*: Források Savaria – Szombathely történetéhez a római kortól 1526-ig. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 1994. 55–56. Közli továbbá az 1549. évi átirat alapján *Horváth Tibor Antal*: A középkori Szombathely topográfiája. Vasi Szemle 1. (1958) 31.

49 Az 1360. évi határjárásban szereplő határpontok azonosítását ld.: *Horváth T. A.*: i. m. (48. jz.) 26.; *Tóth Endre*: A Savaria – Bassiana útszakasz. Archaeologiai Értesítő 104. (1977) 69–70.; *Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs*: Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely Megyei Jogú Város, Szombathely, 1998. 152–153., 235.

50 *Tóth E.*: A Savaria – Bassiana útszakasz i. m. (49. jz.) 69–70.

51 „Bálvány-úti-dűlő”. Vas megye földrajzi nevei. Szerk. Végh József–Balogh Lajos. VMMI, Szombathely, 1982. (= VaMFN) 139. nr. 37/517., 156. nr. 37/1292.

52 Az adatokat említi: *Tóth E.*: A Savaria – Bassiana útszakasz i. m. (49. jz.) 69–70.

53 TESz I. s.v. „egyház”, 724–725.

54 A határjelekhez kapcsolódó hiedelmekről és szokásokról: *Takács Lajos*: A bálvány mint határjel. Népi kultúra – népi társadalom 13. (1983) 173–192.

55 Ld. 36. jz.

apáti határában található dűlőnév őrizte meg.⁵⁶ A Polányról szóló írást a római utak töltése kapcsán már említettük. A település határjárása épp a *via elevata* mellett álló jegykőnél kezdődött, ami feltehetőleg egy római köemlék volt. A Gencsapáti keleti határában található Jegykő-dűlő⁵⁷ arról tanúskodik, hogy Gencs, Herény és Söpte határát jelölhette egykor a jegykőnek nevezett köemlék. A helyi hagyomány szerint ezt a követ valamikor a 19. század végén a faluba szállították és a templom bejárata mellé állították, ahonnan 1907-ben a Szentkút felé vezető útra helyezték, azért, hogy megakadályozzák a szekerek közlekedését.⁵⁸ A követ – mely minden bizonnyal egy a savariai Isis-szentélyből származó oszlop töredéke volt – ettől kezdve ördögkőnek nevezte a népnyelv. Emlékét őrzi a Gencsapátitól nyugatra eső „Ördögkő” dűlőnév is.⁵⁹

A római kori utcahálózat továbbélése

A következőkben két római előzménnyel rendelkező dunántúli város, Szombathely és Sopron példáján keresztül arra keresem a választ, hogy a római kori épület- és utcamaradványok miként befolyásolták a középkori városok topográfiájának fejlődését, különös tekintettel azok utca- és térszerkezetére.

a) Savaria – Steinamanger – Szombathely

A Claudius császár által alapított *colonia Savaria*⁶⁰ utcarendszerének rekonstruálására először az 1960–1970-es években került sor,⁶¹ amit az azóta végzett feltárások tovább pontosítottak. Ezek alapján a város északnyugat–délkelet irányú főtenge-lyét a Borostyánkőút képezte, melynek szélessége a városon belül 6–8 méter, a külvárosban pedig 12 méter volt. A többi (átlagosan 5–6 méter szélességű) utca ezzel párhuzamos, illetve merőleges volt. Az utcák által közrefogott, 41×42 méter, illetve 41×92 méter nagyságú lakótömböket (*insula*) a keskenyebb (2–3 méter szé-les) mellékutcák további két–három kisebb lakótömbre osztották fel. A 2. század

56 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 129.

57 „Jegykő”. VaMFN 108. nr. 28/167.

58 Bárdosi János: Római oszlopokhoz „ördögkövekhez” fűződő mondák Jákról és Gencsapátiból. Savaria 1. (1963) 219.

59 „Ördög-kü”. VaMFN 108. nr. 28/157.

60 50–77 között: *colonia Divi Claudi Savaria* – C. Plinius Secundus: Naturalis historia lib. III. cap. 14. Teubner, Leipzig, 1906. 292.; 1. század második fele: VET(eran)us LEG(ionis) XV APOL(linaris) / DEDUCT(us) C(coloniae) C(laudiae) S(avariensium) – Die Römischen Inschriften Ungarns. I. Hrsg. László Barkóczi–András Mócsy. Akadémiai, Bp., 1972. (= RIU I.) nr. 145.

61 P. Buócz Terézia: Adatok Savaria topográfiájához. Archaeologiai Értesítő 39. (1962) 181–187.; Mócsy András: Savaria utcarendszerének rekonstrukciójához. Archaeologiai Értesítő 92. (1965) 26–36.; P. Buócz Terézia: Savaria topográfiája. Vas Megye Tanácsa, Szombathely, 1967. 13–15.; Tóth Endre: A savariai insularendszer rekonstrukciója. Archaeologiai Értesítő 98. (1971) 143–169.

első felétől kezdődően kiépítették az utcahálózathoz igazodó vízvezeték- és csatornahálózatot, magukat az utcákat pedig bazaltlapokkal burkolták.⁶²

A város területét kezdetben egy fagerendákból ácsolt palánkvédmű vette körül, amit valamikor a 2. század első felében helyettesítettek kőfallal (3. kép). A városfal maradványai délen a Kossuth Lajos utca északi frontján, nyugaton pedig az Ady téri Romkertben található késő császárkori palotanegyed nyugati oldalán kerültek elő. Északon a Petőfi Sándor utca déli házsora alatt, keleten pedig valahol a Király utca középvonalában húzódnak.⁶³ A városfalon belül a Borostyánkő-úttól nyugatra kerültek napvilágra a város főbb vallási és egyéb középületeinek maradványai (a capitoliumi főistenségek temploma, Claudius császár temploma és a közfürdő), itt kaphatott helyet a város főtere, a *forum* is. A Borostyánkőút észak felé a – mai Paragvári utca vonalától keletre, a Petőfi Sándor utca déli házsora alatt keresendő – soproni városkapun (*Scarabetensis porta*),⁶⁴ déli irányban pedig a mai Fő tér és a Kossuth Lajos utca sarkára eső városkapun keresztül hagyta el a várost. Keleti és nyugati irányban két-két városkapu nyílt. A keleti kapuk a Király utca és a Kisfaludy Sándor utca sarkán, valamint a Savaria térnél helyezkedtek el. Az egyik nyugati városkapu maradványai a Várköz utca nyugati oldalán a Püspöki Általános Iskola udvarán kerültek elő,⁶⁵ a másik ettől délre helyezkedett el.⁶⁶ Ez utóbbi kaputól egy út vezetett a Sibaris/Savaria (a mai Perint-patak) egyik hídján keresztül⁶⁷ a várostól nyugatra található színházhoz.⁶⁸

Savariában a római közigazgatás megszűnése után is számolhatunk egy ideig a romanizált lakosság jelenlétével. Szent Quirinus püspök szenvedéstörténete alapján Savaria keresztény lakói a barbárok pannoniai betörésének hírére menekültek el Rómába. Erre az eseményre az 5. század első évtizedeiben kerülhetett sor,⁶⁹ ami azt igazolja, hogy a romanizált városlakók közül nem mindenki hagyta el még a várost. Noha egy másik forrás szerint 456. szeptember 7-én egy földren-

62 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 39–40.

63 Savaria városfalairól: uo.48.; Magdolna Medgyes: The settlement structure and town walls of Savaria as reflected in the latest excavations. In: The Roman town in a modern city. Ed. Margit Németh. Pro Aquinco Foundation, Bp., 1998. 87–91.; Buócz Terézia–Gabler Dénes: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. Sárvár, 2002.

64 Thierry Ruinart: Acta martyrum sincera et selecta. Manz, Ratisbonae, 1859. 524.

65 Feltárta Medgyes Magdolna 1983–1985-ben. Medgyes Magdolna: Szombathely – Hollán E. u. 8., iskolaudvar. Régészeti Füzetek 37. (1984) 57., 38. (1985) 50.

66 Savaria kapuiról: Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 48.; Tóth Endre: Savaria római topográfiájáról. Vasi Szemle 62. (2008) 672–673.

67 A hid kváderköveit 1981-ben tárta fel Medgyes Magdolna a mai Óperint utcától északra. Medgyes, M.: The settlement structure and town walls of Savaria i. m. (63. jz.) 88.: 1. kép; Zsolt Mráv: Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio. Communicationes Archaeologicae Hungariae (2002) 40.

68 Tóth E.: Savaria római topográfiájáról i. m. (66. jz.) 674–675.

69 Nagy Tibor szerint a hunok elől menekülő barbár népek 405–406. évi pannoniai betörésével hozható kapcsolatba a savariai keresztények elmenekülése és Szent Quirinus ereklyéinek elszállítása. Nagy Tibor: A Quirinus-reliquiák translatiójának időpontja Pannonia prima későrómai sorsának tükrében (Tanulmányok a pannoniai egyháztörténethez IV.). Regnum 6. (1944–1946) 256–257.

gés romba döntötte Savariát,⁷⁰ a város elpusztulásának nem került elő régészeti bizonyítéka. Több tényező is arra mutat, hogy bár a népvándorlás folyamán lassan kicserélődött Savaria lakossága, a település élete nem szakadt meg.⁷¹ Savaria nevének fennmaradása a középkoron át napjainkig a folyamatos lakottságot igazolja.⁷² Keleti temetőjében folyamatos temetkezés mutatható ki a római kortól kezdve a középkoron át egészen 1962-ig. Itt épült fel Szent Márton halotti kápolnája, mely a későbbi évszázadokban mindvégig megőrizte vallási szerepét: a 9. században templomot emeltek fölé, ezt a 11. század elején fatemplommal, a 11. század végén pedig egy téglatemplommal helyettesítették, és ezt követően sorozatosan átalakították, kibővítették. Patrocíniuma a mai napig Szent Márton maradt.⁷³ Végül az sem lehet véletlen, hogy a város közigazgatási központja sem változott évszázadokon át: a 4. századi császári palotaegyüttes területén létesült Sabaria Karoling-kori vártornya,⁷⁴ és itt épült Szombathely Árpád-kori és késő középkori kövéra is.⁷⁵

Szombathely Árpád-kori utcaszerkezete ugyancsak az egykori római város romjaihoz igazodva alakult ki (4. kép). A város két észak–dél irányú utcájának vonalvezetése – a későbbi Kámon utca (a mai Szily János utca) és Föl utca (a mai Kőszegi utca) – a római *insulare* rendszerhez illeszkedett. A Borostyánkőút városon belüli szakaszát nem használták közlekedésre a középkorban, azonban nyomvonalát megőrizte a fenti két utca közötti telekhatár. Az ennek a teleksornak a déli végében rekonstruálható kelet–nyugati irányú utca (a mai Széchenyi István utca), valamint az azzal párhuzamosan, délebbre futó utca (az egykori Gyöngyös utca, a mai Szent Márton utca) ugyancsak a római *insulare* rendszerhez igazodva fejlődött ki.⁷⁶ A város piactere ezzel szemben nem a római főtér helyén, hanem az Árpád-kori kereskedelem fő irányának megfelelően a város délkeleti részén létesült.⁷⁷

Szombathely középkori német neve (*Steinamanger*),⁷⁸ valamint a Szombathely környéki számos „kö” tagú földrajzi név (lásd fentebb: bálványkö, sírkő, jegykő) jól mutatja, hogy a középkori lakosság figyelmét felkeltették az itt talált római kőemlékek. A *Steinamanger* (tkp. „kö[épület] a réten”) helynév második

70 Fasti vindobonenses priores, 577: „et eversa est Sabaria a terrae motu VII idus Septembr. die Veneris”. In: *Chronica minora saec. IV., V., VI., VII. I.* Hrsg. Theodor Mommsen. *Monumenta Germaniae Historica*, München, 1981. (MGH. Auctores antiquissimi 9.) 304.

71 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 70–74.

72 Tóth Endre: A római lakosság-kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon. *Savaria* 5–6. (1971–1972) 233–234.

73 Kiss Gábor–Tóth Endre: A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatásának eredményei (1984–1991). *Vasi Szemle* 45. (1991) 385–394.; Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. MNM, Szombathely, 2000. 244–256.

74 Tóth Endre: Sabaria – Szombathely karoling vára. *Vasi Szemle* 32. (1978) 408.

75 Kiss Gábor: Adatok a Nyugat-Dunántúl korai várépítészetéhez. In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak IV. összejövétele*. Szerk. Jékely Endre. Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 1995. 156–160.

76 Tóth E.: A savariai *insulare* rendszer rekonstrukciója i. m. (61. jz.) 148–149.

77 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 198.

78 Első említései: 1392: „Stainamanger”. Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6. Szerk. Házi Jenő. Székely ny., Sopron. 1921–1943. (= Házi) II/1. 5.; 1392: „Stainamanger”. Házi II/1. 7.

tagja feltehetően az ófelnémet *Anger* (füves terület) szóból származik. Első tagja pedig (Szombathely nyugati határának „Kő” nevéhez hasonlóan) az itt talált római köemlékekre utal.⁷⁹

Szombathely késő középkori várofalának vonala az akkor romjaiban még álló római várofalakat követte. A középkori városkapuk közül kettő bizonyosan római kapu helyén jött létre: ezek a Sopron felé nyíló északi kapu (első írásos említése 1616-ból), és a keleti, úgynevezett Gyöngyös utcai kapu (első írásos adat 1615-ből), melyen keresztül Szentmártonba lehetett eljutni. Feltételezhetően a többi középkori kapu is római kapu helyén épülhetett ki: az úgynevezett Forró utcai kapu (első említése 1614-ben) a déli római kori kapu helyén, az említett kelet–nyugati irányú utcák végében található úgynevezett Nagykaricsai és Kiskaricsai kapu pedig a két nyugati kapu helyén.⁸⁰ A Nagykaricsai kaput a késő Árpád-korban délebbre helyezték át, amikor a római palotaegyüttes nyolcszög alaprajzú épületéből kialakított belső várat egy ovális külső falgyűrűvel vették körül (4. kép). Az ovális külső várat a 15. században egy nagyobb négyszögletes várrá építették át, és a város utcaszerkezete is a várhoz és a városerődítésekhez igazodott.

b) *Scarbantia* – *Ödenburg* – *Sopron*

A Iulius–Claudius-dinasztia idején – feltehetően Tiberius császár uralkodása alatt (Kr. u. 17–34) – létesült Sopron római kori elődje, *oppidum Scarbantia Iulia*.⁸¹ Elhelyezkedésében és városszerkezetében kezdetektől fogva meghatározó szerepe volt a település északkelet–délnyugat irányú hossz tengelyét képező Borostyánkő-útnak (5. kép). Domitianus császár (Kr. u. 81–96) municipiumi rangot⁸² adományozott a városnak. Ezután kezdődött az utak és utcák lekövezése, valamint a kőből épült középületek kialakítása. A város 2. századi utca- és térszerkezetét⁸³ legrésztesebben annak északkeleti részén (a mai Fő tértől keletre) lehetett rekonstruálni a feltárt útrészletek és épületmaradványok alapján. Itt került elő a Borostyánkőút egy szakasza a becsatlakozó északnyugat–délkelet irányú mellékutakkal, valamint a város 45×46 méter nagyságú főtere (*forum*)⁸⁴ a mellette található fontosabb középületekkel – a capitoliumi triász templomával, a városi tanács épületével (*curia*)

79 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 128–129.; FNESz II. s.v. „Szombathely”, 591–592.

80 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 193–196.

81 Naturalis historia i. m. (60. jz.) lib. III. cap. 14.

82 100 körül: DEC(urio) MVN(icipii) FL(avii) SCARB(antiae) – RIU I. nr. 174.

83 A feltárt római kori utca- és épületmaradványokról: Póczy Klára: Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 23. (1971) 94–97.; Gömöri János: Archäologische Daten zur Topographie Scarbantias. Römische Baudenkmäler im Stadtbild von Sopron. Scarbantia/Sopron városrégészeti kutatása. In: Landscapes and Monuments along the Amber Road. A Borostyánkőút tájai és emlékei. Szerk. Uő. Scarbantia Társaság, Sopron, 1999. 110–114.

84 Scarbantia forumának feltárásáról: Gömöri János: Scarbantia foruma. Soproni Szemle 39. (1985) 1–24., 97–98., 193–212., 289–301.; Uő: Grabungen auf dem Forum von Scarbantia (1979–1982). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 38. (1986) 343–396.

és a törvénykezési csarnokkal (*basilica*). A város utcahálózatában jelentős változást hozott a 39 bástyával és két kaputoronnyal ellátott városfal építése a 4. század elején (5. kép).⁸⁵ A szabályos kváderkövekből emelt ovális városerődítés egy 400×250 méter nagyságú területet zárt körül a *forum* insulájának északi határától a közfürdő déli részéig. A Borostyánkőút a város központjára maradt, sőt szerepe tovább nőtt azáltal, hogy a várost északi és déli irányból a ráépült kaputoronyokon át lehetett megközelíteni. A Borostyánkőútra nagyjából merőleges mellékutak nagy részét kettévágta a városfal egy erődítményen belüli és erődítményen kívüli szakaszra. Keleti és nyugati irányban a városfal hosszanti oldalának középső szakaszán (a mai Szent György utca 17. és Várkerület 102. között, illetve a Templom utca 14. és Színház utca 29. között) nyitottak a gyalogos forgalom számára egy-egy keskenyebb kaput.⁸⁶

Scarbantiában a 4. század közepétől egyre nagyobb számban jelentek meg a város római lakossága mellett a germán népelemek. A település a római fennhatóság megszűnése után még másfél évszázadon át lakott maradt („viskóperiódus”). Jelentőségét mutatja, hogy még a 6. század második felében püspöki székhely volt,⁸⁷ ahová a sírleletek tanúsága szerint az Itáliából érkező importtárgyak is eljutottak a Borostyánkőúton. A települést lakói 568-ban az avarok betörése idején hagyták el végleg. A város ekkor leégett, és a városfalakon belül 3 méter, azokon kívül 1–2 méter vastagságban felhalmozódott leletmentes humuszréteg alapján közel négy évszázadon át lakatlan maradt (feketeföld periódus).⁸⁸ A város neve feledésbe merült.⁸⁹ A szomszédos Karoling Birodalom német ajkú lakossága az üresen álló, hatalmas romokat Ödenburgnak, azaz Pusztavárnak nevezte el, ami a középkoron át a mai napig Sopron hivatalos német neve maradt.⁹⁰

A 10. század elején a Nyugat-Dunántúlra érkező magyarok egy romjaiban még álló római város helyett egy üresnek tűnő falgyűrűt vehettek csupán birto-

85 A városfalak feltárásáról: *Holl Imre–Nováki Gyula–Póczy Klára: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. Archaeologiai Értesítő* 89. (1962) 47–67.; *Póczy Klára: Scarbantia városfalának korhatározása. Archaeologiai Értesítő* 94. (1967) 137–154.

86 *Gömöri János: Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban. Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit. Scarbantia Társaság, Sopron, 2002. 13.: 3. kép.*

87 Scarbantia püspökét (*Vigilius episcopus Scavariensis*) az itáliai Gradóban tartott zsinat résztvevői között említik 572 és 579 között. *Tóth Endre: Vigilius episcopus Scaravaciensis (Scarbantia VI. századi történetéhez). Soproni Szemle* 31. (1977) 320–326.

88 *János Gömöri: Von Scarbantia zu Sopron. Die Frage der Kontinuität. In: Zwischen „Römersiedlung“ und mittelalterlicher Stadt. Archäologische Aspekte zur Kontinuitätsfrage. Hrsg. Sabine Felgenhauer-Shmiedt–Alexandrine Eibner–Herbert Knittler. Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien, 2001. (Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 17.) 226.; *Szende Katalin: Településnyomok Sopron területén a magyar honfoglalás előtt. In: Magyar város-történeti atlasz 1. Sopron. Szerk. Uő. Soproni Levéltár, Sopron, 2010. 11.**

89 Scarbantia nevének utolsó említése a 6. század végére tehető. Ld. 87. jz.

90 Az Ödenburg név (*Oedenburch*) első hiteles előfordulása 1273 és 1300 közé tehető. *Karl Molay: Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Ortsnamenkunde. Sárkány ny., Bp., 1944. 38–40. Az elnevezés azonban már több évszázada élhetett a szomszédos német ajkú lakosság szájhagyományában anélkül, hogy írásban rögzítették volna. Szende K.: i. m. (88. jz.) 11.*

kukba. E falak mentén épült fel valamikor a 10. század vége⁹¹ és a 11. század második fele⁹² között Sopron ispáni vára (6. kép). A 20 méter széles, 8 méter magas, úgynevezett széles talpú, fa-földszerkezetű sánc a késő császárkori városfal belső oldalához épült.⁹³ Északi kapuja a római város északi kapujának helyén létesült, és feltehetően a két római gyalogos kapu is használatban maradt.⁹⁴ A déli római városkaput azonban elfalazták, helyette – Sopron megváltozott geopolitikai helyzetének megfelelően – a vár délkeleti oldalán alakítottak ki egy kaput (Hátsókapu, *Hinterestor*).⁹⁵ A sánc leégésekor megrongálódott északi kaput elfalazták, és attól 5 méterrel keletebbre (a mai Várostorony helyén) alakították ki az új északi kaput (Előkapu, *Vorderestor*).⁹⁶ Az ispáni vár elsősorban katonai és közigazgatási célokat szolgált, a környékbeli népesség csak a tatárjárást követően költözött a sáncon belül. Ekkor került sor a sáncon belüli területek felosztására: először a sánc vonala mentén, majd a belső tömbökben mérték ki a telkeket.⁹⁷ Az ispáni várból kialakult belváros körül háromszoros kőfalat emeltek 1297 és 1339 között. A három falgyűrű középső szakasza a közvetlenül a bástyákkal ellátott római városfalakra épült, melynek belső és külső oldalán, attól 5-6 méterre egy-egy bástya nélküli falgyűrűt emeltek.⁹⁸

A Scarbantia városfalain belül emelt Árpád-kori sánc és az ezt követően megépült középkori városfalak nagymértékben befolyásolták a Sopron környéki utak irányát. Az Árpád-korban Bécs és Pozsony felől érkező távolsági utak Soprontól északkeletre, az Ikva-hídnál (*Spitolbruck*)⁹⁹ egyesültek. Ezután az Előkapu védművén keresztül lehetett az ispáni vár területére jutni – és feltehetően a mai Szent György utca vonalán haladva – a Hátsókapun át kilépve lehetett keletre (Győr és Buda felé), illetve délre (Kőszeg és Szombathely felé) továbbhaladni (6. kép).¹⁰⁰ Sopron ispáni vára tehát fontos szerepet játszott a nyugati határtól érkező és az ország belsejébe tartó utak forgalmának ellenőrzésében. A sáncon belüli terület késő Árpád-kori benépesülésével, a telekrendszer és utcahálózat kialakításával a

91 A sánc építését a 10. század végére, 11. század elejére keltezte: *Nováki Gyula*: Váráépítézetünk kezdete. In: Váráépítézetünk. Szerk. Gerő László. Műszaki, Bp., 1975. 54.; *Bóna István*: Az Árpádok korai várai. 11–12. századi várak és határvárak. Ethnica, Debrecen, 1995. 28.

92 A 11. század második felére keltezte: *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető, Bp., 1988. 268–273.

93 A sáncon végzett feltárásokról: *Gömöri J.*: Castrum Supron i. m. (86. jz.) 59–74.

94 Uo. 79–84.

95 Első említése 1394-ben: „Hintertör” – Házi II/1. 9. Régészeti kutatásairól ld.: *Tóth Sándor*: Régészeti adatok az Elő- és Hátsókapu történetéhez. Soproni Szemle 42. (1988) 74–77.

96 Első említése 1409-ben: „in vordern türm” – Házi II/6. 30. Régészeti feltárásáról ld.: *Tóth S.*: i. m. (95. jz.) 56–74.

97 *Szende Katalin*: Sopron településszerkezete és topográfiája a magyar honfoglalástól a 17. század végéig. In: Magyar várostörténeti atlasz 1. Sopron i. m. (88. jz.) 15.

98 A középkori városfal szerkezetét és kronológiáját ld.: *Holl Imre*: Sopron középkori városfalai. Archaeologiai Értesítő 94. (1967) 155–183., 95. (1968) 188–205., 98. (1971) 24–42., 100. (1973) 180–207.

99 Első említése 1404-ben: „spitolpruk” – Házi II/2. 298.

100 *Szende K.*: Sopron településszerkezete és topográfiája i. m. (97. jz.) 13–14.

fő közlekedési útvonal kiszorult a mai belvárosból. Az északkeletről érkező kereskedelmi út a 14. században már a városfal keleti ívét követve (a mai Várkerület vonalán) haladt végig. Ennek az útvonalnak a védelmét szolgálta az Előkaputól északnyugatra épült Kőkapu (*Steintor*), valamint a Hátsókapu előterében létesített Csapóhid (*Slachtbruck*).¹⁰¹

Római utak továbbélése a városokon kívül

Az, hogy a római utak milyen állapotban érték meg a középkort, függött az anyagtól és attól, hogy eredetileg miként voltak megépítve. Technikai kivitelezés tekintetében az ókori források három főbb útfajtát különböztettek meg: kőlapokkal fedett utat (*via lapidea*), kavicsburkolatú utat (*via glare*a) és döngölt földutat (*via terrena*).¹⁰² A Dunántúl területén a fenti típusok mindegyikére találunk példát. Kőlapokkal elsősorban a városok utcáit, illetve a főutak városokból kivezető szakaszát burkolták. Savariában¹⁰³ és Sallában¹⁰⁴ bazaltlapokat, Scarbantiában lapos gneiszköveket,¹⁰⁵ Aquincumban pedig mészkőlapokat¹⁰⁶ használtak fel erre a célra. A kavicsburkolatot a főutak városokon kívüli szakaszainál alkalmazták. A zúzott kőből vagy döngölt kavicsból készült töltésre kavicsot terítettek, amit helyben oltott mésszel szilárdítottak meg.¹⁰⁷ A kétoldalt vízelvezető árkokkal ellátott, töltés és burkolat nélküli döngölt földutak elsősorban mellékutakként (*via rustica*) szolgáltak,¹⁰⁸ de a római uralom kezdetén maguk a főutak is nyári (azaz nem por-

101 Szende K.: Sopron településszerkezete és topográfiája i. m. (97. jz.) 21. A Csapóhid első említése 1392-ből: „bey der slachprük” – Házi I/1. 239.

102 Digesta 43.11.1.2: „Si quis in specie refectiois deteriore viam facit, impune vim patietur, propter quod neque latiore neque longiore neque altiore neque humilior viam sub nomine refectiois is qui intercidit potest facere, vel in viam terrenam glaream inicere aut sternere viam lapide quae terrena sit, vel contra lapide stratum terrenam facere.” Digesta seu Pandectae Iustiniani augusti. II. Hrsg. Theodor Mommsen. Weidmann, Berlin, 1870. 578.

103 P. Buócz T.: Adatok Savaria topográfiájához i. m. (61. jz.) 181–186.; Ottó Sosztarits: Topographische Forschungen im südlichen Teil von Savaria. Die Notgrabung aus dem Hauptplatz von Szombathely (1991–1992). In: La Pannonia e l’Impero Romano. Hrsg. Gábor Hajnóczy. Electa, Roma, 1995. 233–242.; Mladoniczki Réka–Sosztarits Ottó: A Borostyánkőút városi szakasza és szerepe Savaria településszerkezetében. Ókor 9. (2010) 54–60.

104 Redő Ferenc: Zalalövő története az ókorban. In: Zalalövő története az ókortól napjainkig. Szerk. Molnár András. Zalalövő és Környéke Közéletéért, Kultúrájáért és Környezetéért Alapítvány, Zalalövő, 1998. 18–23.

105 Gömöri J.: Scarbantia/Sopron városrégészeti kutatása i. m. (83. jz.) 112–114.

106 Zsidi Paula: Aquincum polgárvárosa. Enciklopédia, Bp., 2002. 62–64.

107 Tóth E.: Eötteven i. m. (5. jz.) 199.; Uő: Itineraria Pannonica i. m. (23. jz.) 21.

108 Töltés és kavicsos útburkolat nélküli útmaradványok kerültek elő például Szombathely–Olad–Aranyvíz-dűlő és Szombathely–Zanat-Bogáca-ér lelőhelyeken. Farkas Csilla: Szombathely, Olad–Aranyvíz-dűlő. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. KÖH–MNM, Bp., 2003. 215.; Ilon Gábor: Egy valódi „via rustica” Savaria territoriumán. Savaria 25. (2000–2001) 3. sz. 69–82. Az ilyen jellegű utak nemcsak földutak lehettek, egy részük eredetileg valószínűleg egyrétegű út volt, de a kavicsos felszínük lekopott, ezért nem lehetett régészeti kimutatni azt. Bődöcs András: Útkutatás a levegőből. In: Régészeti dimenziók. Szerk.

és sármentes) utak voltak. Például a katonai szempontból olyan jelentős út, mint a Duna menti birodalmi határút kiépítése, kikövezése is csupán a 2. században kezdődött, de egy része (nevezetesen a Dunaújváros és Kisapostag közötti szakasz) még a 4. század első felében is csupán egyszerű földút volt.¹⁰⁹

Amint arról az *öttevény* és *kövesutak* kapcsán már szóltunk, a késő római kort követően a kavicsburkolatú utak a karbantartás hiánya miatt fokozatos pusztulásnak indultak. Az útfelszint összetartó malteryszerű kötőanyag az évszázadok folyamán szétmállott, a töltés szétesett és több méter széles kavicsos, köves sáv maradt belőlük. Mindezek ellenére egyes útszakaszokat továbbra is használtak közlekedésre a középkorban. Nem nehéz elképzelni, hogy csapadékos, esős időszakokban mennyivel könnyebb lehetett rajtuk közlekedni, mint a sáros, csúszós középkori földutakon. A római útmaradványoknak különösen az olyan nehéz áruk szállításánál lehetett fontos szerepük, mint a só. A Duna jobb partját kísérő *limes*út Pest¹¹⁰ és Győr¹¹¹ közötti szakaszát például bizonyosan használták sószállításra. Ebből az útból ágazott le Győr előtt a Pannonhalmára vezető régi sóút, melyet Örkenynél¹¹² és Irénynél¹¹³ említenek a források. Figyelemreméltó az is, hogy több dunántúli római kori utat még a múlt század második felében végzett helynévgyűjtés idején is sóútként, illetve sóhordó útként ismert a helyi lakosság. A Kemenesszentpéter északi határában futó római utat például egyaránt nevezték Római útnak, Öttevényi útnak és Sóhordóútnak.¹¹⁴ Meggyeskovácsi rábakovácsi részén, a Rába nyugati partján, a folyóval párhuzamosan futó római utat¹¹⁵ szintén Sóhordóútnak hívták.¹¹⁶ A Nemesrempehollós keleti határában futó római utat¹¹⁷ Római útként, Gövecses útként és Só útként ismerték a helyi öregek.¹¹⁸

Noha a római útmaradványoknak számos előnye volt a középkori földutakkal szemben, az erősen kopott, kátyús útfelületük, illetve az abból kiálló kisebb-nagyobb kövek könnyen kárt tehettek a szekerekben és a lovak patáiban egyaránt.

Anders Alexandra–Szabó Miklós–Raczky Pál. ELTE BTK RI–L'Harmattan, Bp., 2009. (Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből) 39.

109 Mócsy András–Szilágyi Mária: Úthálózat és közlekedésügy. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András–Fitz Jenő. Akadémiai, Bp., 1990. 116.

110 1292: „tributum salium in portu Pest” – Budapest történetének okleveles emlékei. I. Szerk. Gárdonyi Albert. Székesfőváros, Bp., 1936. 280.

111 1255: „de curru salium Ungarorum duos sales et dimidium cum portione Iauriensis” – Elenchus fontium historiae urbanae. III/1. Szerk. Kubinyi András et al. Balassi, Bp., 1997. 51.

112 1361: „iuxta viam antiquam, que vulgariter Sahtawt vocatur” – A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. II. Szerk. Sörös Pongrác. Stephaneum, Bp., 1903. 478.

113 1257: „iuxta viam antiquam, que vulgariter Sohtuch vocatur” – ÁÚO II. 282.

114 Veszprém megye földrajzi nevei. II. A pápai járás. Szerk. Balogh Lajos–Ördög Ferenc. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1987. 57. nr. 9/55. és 9/60.; Magyarország régészeti topográfiája IV. A pápai és zirci járás. Szerk. Torma István. Akadémiai, Bp., 1972. 127–129. 37/5. lh.

115 Buócz Terézia: Római kor. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Sárvár Város Tanácsa, Szombathely, 1978. 73.

116 VaMFN 264. nr. 94/50.

117 Kiss G.–Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: i. m. (49. jz.) 22.

118 VaMFN 417. nr. 159/65.

Ezért amikor csak az időjárás engedte, az utazók letértek a balesetveszélyessé¹¹⁹ vált római utakról, és közvetlenül mellettük közlekedtek. Ezt igazolják többek között az Aquincum–Brigetio diagonális útnak az aquincumi polgárváros municipiális territóriumára eső részén (Budapest, Bécsi út 314. szám alatt) végzett régészeti feltárás eredményei is.¹²⁰ 2002-ben Láng Orsolya itt egy hétrétegű útrészletet tárt fel, mely a Kr. u. 2. századtól kezdődően legalább a 16. századig használatban volt. A legfelső (15. és 16. századi ezüstérmekkel keltezett) réteget egy sárga agyagos, homokos szint választotta el az alatta található apró köves, kavicsos útburkolattól. Ezen az agyagos szinten, a kavicsos út keleti oldalán keréknyomos földút húzódott a felületén elszórt patkószegekkel és vasdarabokkal, ami jól mutatja, hogy szekerekkel rendszeresen közlekedtek az út mellett annak 15–16. századi megújításáig.

A középkori Magyarország úthálózatának legrégebbi „rétegét” a római utak képezik. A 9. század végén a Kárpát-medencébe érkező magyarok letelepedésében – miként a népvándorlás kori germán és avar megszállásban is – kétségkívül fontos szerepet kaphattak az egykori pannoniai (és daciai) utak maradványai.¹²¹ A 10. századi magyar nemzetségek több esetben az itt talált római kőfalak felhasználásával építették fel váraikat,¹²² melyekhez kézenfekvő módon a hozzájuk vezető római utakon jutottak el. A Szent István uralmával kezdődő állami berendezkedés és egyházszervezés eredményeképp számos új világi¹²³ és egyházi¹²⁴ központ létesült. A dunántúli érseki és püspöki székhelyek (Esztergom, Pécs, Győr) és ispáni várak egy része (Visegrád, Sopron, Győr) szintén római város vagy katonai tábor helyén jött létre. Ezeket a kora Árpád-kori központokat a könnyen hozzáférhető építőanyag mellett a kedvező közlekedés-földrajzi helyzetük jelölte

119 A rossz állapotú utak miatt bekövetkezett balesetekről: *Petneki Áron*: Tanta malitia itineris, avagy az utazásnak veszedelmes voltáról. A középkori utazó a művelődéstörténész és mentalitástörténész szemével. In: *Klaniczay-émlékkönyv*. Szerk. Jankovics József. MTA ITI–Balassi, Bp., 1994. 22–23.

120 *Láng Orsolya*: Római kori útrészletek az aquincumi polgárváros municipiális territóriumán (az úgynevezett Testvérhegyi villa környezete). *Aquincumi Füzetek* 9. (2003) 95–110.

121 *László Gy.*: i. m. (2. jz.) 792–793., 803–805.; *L. Kovrig Ilona*: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 82. (1955) 39.; *Virágos Réka*: Tájregészeti megközelítések a dunántúli 5–6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. *Archaeologiai Értesítő* 133. (2008) 205–209.

122 Bóna István szerint tizenhárom kora Árpád-kori vár épült római alapokon, hét esetben pedig a római kőfalakat is felhasználták várfalaknak. *Bóna I.*: i. m. (91. jz.) 19–25.

123 A Szent István által alkotott vármegyék száma nem ismert. *Kristó Gyula* huszonkilenc, *Györffy György* negyvennyolc, *Zsoltos Attila* pedig tizenkettő és hetven közötti vármegyével számolt Magyarország területén. *Györffy Gy.*: István király és műve i. m. (47. jz.) 209.; *Zsoltos Attila*: Szent István vármegyéi. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk. *Kristó Gyula*. MTA TTI, Bp., 2001. 49.; *Kristó Gyula*: Tájsemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2003. 69.

124 Szent István nevéhez legalább nyolc egyházmegye létrehozása köthető. Ezekből három (a győri, a veszprémi és a pécsi) esett a Dunántúl területére, míg az ország többi (a Dunántúl több mint háromszorosát kitevő) területén csupán öt egyházmegye osztozott. *Kristó Gy.*: Tájsemlélet és térszervezés i. m. (123. jz.) 63–65.

ki: a középkorban is használt római főutak (például a *limes*út és a Borostyánkőút) mellett vagy azok csomópontjaiban feküdtek, melyek egyúttal egy-egy tájegység természetes központjai voltak.¹²⁵ A Szent István kori vármegyék és egyházmegyék felosztásával, valamint az árucserre fellendülésével új – római előzményekkel nem rendelkező – adminisztratív, egyházi és gazdasági központok jöttek létre, melyek megközelítése szükségszerűen új utak kialakítását követelte meg. Mindez a hozzájuk tartozó települések számának növekedésével együtt egy fokozatosan sűrűsödő, egyre differenciáltabb középkori úthálózatot eredményezett, mely egyre kisebb mértékben támaszkodott az egykori római úthálózatra.

A római és középkori úthálózat közötti eltérések csak részben indokolhatóak a településhálózatban megfigyelhető eltérésekkel. A másik magyarázat az, hogy a római és középkori utak másként igazodtak a vízrajzi és domborzati adottságokhoz. A Pannonia katonai és polgári központjait és városait összekötő főutakat mérnökök tervezték a természeti viszonyok és katonai szempontok figyelembevételével. Sík terepen az utak vonalvezetése egyenes. Amennyiben irányt változtatnak, sosem hajlanak ívben, helyette szögben törnek. Tagolt domborzatú táj esetén a nyomvonal azonos szintvonalon halad, kerüli az emelkedőket és lejtőket.¹²⁶ A középkori utak ezzel szemben természetes módon, voltaképpen a használat révén állandósultak. A középkori utak is igyekeztek kerülni a szintkülönbségeket. A hegyeket rendszerint megkerülték,¹²⁷ de érzékenyen igazodtak a mikrodomborzat változásaihoz is, ami rendkívül kanyargóssá tette a nyomvonalukat. A középkori útvonalak gyakran a vízfolyások mentén, az ármentes terület szélén, valamint a folyók vízválasztó vonalán alakultak ki.¹²⁸ A római és a középkori közlekedési rendszerek közötti különbségeket jól mutatják azok az esetek, amikor a középkori út többé-kevésbé követi a római út irányát, de a nyomvonaluk számos ponton eltér. Kitűnő példa erre a római Borostyánkőút dunántúli szakasza és annak középkori utódja, a Muraszombat–Sopron út. A római út a Mura folyót Halicanumnál (Muraszerdahely/Mursko Središće) keresztezte, majd Salla (Zalalövő) érintésével jutott el Savariára. A középkori út ezzel szemben Regedénél (Bad Radkersburg) lépett át a Murán, ahonnan Muraszombaton keresztül egy hosszabb, kanyargósabb útvonalon jutott el Körmendre. Az útvonal nyugatabbra helyezése vélhetően azzal magyarázható, hogy míg a római korban az utak kiépítése és rendszeres karbantartása mellett a Murán történő átkelés a folyó mocsaras, kanyargós szakaszán is megoldható volt, addig a középkorban a lényegesen rosszabb útviszonyok között igyekeztek a folyó egy biztonságosabb szakaszán átkelni. Feltehetően éppen ez az átkelő-

125 László Gy.: i. m. (2. jz.) 784.; László Gerevich: The rise of Hungarian towns along the Danube. In: Towns in medieval Hungary. Ed. Uő. Akadémiai, Bp., 1990. 26–50.

126 Tóth Endre: Római utak Pannoniában. Ókor 3. (2004) 1. sz. 47.

127 Ld. pl. a Kőszegi-hegység északi és déli oldalán futó Kőszeg–Léka–Borostyán és Kőszeg–Rohonc–Szalónak utakat. Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata i. m. (24. jz.) 161–163.

128 A Katonák útja egy szakasza például a Rába és a Zala vízválasztóján haladt. Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs: A Lapincs–Rába vonaltól délre eső terület Árpád-kori történeti földrajzához. Vasi Szemle 64. (2010) 712.

hely tette Regedét a középkorban jelentős településsé.¹²⁹ Szombathelytől északra a két út nyomvonala ugyancsak eltért egymástól. A Borostyánkőút nyílegyenesen tartott északra, Scarbantia felé. A középkori út ezzel szemben a Gyöngyös-patak völgyében kanyargott, összekötve az ide települő középkori falvakat. A középkori úttól néhol csupán 20–50 méterre található római utat pedig elszántották.¹³⁰

A római utak nemcsak közlekedési útvonalként, hanem birtokhatárként is szolgálhattak a középkorban. Jó példa erre a római Savariát Bassianával, a későbbi Sárvarral összekötő út. Míg a római korban egy kelet–nyugati irányú úton lehetett eljutni Savariából Bassianába,¹³¹ addig a középkorban Szombathelynek és Sárvarnak nem volt közvetlen összeköttetése.¹³² Szombathelyről a római úttól délre vezetett egy középkori út előbb a Sárd- (a mai Kozár-Borzó-), majd a Gyöngyös-patak völgyében Megyehídig (*predium Megyehyd*), ahonnan a falu hídján átkelve haladt tovább Ikervárra.¹³³ Innen a Rába bal partján futó Körmen–Sárvár úton keresztül lehetett eljutni Sárvarra.¹³⁴ Az egykori római út egyes szakaszait legfeljebb helyi szinten használták közlekedésre. Ilyen például Pecöltől északra, a Rátka és Sormás patakok között található útszakasz, ahol a többi helyen csupán keskeny mezsgye-ként fennmaradt út egy 8 méter széles, kétoldalt árkokkal ellátott úttá szélesedett ki.¹³⁵ Ezzel szemben birtokhatárként az út több szakasza is feltűnik a középkori iratokban. Említik a Szombathelyhez tartozó Banafölde,¹³⁶ a Vát és Vép között elterülő Sármásd,¹³⁷ a Váttól délre található Óvát,¹³⁸ valamint a Porpác és Vát környéki Kápolnafölde¹³⁹ birtokok határjárásában. Az út nemcsak a középkorban, de már a rómaiak idején is birtokhatárként szolgált, mivel jól illeszkedik a Savaria környéki parcellahálózatra. A Savaria–Bassiana út egyike volt azoknak az utaknak, melyek a coloniához tartozó centuriák (körülbelül 708×708 méter oldalhosszúságú, szabályos négyzet alakú földterületi egységek) határán futottak. Azon belül pedig a Savaria környéki *centuriatio* fő kelet–nyugati irányú útjának (*decumanus maximus*) keleti ágával azonosíthatjuk ezt az utat.¹⁴⁰ (Ugyanennek az útnak a nyugati ágát

129 Kiss Gábor–Tóth Endre: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1987) 112.

130 Tóth Endre: Római utak a Dunántúlon. *Műemlékvédelem* 49. (2005) 3.

131 Uő: A Savaria – Bassiana útszakasz i. m. (49. jz.).

132 Vö. Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata i. m. (24. jz.) 157. és 167.

133 1240: „ad stratam viam, que ducit ad Sabariam” (Kenéz, Vas m.) – UB I. 199.; (1283): „incipit ab aqua Sard et tendit in magnam viam, per quam itur in Sabariam” (Bozzai, Vas m.) – UB II. 164.; 1237: „ad latius orientale incipiunt ab aqua Gungus et tendentes versus septemtrionem intrant viam magnam” (Megyehíd, Vas m.) – UB I. 177. Ld. még: Tóth E.–Zágorhidi Czigány B.: Források Savaria – Szombathely történetéhez i. m. (48. jz.) 35–36. és 38.

134 1323: „ad viam que dicitur Kurmendutha” (Rum, Vas m.) – UB III. 160.; 1342: „magna via qua itur de [Sar in Ku]rmend” (Rum, Vas m.) – UB IV. 349.

135 Tóth E.: A Savaria – Bassiana útszakasz i. m. (49. jz.) 67–68.

136 Ld. 28. jz.

137 1329: „[ad] magnam viam regni, que Utteuim vocatur” – UB IV. 45.

138 Ld. 8. jz.

139 1321: „via Wetewyn, que vadit versus Sabariam” – UB III. 138.

140 László Borhy–Zoltán Czajlik–András Bödöcs: Neue Wege der Erforschung des Siedlungs- und Wegenetzes im römischen Pannonien. In: *Leben auf dem Lande*. Hrsg. Günther Schörner. Phoibos,

Felsőcsatár környékén sikerült megfigyelni.)¹⁴¹ Mivel az útból maradt sóderes sáv a középkorban is jól azonosítható terepi jelenség volt, nyomvonalát figyelembe vették a középkori birtokhatárok kialakításakor is,¹⁴² a középkorra átörökítve ezzel a római kori birtokhálózat egyes elemeit.¹⁴³

MAGDOLNA SZILÁGYI

ROMAN ROADS IN MEDIEVAL TRANSDANUBIA

THE NAMES OF ROMAN ROADS AND THEIR ROLE IN MEDIEVAL SPACE ORGANIZATION

The development of the road network and settlement system of Transdanubia, Slavonia and Transylvania in the Árpád period (1000–1301) was not only affected by natural environment (relief, waters, vegetation, and soil), but also by cultural landscape inherited from the Roman times.

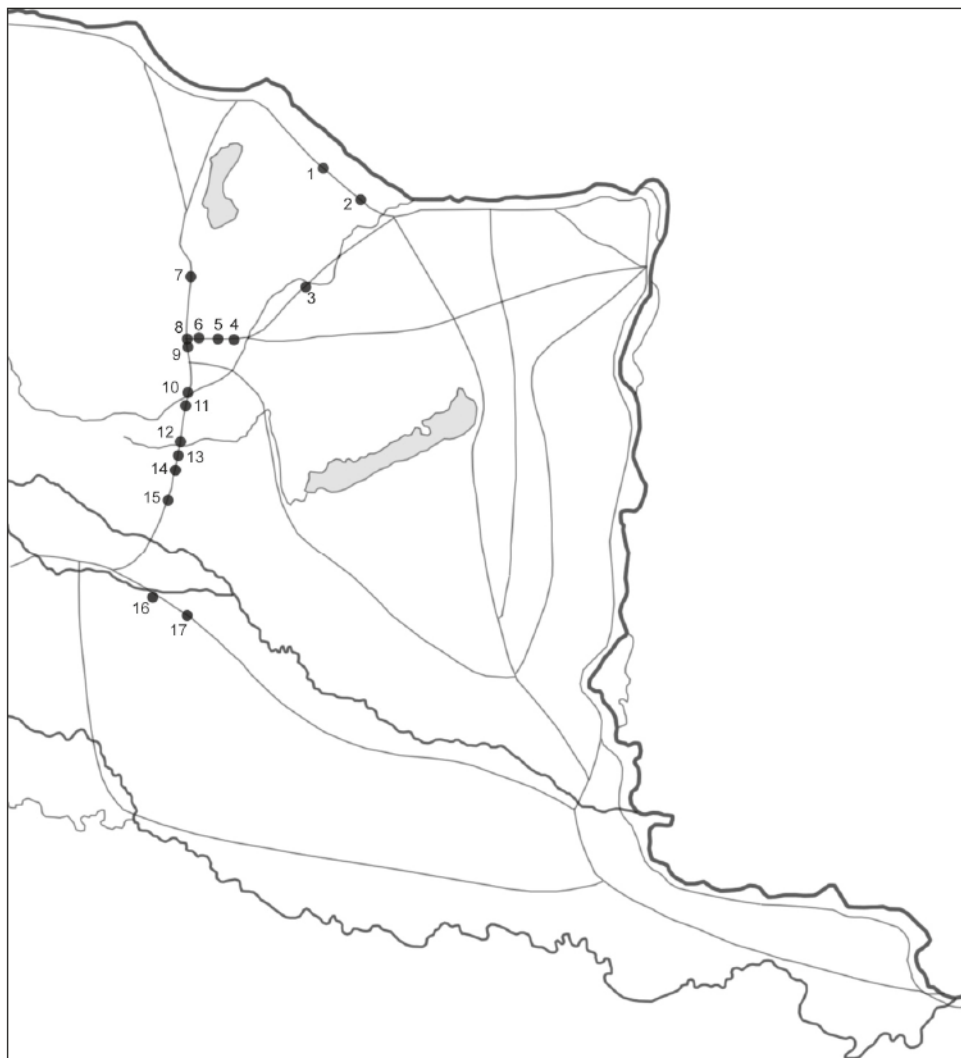
In my paper I investigate the medieval perception and use of Roman road remains found in the territory of former Pannonia with special regard to the northern part of the former province. I analyze toponyms used for Roman roads in medieval written sources and early modern maps to demonstrate which features (material, embankment, stone monuments along the roads) of ancient road remains were so conspicuous to the medieval population to call them after. In addition, I compare the Roman and medieval layout of streets and squares within two towns (Scarbantia/Sopron and Savaria/Szombathely), as well as the direction of main roads outside the towns to find out how the elements of the Roman infrastructure were re-used in the Middle Ages and to what extent they determined the topography of medieval Hungary.

Wien, 2013. 333.; András Bődöcs: The Problems of Aerial Archaeological Research of a Roman Limitatio in Pannonia. In: Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic. Ed. Zoltán Czajlik–András Bődöcs. Institute of Archaeological Sciences, Eötvös Loránd University, Bp., 2013. 60–61.

141 Bődöcs, A.: The Problems of Aerial Archaeological Research i. m. (140. jz.) 64–66.

142 A Savaria környéki *centuria*-hálózathoz igazodnak a már említett Zanat-Bogáca-ér és Olad-Aranyvíz-dűlő lelőhelyeken feltárt útrészletek is (ld. 109. jz.). Bődöcs András–Kovács Gábor: A római kori birtokrendszer kialakítása és tájformáló hatása Pannoniában. Geodézia és Kartográfia 63. (2011) 3. sz. 20. és 23.

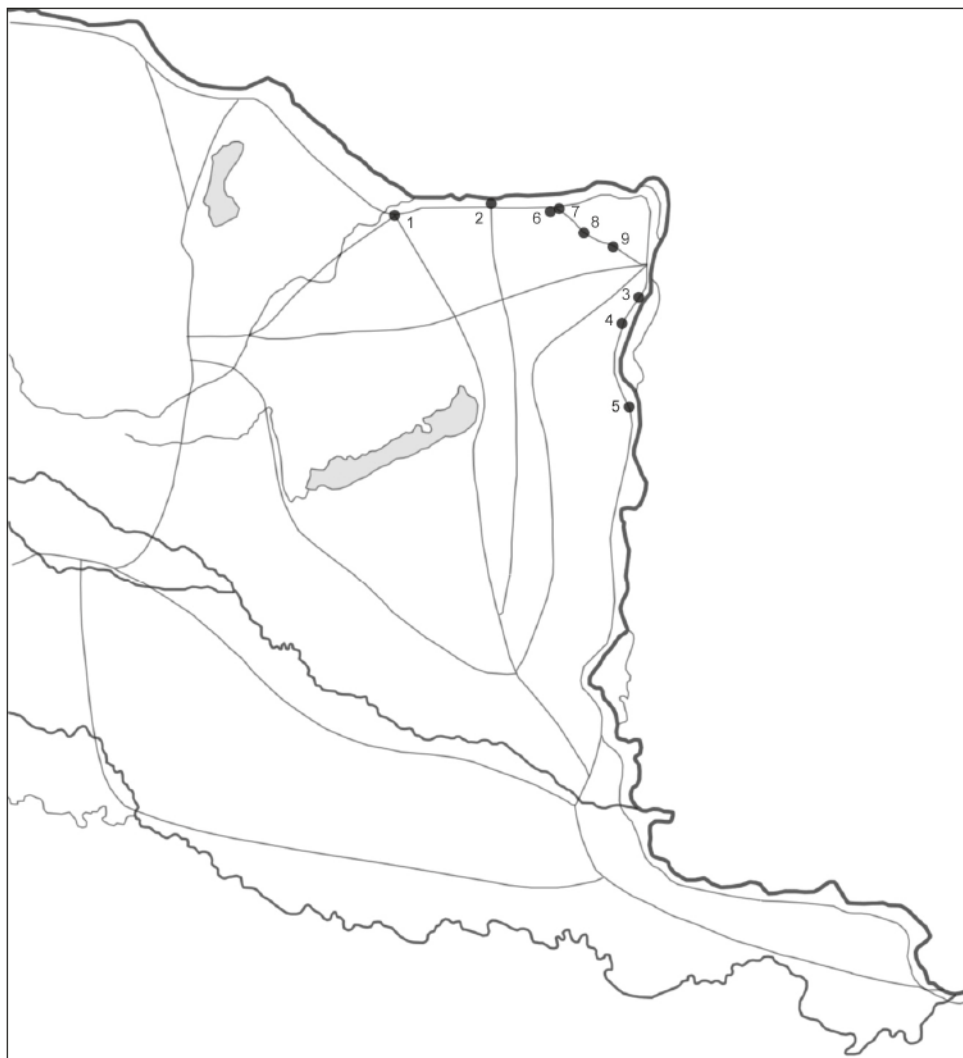
143 Ezúton szeretném megköszönni Bődöcs Andrásnak, hogy hasznos tanácsaival segített a tanulmány megírásában.

1. kép. Pannonia úthálózata a középkori „öttevény” elnevezésű útszakaszokkal

a) Limesút: 1. Kimle, 2. Öttevény; b) Savaria–Arrabona út: 3. Kemenesszentpéter, 4. Csénye, 5. Porpác, 6. Vát; c) Borostyánkőút: 7. Borsmonostor/Kloster Marienberg, 8. Szombathely, 9. Gyöngyöshernán, 10. Kőrmend, 11. Nádasd, 12. Zalaölvő, 13. Irsapuszta, 14. Kálócfa, 15. Kerkabarabás; d) Dráva menti út: 16. Varasd/Varaždin, 17. Ludbreg

(rajzolta: Szilágyi Magdolna)

2. kép. Pannonia úthálózata a középkori „kövesút” elnevezésű útszakaszokkal

a) Limesút: 1. Győr, 2. Komárom, 3. Érd, 4. Százhalombatta, 5. Dunapentele;

b) Brigetio–Aquincum út: 6. Mogyorósbánya, 7. Tát, 8. Piliscsév, 9. Pilisvörösvár

(rajzolta: Szilágyi Magdolna)

3. kép. Savaria és környéke a városon keresztülvezető utakkal

1. Porta Scarbatiensis, 2. palotanegyed, 3. a forum feltételezett helye, 4. Thermae, 5. Iseum

(rajzolta: P. Buócz Terézia, Tóth Endre, Medgyes Magdolna és Sosztarits Ottó kutatásai alapján, Szombathely 1857. évi kataszteri felmérésének felhasználásával Szilágyi Magdolna)

4. kép. Szombathely alaprajza a kerek várhoz és a római insularendszerhez igazodó 13. századi utcaszerkezettel

1. A fennmaradt római városfalak, 2. Vár, 3. Szűz Mária-templom, 4. Piactér

(Kiss Gábor–Tóth Endre–Zágorhidi Czigány Balázs: Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Szombathely, 1998. 90. és 145.a. képek alapján rajzolta Szilágyi Magdolna)

5. kép. Scarbantia és környéke a Borostyánkőúttal

1. Capitolium, 2. Forum, 3. Curia, 4. Thermae, 5. Amphitheatrum

(*Szende Katalin*: Településnyomok Sopron területén a magyar honfoglalás előtt.

In: Magyar várostörténeti atlasz 1. Sopron. Soproni Levéltár, Sopron, 2010.

A.3.1. térkép alapján)

6. kép. Sopron ispáni vára a rajta keresztülvezető távolsági úttal

1. Előkapu, 2. Az ispán feltételezett lakhelye, 3. Boldogasszony-templom, 4. *Marchstäl*,
5. Hátsókapu, 7. Kovácsok utcája, 8. Ikva-híd, 9. Halász utca, 10. Szent Mihály-templom

(*Szende Katalin*: Településnyomok Sopron területén a magyar honfoglalás előtt.

In: Magyar várostörténeti atlasz 1. Sopron. Soproni Levéltár, Sopron, 2010.

A.3.2. térkép alapján)

FÓNAGY ZOLTÁN

Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után

Hatalompolitika és modernizáció a közös minisztertanácsi
jegyzőkönyvek tükrében*

*„Ezeknek az embereknek, akik itt születtek és itt nevelkedtek,
Törökországnak ebben az eldugott sarkában, még sohasem volt alkalmuk arra,
hogy egy nagyhatalom igazi, erős és jól megszervezett katonaságát láthassák. [...]*

*Most először jelent meg életükben egy győzelmes, tündöklő és önmagában biztos
császárság igazi ereje és rendje. [...] A diszbe öltözött huszárok és vadászok minden gombja,
minden lószerszáma mögül egy nagy és erős háttér, egy másik világ ereje, rendje és jóléte
tűnt elébük már az első pillantásra. Meglepetésük nagy, benyomásuk mély volt.”¹*

*„A nyugatról érkező, aki Bosznia és Hercegovina helyenként varázslatos hegyvidékét
beutazza, csodálkozással tapasztalja, hogy egy keleti világba került. [...]*

*Ez a terület, mintegy tizennégy nemzedék, négyszáztizenöt éven át egy keleti
faj közvetítésével nyerte fogalmait vallásról és államról, jóról és rosszról, enyémről
és tiedről, röviden: tizennégy generáció itatódott át török–mohamedán világnézettel,
amely hatás nem csak a vezető társadalmi osztály öltözetére és a külső megjelenésére
nyomta rá bélyegét, hanem a néplelek gyökeréig lehatolt.”²*

Két világ találkozása két látószögből...
A találkozás Bosznia és Hercegovina 1878-as osztrák–magyar megszállásának a
következményeként valósult meg.

Az okkupáció következményei közül a politika-központú történetírás azt szokta
kiemelni, hogy a Monarchia Európa egyik puszkaporos hordójának jutott birtokába.
(Szimbolikus jelentőséget kap ebben a narratívában, hogy 1914-ben itt került sor a
világháború kirobbanásához ürügyet szolgáltató merényletre.)³ Tanulmányunkban,

* A tanulmány az Andrássy Egyetem Donau-Institut für Interdisziplinäre Forschung TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0015, valamint az OTKA K 106353 kutatási programjának támogatásával készült.

1 Ivo Andrić: Híd a Drinán. Ford. Csuka Zoltán. Európa, Bp., 1982. 193.

2 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien. Von einem Ungar. Holzhausen, Wien, 1900. 3.

3 Az okkupáció politika- és jogtörténeti összefoglalásai magyar nyelven: Bencze László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban Akadémiai, Bp., 1987.; Diószegi István: Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Teleki László Alapítvány, Bp., 1998.; Uő: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Vince Kiadó, Bp., 2001.; Szabó Szilárd: Bosznia-Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz, 1878 és 1918 között. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.

bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül a politikai erőter szerepét sem, mi a *találkozás* mozzanatára összpontosítunk, s amennyire forrásaink engedik, az antropológia látószögeiből vizsgáljuk azt. Kényszerűen egyoldalúak leszünk: csak azt kíséreljük meg rekonstruálni, miként érzékelte és értelmezte, illetve hogyan kezelte a két, egymás számára idegen világ találkozását az *egyik* résztvevő. Forrásaink meghatározzák látószögünket: túlnyomórészt a modern nyugati világlátást és értékrendet képviselő birodalom politikai és közigazgatási szervei által előállított levéltári és nyomtatott dokumentumok, illetve ugyanezen látószögből írt tudományos és publicisztikai művek alapján igyekeztünk rekonstruálni a gyökeresen másnak, idegennek tartott világról alkotott képet, illetve az ahhoz való viszonyulást. Forrásaink között kiemelt helyet foglalnak el a Monarchia közös minisztertanácsának jegyzőkönyvei, amelyek az okkupációt követő években keletkeztek, s amelyek rögzítették a politikai-igazgatási elit legfelső szintjének pillantását erre a másik világra.

A politikai-közjogi erőter mint a modernizáció fékezője

Mielőtt tanulmányunk tulajdonképpen tárgyra térnénk, röviden foglalkoznunk kell Bosznia-Hercegovina megszállásának, illetve birtoklásának bel- és külpolitikai összefüggéseivel. Az a tolerancia, sőt előzékenység ugyanis, amelyet az idegen társadalmi struktúrákkal és kulturális gyakorlatokkal szemben tanúsított a megszálló hatalom, s amely a gyarmatosítás korában szokatlannak számított, jórészt ezekben az összefüggésekben leli magyarázatát.

A nemzetközi jogi felhatalmazást adó berlini szerződés 25. cikkelye szűkszavúan Bosznia és Hercegovina megszállásával és igazgatásával bízta meg az Osztrák–Magyar Monarchiát. A nagyhatalmak kongresszusa a megbízatást a nyilvánosságnak szánt kommunikációban kizárólag humanisztikus beavatkozásként ábrázolta: elsősorban a keresztény alattvalók védelme érdekében adtak felhatalmazást az évek óta tomboló erőszak felszámolására, a társadalmi rend helyreállítására. A szomszédos országban zajló polgárháború nemcsak rendvédelmi szempontból jelentett veszélyt a Monarchia számára, a keresztény lakosság menekült tömegeiről való gondoskodás pénzügyileg is terhelte.⁴

A Délkelet-Európából kiszoruló Oszmán Birodalom nyugat-balkáni tartományainak megszerzését valójában elsősorban hatalmi-politikai és stratégiai megfontolások motiválták. Az okkupáció közvetlen célja a teljes függetlenségét frissen elnyert Szerbia terjeszkedésének, egy nagy délszláv állam létrejöttének megakadályozása volt. Közvetve az orosz birodalom befolyási övezetének „aránytalán” növekedését is ellensúlyozta az osztrák–magyar expanzió. (Lényegében ennek meg-

4 „Die Provinzen Bosnien und Herzegowina werden von Österreich-Ungarn besetzt und verwaltet werden.” Staatsvertrag zwischen Österreich-Ungarn, Deutschland, Frankreich, Grossbritannien, Italien, Russland und der Türkei. Artikel XXV. Geschlossen zu Berlin am Juli 13. 1878. Becikkelyezése Ausztriában: Reichsgesetzblatt 1879. Nr. 43.; Magyarországon az 1879. évi VIII. tc.: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5838>. August Fournier: Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie. Wien, 1909. 66–68.

fékezése volt az egész berlini kongresszus célja.) Noha a nyilvános diskurzusban ekkor már nem illett a dinasztikus hatalmpolitikai alkuk érvrendszerét használni, maga a lépés valójában beleillett a korábbi korok diplomáciai gondolkodásába is, amely területeket és népeket az uralkodók magánbirtokaként vett el, engedett át vagy cserélt. Ugyanakkor a béketeremtés valóban nem pusztán türtgy volt: az oszmán államhatalom tényleg képtelennek bizonyult az erőszak megfékezésére a periférián fekvő tartományában, és Szerbiának sem sikerült – a négy éve tartó keresztény felkelés ellenére – bekebeleznie a szomszédos tartományt, amelyben az ortodox szerbek relatív többséget képviseltek.⁵

Hogy a kongresszus csak az ideiglenes, bár határidő nélküli megszállást és nem a nemzetközi szempontból befejezettnek, teljesnek számító annexiót engedélyezte, feltehetően az osztrák–magyar külügyminiszternek, Andrássy Gyulának a kérése volt. Mind a magyar, mind az osztrák politikai elit ellenérzéssel fogadta ugyanis a dualizmus két nyertes nemzetével szemben „ellenséges elemek”, azaz a szláv népesség gyarapodását a birodalomban. A „megszállás és igazgatás” formula a végérvényes impériumváltásnál könnyebben elfogadható volt a török birodalom számára is, amelynek beleegyezése fontos volt az akció legitimálása és gyors lebonyolítása szempontjából.⁶

Az okkupáció végrehajtása után, 1879. április 21-én Konstantinápolyban a két érintett által aláírt konvenció de jure érvényben hagyta a szultán szuverenitását.⁷ A gyakorlatban azonban a megszálló hatalom néhány év alatt de facto birtokba vette az állami szuverenitás minden fontos területét. 1879 végén betagolták a két tartományt a közös vámterületbe, kiterjesztették az állami monopóliumok és a fogyasztási adók monarchiabeli rendszerét, bevezették a pénzt stb. 1880-ban lakóinak – a formális állampolgárság megadása nélkül – egyenlő jogállást biztosítottak a Monarchia állampolgáraival. Az általános hadkötelezettség 1882-es bevezetésével tulajdonképpen befejezetté vált a szuverenitás tényleges kiterjesztésének folyamata.⁸

A közös minisztertanács már 1882-ben, a hadkötelezettség bevezetése nyomán kirobbant hercegovinai felkelés kapcsán foglalkozott a megszállt tartományok államjogi helyzetének végleges rendezésével. Evidenciaként kezelték, hogy ez csakis az annexió lehet, aminek azonban kül- és belpolitikai előfeltételei voltak. Kálnoky külügyminiszter szerint a bekebelezés nem lehet egyoldalú lépés, az csak

5 Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1934. I. 171.; *Diószegi I.*: Bismarck és Andrássy i. m. (3. jz.) 264., 314.; *Ress Imre*: Kállay Béni bosnyák nemzetteremtési kísérlete. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek és bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L'Harmattan, Bp., 2004. 244.

6 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 68.; Szabó Sz.: i. m. (3. jz.) 58. Az egykorú sajtóviszhangról: *Doris Ströhrer*: Die Okkupation Bosniens und der Herzegovina und die öffentliche Meinung Österreich–Ungarns. Diss. Wien, 1949.

7 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 81. A konstantinápolyi konvenció szövege: Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Herzegovina 1906. Hrsg. von k. und k. gemeinsamen Finanzministerium. Holzhausen, Wien, 1906.

8 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 82.; Kurt Wesely: Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien–Herzegowina. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg. Alois Brusatti. Verlag der ÖAW, Wien, 1973. 531–533.

Törökország beleegyezésével történhet. A beleegyezést azonban nem lehet az erő pozíciójából kicsikarni. Már csak azért is „tekintettel kell lenni a szultán érzékenységre, [...] mert a mohamedánok eddigi nyugodt magatartásában a szultán korrekt eljárásának és ráhatásának” jelentős szerepe volt. A diplomáciai feladatnál is bonyolultabbnak ígérkezett az államjogi rendezés másik feladata: megegyezésre jutni a Monarchia három hatalmi centrumának, milyen módon illesszék be Boszniát és Hercegovinát a dualista szerkezetbe? (Legesélyesebbnek az ideiglenes állapot prolongálása, azaz a tartomány közös kormányzat alatt hagyása tűnt, de elvi lehetőségként felmerült a felosztása is a két birodalomfél között.)⁹

Kállay Béninek – aki ekkor a külügyminisztérium osztályfőnöke volt, de hónapokon belül közös pénzügyminiszter, s ebben a minőségében két évtizeden át a Bosznia-politika első számú alakítója lett – az ugyanebben az időben keletkezett emlékirata szintén szükségszerű és közeli eseményként számolt az annexióval mint a rendezett állapotok fő feltételével. A befejezett tény megszüntetné a boszniai népcsoportok „kifelé gravitálását”, szilárdabb alapot biztosítana egy európai értelemben vett jogállam építéséhez, és kihúzná a talajt a tartományok feladásának gondolata alól is. „Ezért az annexiót nem pusztán politikánk elméleti céljaként kell felfognunk, hanem ténylegesen keresztül is kell azt vinnünk, amilyen hamar csak lehet.”¹⁰ Mint ismeretes, erre csak negyed század múlva került sor.

A megszállás egyik jogi legitimációját jelentő konstantinápolyi konvencióban tett vállalásokat viszont – a legfontosabb ezek közül a mohamedánok szabad vallásgyakorlatának, illetve tulajdonának biztosítása – a kormányzati kommunikáció továbbra is szívesen használta érvként vagy ürügyként bizonyos modernizációs lépések elmaradásának indoklására, mindenekelőtt az agrárkérdés megoldatlansága kapcsán.

A gazdasági-társadalmi modernizáció egyes lépéseinek mérlegelésekor tehát egy ellentmondásos politikai erőter tényezőire kellett tekintettel lenni. A dinasztikus szempont, a nagyhatalmi státuszhoz való ragaszkodás, valamint a külpolitikai és katonai stratégiai megfontolások miatt Bosznia feladása szóba se kerülhetett. Ezt axiómaként kezelte az uralkodó, a közös minisztériumok, illetve a hadvezetés által alkotott birodalmi hatalmi központ. Ha Ausztria-Magyarország a megszállást feladná, a két tartományból szláv és ellenséges állam válna – jelentette ki mint politikai evidenciát Kálnoky külügyminiszter az 1882-es hercegovinai felkelés idején.¹¹

A balkáni expanzió társadalmi támogatottsága azonban nemcsak az okkupáció végrehajtásával járó bonyodalmak és terhek miatt, hanem általában is gyenge volt a birodalom mindkét felében. Mind a politikai elit jó része, mind a szélesebb közvélemény idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett iránta. Ezért a közös minisztertanácsban a népképviselői legitimációt megtestesítő magyar és osztrák mi-

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Politisches Archiv, XL Interna, Gemeinsame Ministerratsprotokolle Kt. 291–293. (= ÖStA HHStA GMRP) Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

¹⁰ Denkschrift Kállays über die Administration in Bosnien und der Herzegowina. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

¹¹ ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

niszterelnöknek elsőrangú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamenti vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat. Különösen kényesnek számítottak a közjogi struktúrát érintő, illetve a pénzügyi konzekvenciákkal járó lépések.

Írányelvnek tekintette a kormányzat, hogy a tartomány igazgatását és modernizációját lehetőleg kizárólag saját forrásaiból finanszírozzák. A Monarchia, illetve államai elvileg csak a megszállás katonai költségeit állták, és csak „rendkívüli időszakokban” tarthattak igényt a dualista állam támogatására.¹² Az okkupációt követő években ilyen rendkívüli kiadások voltak a megszálló katonaság elhelyezésének, a közös vámerület létrehozásának, illetve a kataszteri felmérésnek a költségei.¹³

Általában mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnök visszafogni igyekezett a tartományt igazgató apparátus modernizációs kezdeményezéseinek lendületét, hogy minél ritkábban fordulhasson elő olyan szükséghelyzet, amikor a Monarchia két államának pénzügyi támogatást kell nyújtania. Amikor a tartományi kormányzat vezetői – a katonai érdekeket hangsúlyozva – pénzt kértek a közlekedési, hírközlési infrastruktúra alapjainak kiépítéséhez, Taaffe osztrák miniszterelnök azzal intette őket türelemre, hogy az ilyen beruházások elhalasztása elegendő forrás híján a Monarchia régi országaiban is állandó gyakorlat.¹⁴ Az egyik póluson az osztrák, és még inkább a magyar kormány ellenállása a megszállt tartomány modernizációjának finanszírozásában való részvétellel szemben, a közös minisztériumok, illetve az alájuk tartozó tartományi kormányzat felzárkóztató kezdeményezései a másikon – a feloldhatatlan ellentmondás újra és újra felszínre került a közös minisztertanács ülésein, ha Bosznia ügyei voltak napirenden.¹⁵

Kállay emlékiratában 1882 tavaszán világosan felvázolta az érdeellentétek térképét: „A közvéleménnyel és a képviselői testületekkel szemben a boszniai kérdés fő nehézsége a költségek ügye. Ha a képviselői testületek egyszer arra a meggyőződésre jutnak, hogy a jelentős kiadások ellenére, amelyet a felkelés szükségessé tett, Bosznia és Hercegovina birtoklása beláthatatlan ideig évi 10-12 millióba kerül, akkor fennáll annak a veszélye, hogy az egyszer már megpendített eszme, Bosznia és Hercegovina feladása, mindinkább teret nyer, és végül, a kormányok minden ellenkező erőfeszítése dacára, a kért hitelek megtagadásában realizálódik. Mivel a megszállt tartományok feladása a Monarchia számára nagy szerencsétlenség lenne, s ennek lehetőségére nem is szabad gondolnunk, ebből a helyzetből a kormányok és a parlamentek közti, súlyos következményekkel járó konfliktus keletkezne. A kormányzat fő törekvése tehát arra kell irányuljon, hogy a képviselő-testületeket meggyőzze: nem kell tartaniuk az állam tartós pénzügyi túlterhelésétől vagy a költségek emelkedésétől, hanem ellenkezőleg, a boszniai hitel

12 ÖStA HHStA GMRP Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

13 ÖStA HHStA GMRP Nr. 11. Wien, 14. Jänner 1880.

14 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

15 ÖStA HHStA GMRP Nr. 11. Wien, 14. Jänner 1880.; ÖStA HHStA GMRP Nr. 23. Wien, 22. Juni 1880.

folyamatos és tervszerű csökkentését lehet remélni.” Ha a két parlamentet sikerül ennek a pozitív tendenciának a realizálásáról meggyőzni, akkor remélhető „végre a megbékélés az okkupáció eszméjével”.¹⁶

Arról, hogy az osztrák és a magyar kormány milyen kompetenciával rendelkezzen a Boszniát érintő ügyekben, 1879 őszén, a tartósnak szánt berendezkedés kialakításának idején tárgyalt az uralkodó a három közös miniszterrel. A tanácskozás résztvevői egyetértettek a szabályozás fő irányában. Ahogy az uralkodó fogalmazott, a közös minisztériumokon kívül „más tényezők felesleges beavatkozását” távol kell tartani Bosznia ügyeitől. Ha a közös kormányzat tartja magát ahhoz az irányelvhez, hogy a tartomány kiadásait saját bevételeiből kell fedezni, akkor cserébe teljes mozgásszabadsággal rendelkezik. A felvilágosult abszolutizmus meggyőződése, miszerint a határozott atyai kormányzást fogadják el legkönnyebben az alattvalók, sejlik át a császári kijelentésen: semmi sem nehezítené meg jobban az igazgatás tekintélyének megszilárdítását a tartományban, mint ha függő viszonyban lenne a két országos minisztériumtól. A két állam csak a közös ügyeket illető jogosítványain keresztül rendelkezhet befolyással Bosznia kormányzatára. Ez azonban semmiképpen nem jelentheti a konkrét kormányzati cselekményekben való közvetlen részvételt. A császár szerint az egyetlen kivétel, amikor elképzelhető, hogy a két kormány, illetve a delegációk, sőt a két törvényhozás némi befolyást gyakoroljon Bosznia belső ügyeire, ha pénzügyi támogatást kérnek a két birodalomféltről. „Ilyen esetben lehetséges, hogy a kért összeg megadása alkalmával bizonyos, Boszniát érintő intézkedéseket kívánnak. Ez azonban semmi esetre sem vezethet oda, hogy a delegációk vagy a törvényhozások valamiféle törvényalkotási kompetenciára vagy a költségvetés jóváhagyásának jogára tarthatnának igényt. Csak ahhoz van joguk, hogy miután megkapták a kívánt felvilágosításokat, szavazzanak a kért hitelről; kifejezhetik kívánságaikat Bosznia adminisztrációját illetően, de ezen kívánságok teljesítése a közös kormányzat dolga marad. Ebből az okból nem hozhatnak határozatot a delegációk Bosznia költségvetéséről sem, amelyet a koronának kellene szentesítenie, és ezért nem lehet előterjesztésként átadni a jelenleg kidolgozás alatt álló költségvetést sem a delegációnak.”¹⁷

A kormányzat az okkupációt követő években, évtizedben minden, a hagyományos életviszonyokba történő beavatkozása előtt aggódó óvatossággal mérlegelte az egyes boszniai vallási vagy társadalmi csoportok várható reakcióit. A megszálló birodalom méreteihez és erőforrásaihoz képest jelentéktelen tartomány lakosságának érdekeit, sőt még érzelmeit is a korban szokatlanul méltányosan kezelték. (Szembetűnő a különbség, ha arra az érzéketlenségre és kíméletlenségre gondolunk, amivel az 1850-es években a Bach-rendszer hajtottá végre a modernizációs intézkedéseket Magyarországon.)

Az óvatosság egyik magyarázatát a modern bürokrácia vezető tisztségviselőinek bosnyákképében kereshetjük. Az ő szemük előtt a távoli tartomány lakói

16 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

17 ÖStA HHStA GMRP Nr. 3. Wien, 26. November 1879.

a személytelen államhatalommal szembeni engedelmességre, az agresszió elfojtására vagy szublimálására alig szocializált vad ösztönként jelentek meg. „Civilizálásuk” kulcskérdésének az erőszak-potenciál csökkentését, az erőszak alkalmazásának a hétköznapi gyakorlatból való kivezetését tekintették, ezért – a mérhetetlen erőfölény ellenére – elsőrendű szempont volt az arra alkalmas teremtendő szituációk megelőzése. Az állami dohánymonopólium bevezetésének kapcsán például az uralkodó, a külügyminiszter és a pénzügyminiszter egybehangzóan fejezte ki aggodalmát, hogy a „háztáji” termelésre vonatkozó, a Monarchiában általánosan érvényes szabályozást a boszniai népesség – „amelynek úgyis oly sok újhoz kell hozzászoknia” – nyomasztónak, „vegzálsnak” találhatná, és „nyugtatlanságra adna okot”. A szigorú szabályok érvényesítéséből származó kincstári bevételek jelentősége pedig össze sem vethető a lehetséges politikai hátrányokkal.¹⁸

A 19. század vége felé, az alkotmányos parlamentarizmus, illetve a nemzetállami fejlődés korában már egyébként sem lehetett elképzelni hosszú távú politikai stabilitást állampolgári lojalitás nélkül. Bosznia biztonságos birtoklása tehát megkövetelte, hogy az ott élők támogassák, de legalábbis elfogadják a Monarchiához tartozást. A nélkülözhetetlen lojalitás biztosítását szolgálta a Kállay Béni nevéhez köthető törekvés egy integrális boszniai nemzettudat kialakítására. A két keresztény közösségnek azonban tartományon kívüli orientációs pontjai voltak. Igaz, a katolikus horvátok anyaországa is a birodalom részét képezte, de az ő súlyuk kicsi volt ahhoz, hogy Horvátország megnyugvást hozó kereteket jelenthessen. A legnagyobb létszámú ortodox szerbek pedig egyenesen a Monarchián kívülre, a függetlenné vált Szerbia felé gravitáltak, így rájuk destabilizáló tényezőként tekintettek. Már Kállay pénzügyminiszter-elődje, Szlávy József is evidenciaként jelentette ki az 1882-es hercegovinai felkelés kapcsán – amelyet külső szerb agitátorok művének tekintett –, hogy „az ortodox elem soha nem fog jóindulattal viseltetni a monarchia iránt”. Amennyiben mégis rájuk – mint legnagyobb létszámú vallási közösségre – akar támaszkodni a kormányzat, vállalnia kell az agrárkérdés radikális megoldását, ami a mohamedánokat kivándorlásra bírná és az egész tartományt az ortodoxok kezére adná. Ezt az alternatívát azonban teljesen elhibázottnak tartotta volna.¹⁹

A versengő és erősödő, kizárólagosságra törekvő szerb és horvát etnikai nacionalizmusokkal szemben Kállay a muzulmán arisztokráciára, illetve a hivatalnoki karra alapozva törekedett a konfesszionális identitásukat felülíró tartományi patriotizmus kialakítására. (Ismét csak elődjével összhangban, aki szintén tulajdonjoguk megvédésének biztosításával kívánta őket megnyerni.)²⁰ Kállay a muzulmán arisztokráciát azért is tartotta a lehetséges boszniai nemzettudat bázisának, mert ők birtokolták a legfontosabb erőforrást, a földbirtokokat, és ők rendelkeztek a társadalmi vezető szerephez szükséges műveltséggel, illetve uralkodási tapasztalattal, valamint a vezetésre hivatottság tudatával. (Ez a koncepció szoros rokonságot mutat a libe-

18 ÖStA HHStA GMRP Nr. 7. Wien, 12. Dezember 1879.

19 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.; *Ress I.*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 243–244.

20 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.; *Ress I.*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 245–246.

rális-nacionalista magyar nemesi nemzetfelfogással, amely a földbirtokosoknak nemzetalkotó és -megtartó funkciót tulajdonított.) A felülről történő nemzetteremtés eszközei: az államiság szimbólumainak (zászló, címer) megalkotása, a Bosznia-történeti kutatások ösztönzése tudományos intézmények, múzeum és szakfolyóiratok létrehozásával, a dialektusok fölötti „bosnyák nyelv” kanonizálása, szerény sikert hoztak. A századforduló körül Kállaynak konstatálnia kellett, hogy a boszniai közösségek nem az integrálódás, hanem a felekezeti elkülönülés felé haladnak.²¹

A sokféleség hagyománya és a homogenizáló modernizáció

A Habsburgok jogara alatt az évszázadok folyamán etnikai, nyelvi és vallási szempontból igen heterogén, szélsőségesen eltérő gazdasági fejlettséggel és társadalmi struktúrával rendelkező tartományok konglomerátuma gyűlt össze. Bár a dinasztia, illetve a hatalmi elit és az igazgatási apparátus hatalmas tapasztalatot halmozott fel e heterogenitás kezelése során, a helyzet állandó dinamikát kölcsönzött a bonyolult államszerkezetnek. A gazdasági fejlettség mutatói alapján egyes régiókat, például Lombardiát Bukovinától vagy Galíciától, de még Erdélytől is akár több évszázadnyi különbség választott el egymástól. Egyes tartományokat, sőt városokat belső vámhatárok is elkülönítettek a többi területtől. Tovább fokozták a viszonyok kuszaságát az alkotórészek jogállásának különbségei. Némelyikük esetében hiányzott az összetartozás tudatát erősítő közös múlt is, hiszen csak a 18. században, dinasztikus osztozkodás révén kerültek Habsburg-birtokba (Lombardia 1714-ben, Galícia 1772-ben és 1795-ben, Bukovina 1775-ben).

A rendiség virágkorában, illetve kései korszakában számos esetben keletkezett feszültség, sőt nyílt konfliktus az autonómiájukhoz ragaszkodó tartományok, illetve a hatalomkoncentrációra törekvő birodalmi központ között. Új korszak kezdetét jelentették ezen konfliktusok sorozatában a felvilágosult abszolutizmus évtizedei, mindenekelőtt II. József uralkodása. Ekkor már nem pusztán a hatalom koncentrációja volt a birodalmi központ célja, hanem a sokféle hagyományt őrző országok és tartományok – a nemzetállamok későbbi fejlődésének perspektívájából nézve valójában nagyon szerény szintű – homogenizációjára is kísérlet történt. A különféle időpontokban, különféle jogcímenek megszerzett országokból és tartományokból álló konglomerátum ugyanis a nemzetállami berendezkedés felé haladó Európában egyre inkább anakronisztikus különlegességgnek számított. A „multikulturalitásra”, az etnikai-nyelvi és vallási sokszínűségre – pontosan egy tucat nyelvet beszéltek a nagyobb lélekszámú etnikumok – a nemzeti ébredés korában nem kulturális értéként, hanem a törekenység jeleként tekintettek.

21 *Ress Imre*: A bosnyák nemzettudat fejlődése. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. (5. jz.) 260.; *Uő*: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 247–248.

A homogenizáló kísérlet azonban a reformer uralkodó halálával félbeszakadt, s a 19. század közepéig tartó időszakot alapvetően a status quo őrzése jellemezte. Az időközben felhalmozódott gazdasági és társadalmi modernizációs potenciálra is támaszkodva a birodalom 1848–1849-es krízise után a neoabszolutizmus kormányzata kísérlete meg újra az egységes struktúrával rendelkező, nemzetek feletti, centralizált állam létrehozását. A történeti-jogi legitimációt és az előző évtizedekben zajlott nemzetalkotási folyamatok következményeit egyaránt negligáló politikáról azonban jó másfél évtized alatt bebizonyosodott, hogy nem alkalmas arra, hogy a birodalom megőrizze versenyképességét az európai nagyhatalmak között.

1867 után gyökeresen átrendezett államjogi keretek között, alkotmányos alapokon, immár nem dinasztikus legitimációval és erőszakkal, hanem a „korszellem” követelményeinek engedve valósult meg a politikai intézményrendszer azonos elvi alapokon történő berendezése a kettős monarchiában. Ennek során a nyugat-európai alkotmányos parlamentarizmusok mintáját követve létrehoztak egy szakszerű államigazgatási rendszert is.

A század első felében kezdődött és a század vége felé felgyorsult ütemű gazdasági és társadalmi modernizáció körülményei között – tényezői közül témánk szempontjából a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra kiépülését, az industrializációt, az urbanizációt, illetve a népoktatás tömegessé válását emelnénk ki – a politikai hatalom direkt beavatkozása nélkül is elindult a közeledés a birodalom heterogén alkotórészeinek társadalmi szerkezetében, anyagi és szellemi civilizációjában. Természetesen ennek a homogenizációnak a mértéke korunk globális uniformizálódásának perspektívájából nézve szerénynek tűnik, ám az akkor élt generációk egyik legfontosabb korélményükként élték meg az anyagi és szellemi civilizáció egységesülését. Kállay Béni megfogalmazásában: a társadalmi osztályok és a népek „közelebb jutottak egymáshoz, bensőbb, többszörösebb érintkezésbe léptek egymással [...] s egy általános, sok nemzetre egyenlően kiterjedő művelődés keletkezett, mely a társadalom minden rétegeit mind jobban át- meg áthatja, s melyet egyetemes európai művelődésnek nevezhetünk. A szokások és életmódok, a nézetek és gondolkozási irányzatok, melyek azelőtt az egymástól szigorúan elkülönözött osztályok körében mind más és más alakban voltak feltalálhatók, a társadalom mind nagyobb és nagyobb tömegének válnak általános jellemvonásává.”²²

Ugyanakkor a szélesedő mobilitásba bekapcsolódó kortársak számára a sokféleség – a nyelv, a vallás vagy a szokások terén éppúgy, mint az anyagi kultúra: lakás, öltözködés, étkezés terén – magától értetődőnek számított a birodalom határain belül is, különösen ha elhagyták a modernizáció városi szigeteit. Idézett tanulmányában Kállay sem tartotta reális veszélynek egy „egéniségek nélküli” – általa kínai típusúnak nevezett – tömegtársadalom kialakulását: az örökölt kulturális hagyományok, mindenekelőtt a külön nyelvek beláthatatlan időre garantálni látszottak a sokszínűség fennmaradását.

22 Stuart J. Mill: A szabadságról. Ford. és az előszót írta Kállay Béni. Ráth Mór, Pest, 1867. XLVI–XLVII.

A történelmi előzmények ismeretében tehát az Osztrák–Magyar Monarchia rutinszerű feladat előtt állt, amikor a nagyhatalmak berlini kongresszusa 1878-ben a nyugat-balkáni oszmán tartományokat igazgatása alá helyezte. Az arányok miatt sem tűnt jelentősnek a kihívás: okkupáció révén a 620 ezer négyzetkilométer területű és 36 milliós lakosságú kettős Monarchia 51 ezer négyzetkilométerrel, illetve 1,15 millió fővel (3 százalékkal!) gyarapodott.²³

A lakosság megnyugtatására a megszállással egyidejűleg kibocsátott proklamáció explicit módon hivatkozik is a sokféleséggel szembeni tolerancia monarchiabeli hagyományára. A császár „jogara alatt sok nép lakik együtt és mindegyik a saját nyelvét beszéli. Sok vallás követői fölött uralkodik és mindegyikük szabadon megvallhatja hitét.” Biztosította az új alattvalókat is ennek a tradíciónak az alkalmazásáról, nem zárva ki ugyanakkor a jövőbeni változtatásokat, de csak konszenzusos alapon: „Törvényeitek és intézményeitek nem változtathatók meg önkényesen, erkölcsitek és szokásaitok kímélendők. Semmi nem változtatható meg erőszakosan.”²⁴

Az államigazgatás szerveinél keletkezett forrásokban és a korabeli nyilvános diskurzusban mégis különleges kihívásként jelent meg a következetesen kettős néven emlegetett, valójában egységként kezelt terület beillesztése a Monarchiába. A kihívás egyediségét a tartomány két sajátosságában: társadalmi-gazdasági viszonyainak *archaikus*, illetve *orientális* jellegében jelölték meg.

Archaikus és orientális

Szórványosan a 19. század korábbi évtizedeiből is fellelhetők ugyan – főleg német nyelvű – Boszniáról szóló „nép- és országismertetések”, útleírások, ám a földrajzilag közeli, kulturálisan mégis egzotikusan idegen ország iránti nyugati érdeklődés 1878-tól vált intenzívebbé.²⁵

A leírások szerint az okkupáció kori boszniai állapotok sajátossága volt, hogy nehezen különválaszthatóan keveredtek a hosszú távon ható tényezők – az osz-

23 Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungsergebnisse vom 1. Mai 1885. Sarajevo, 1886. 5.

24 Übernahme der Verwaltung Bosniens durch Österreich–Ungarn. Proclamation an die Bewohner von Bosnien und Hercegovina. Wiener Zeitung 1878. júl. 28.

25 Néhány ismertetés a teljesség igénye nélkül: Nachbarländer. Die türkischen an der Südostgrenze Oesterreichs: Serbien, Bosnien, Türkisch-Kroatien. Hartleben, Pest–Wien, 1854.; Franz Maurer: Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn. Heymann, Berlin, 1870.; Amand Schweiger-Lerchenfeld: Bosnien, das Land und seine Bewohner. Zamarski, Wien, 1878.; L. Poppović: Bosnien und Hercegovina. Volkstümliche Beschreibung der Sitten, Lebensweise und Gebräuche der dortigen Völker. Wien, 1878.; Eduard Rüffer: Land und Leute von Bosnien und der Hercegovina. Bellman, Prag, 1878.; Georg Gyurkovics: Bosnien und die Nebenländer. Schilderungen von Land und Leuten zwischen der Donau und der Adria. Wien, 1879.; P. Radics: Das befreite Bosnien. Prohaszka, Wien–Teschen, 1879.; Strausz Adolf: Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása. Athenaeum, Bp., 1883.; Svetozar Boroevich: Durch Bosnien. Steyremühl, Wien, 1887.; Asbóth János: Bosznia és a Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok. I–II. Pallas, Bp., 1887.

mán hódítás miatti több évszázados kiszakadás a nyugati típusú fejlődésből – és a közelmúlt eseményeinek – a szociális indíttatású, de vallási elemekkel átszőtt polgárháborús eseménysornak – a társadalmi kötelékeket szétbomlasztó következményei, amelyek együttesen a „civilizáción-kívüliség” állapotát eredményezték.

Milyen tartalmakat társíthattak a kortársak a Boszniával összefüggésben használt „orientális” jelzőhöz? Akadémiai előadásában Kállay Béni így katalogizálta a fő keleti jellemvonásokat: „Szívós ellenállási képesség a passzivitásban, de a kitartó és cselekvő erő csekélyebb mértéke; élénk hajlam a szemlélődő megfigyelésre, másfelől pedig lekicsinylése a gyakorlati élet követelményeinek; ravaszság a köz- és magánélet összes viszonyaiban, mint a gyengébbnek egyedüli természetes fegyvere az erősebb ellen; kegyetlenség a becsmért és gyűlölt idegenek iránt; az egész államot, mint a politikai, jogi és nemzeti egység fogalmának összességét felölelő hazaszeretet hiánya, és legfőljebb csak a szülővárosért, a törzsért, a legszűkebb értelemben vett nemzetiségért való lelkesedés.”²⁶

Az okkupáció előtti Bosznia viszonyait August Fournier bécsi professzor „félbarbár állapotok”-ként jellemezte.²⁷ Hasonlóképpen látták a helyzetet földrajzilag közelről, ám kulturális tekintetben a „másik partról”, a katolikus Mediterráneumból: az oszmán tartományban a társadalmi fegyelmelés kötelékei teljesen megszűntek, „törvények és szabályok nélküli fanatikus vad hordák” uralták – olvasható a zárai (Zadar) kereskedelmi és iparkamara memorandumában.²⁸

A modern bürokratikus állam szakszerű igazgatásának magaslatáról a „civilizáció előttiiség” állapota leginkább az uralom személytelen formáinak hiányával érzékeltethető. Boszniában a „szinte jogrend nélküli állapotban” a „hatósági rendeleteknek csak addig és oly mérvben engedelmességek, amíg erre a lakosokat erőszakkal lehetett kényszeríteni. Engedelmisségnek, jog- és törvénytisztletnek, a hatóság tekintélyének sehol semmi nyoma nem volt” – írta a két évtizeddel korábbi állapotokról a tartományi kormányzat által jegyzett millenniumi kiállítási katalógus.²⁹ Itt „rendezett és szilárdan tagolt igazgatási viszonyok soha nem léteztek” – jelentette ki Kállay Béni, a boszniai viszonyok kormányzati szakértője.³⁰ „A nép apraja-nagyja tele van babonás előítéletekkel és az ezen alapuló intézményeihez és szokásaihoz egész lelkével ragaszkodik” – jellemzett népismeretében a Boszniát fiatal katonatisztként megismerő, később Balkán-szakértővé avanzsált Strausz Adolf.³¹

A megbélyegző kijelentéseket nem kizárólag a vallási másság miatti idegenkedés motiválta. Az okkupáció évében Bécsben megjelent, az egyszerű olvasónak szánt brosúra a keresztény népeiséget is „többnyire vad, embertelen, buta és

26 Kállay Béni: Magyarország Kelet és Nyugot határán. MTA, Bp., 1883. 36.

27 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 82.

28 Die Occupation von Bosnien und der Herzegovina und die dalmatischen Eisenbahnen. Denkschrift der Handels- und Gewebekammer von Zara. Zara, 1879. 3.

29 Bosnyákország és a Herzegovina az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Bp., 1896. XV–XVI.

30 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

31 Strausz A.: Bosznia és Herzegovina i. m. (25. jz.) V.

minden bűnre és embertelen kegyetlenségekre képes” vadakként írta le, akiknek egyetlen erényeként – a primitív népek leírásának toposza! – a „naiv jóindulatú” vendégszeretetet tudja felmutatni.³²

A morális jellegű ítéletek visszatérő eleme az előrelátásra, tervezésre való képesség hiánya. A „civilizált” ember egyik fontos megkülönböztető jegye ugyanis a „vadakkal” szemben, hogy távolabbi céljaiért és hosszú távú érdekeiért képes lemondani az azonnali szükségletkielégítésről. A boszniaiak ezzel szemben „a hottentottákhoz hasonlatosak, és mihielyt valamilyen ünnepi alkalom kínálkozik, egy hét alatt elpazarolják mindazt, amiből sok hónapig élhetnének” – jellemzi a „primitív” mentalitást a fent említett röpirat.³³ „A paraszt gazdálkodásánál az egyetlen irányelv a szükségleteknek pillanatnyi s lehetőleg fáradság nélküli kielégítése volt” – fogalmazza meg a piaccgazdaságon kívüli társadalmakkal szemben szokásosnak mondható morális elmarasztalást a lustaságról a modern birodalmat bemutató reprezentatív összefoglaló a századelőn.³⁴

A tartományt katonaként, hivatali feladatukkal összefüggésben, tudományos motivációból vagy az íráshoz alapanyagot gyűjtő „hivatásos utazóként” bejárt szerzők ismertetőinek és útikönyveinek perspektívája többnyire megfelel annak a definíciónak, amelyet Edward W. Said klasszikussá vált művében az *orientalizmus*ról adott. A lesajnálóan elmaradottnak, elkorcsosultnak, civilizálatlannak bélyegzett „keletiek egy, biológiai determinizmus és a morális-politikai rosszallás legváltozatosabb megnyilvánulásából összetákolt keretrendszerbe passzírozták. A keletiek így módon egy kategóriába kerültek a nyugati társadalmak azon tagjaival – az antiszociális elemekkel, az elmeháborodottakkal, a nőkkel és a szegényekkel – akiket [...] a sajnálatra méltó társadalmon-kívüliség érzése kötött össze.” A 18–19. században született paradigma egyik legfontosabb sajátossága, hogy az európai ember a „kelet világát olyan helyszínnek látja, amely igényli a Nyugat figyelmét, melynek szüksége van a nyugatiak rekonstrukciós erőfeszítéseire, megváltó missziójára”.³⁵

A leírások jól beilleszthetők a kor egyik legnagyobb hatású tudományos paradigmájának, az evolucionizmusnak a diskurzusába is. Annak a centrisztikus látásmódnak a jegyében, amely a nyugati típusú társadalomfejlődést a haladással azonosítja, a boszniai állapotokat egyszerűen a Nyugat évszázadokkal korábbi, középkori állapotával azonosították. Ebből a perspektívából a keletiek a „végletesen mozdu-latlan, természetlen valóság megtestesítőivé, egy rosszízű időtlenség jelképévé válnak” – foglalja össze Said a nyugati tekintet egyik sajátosságát.³⁶ „Mintha az itteni török kormányzat mintegy borszeszben conserválta volna az európai középkor egy darabját, le egész a tizenkilencedik századig, de úgy, hogy elevenen maradt. Csak az iszlám lépett a bogumil hit helyére, török jelmezek és bizonyos stambuli etiquette váltotta fel a lovagkor jelmezeit és külsőségeit, anélkül, hogy ez változtatott volna

32 Poppović, L.: i. m. (25. jz.) 24., 27.

33 Uo. 28.

34 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Bosznia és Hercegovina. Bp., 1901. 434.

35 Edward W. Said: Orientalizmus. Ford. Péri Benedek. Európa, Bp., 2000. 354–355.

36 Dupcsik Csaba: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 65–66.; Said, E. W.: i. m. (35. jz.) 356.

lényegén” – fogalmazta meg az „időből kiszakadtság” élményét a tartományt hivatalos megbízással bejáró konzervatív publicista és író, Asbóth János.³⁷

Az alaptétellel az életviszonyok egy-egy területére alkalmazva számos formában találkozhatunk: „A muhammedán tanügy átalán azon a fokon áll, mint állott Európa-szerte a tanítás a scholasticizmus idején” – írja Asbóth.³⁸ Ugyanígy érzékelteti az idősíkok egymásra csúszását a már idézett könyvecske: „Bosznia ipara még mindig ugyanazon a nyomorúságos szinten áll, mint évszázadokkal ezelőtt.”³⁹ A mezőgazdaság az okkupáció idején „a fejlődésnek körülbelül azon a fokon állt, mint a bosnyák királyok korában” – fogalmazott a század eleji országismertetés.⁴⁰

Az orientalizmus paradigmája azonban nem merül ki a leíró, elemző és ítéletalkotó intellektuális tevékenységben. A helyzet konstatálásának törvényszerűen gyakorlati következményekkel is kell járnia. A keleti világ gyengébb vagy fejletlenebb térségeire a nyugati közvélemény olyan vidékeknek tekintett, amelyek szintje kikövetelik maguknak a Nyugat szerepvállalását, megtermékenyítő jelenlétét. „Kimenékiteni egy térséget a barbarizmus hálójából és visszaszerezni régi fényét; átadni a Keletnek – természetesen az ő érdekében – a modern nyugati módszereket” – az orientalizmus diskurzusában így hangzott az imperialista terjeszkedés legitimációja.⁴¹

A Nyugat és a Kelet viszonyának leírására közkeletű stílusú eszköz volt a szülő-gyermek metafora. A metaforának nemcsak leíró, hanem legitimáló erőt is tulajdonítottak, hiszen a gyermek nem (vagy nem jól) ismeri saját érdekeit, így a felügyelet gyakorlása, akár az erőszak eszközeit is használva, vele szemben jogos, sőt szükséges, és saját érdekében áll.⁴²

„Az emberi társadalmat civilizált és civilizálatlan nemzetekre oszthatjuk, és az előbbieket kötelessége az utóbbiakkal szemben olyasféle, mint a szülőké a gyermekkel szemben. Még ha ez a gyámkodás valamiféle alávetettséget jelent is [...]. a civilizált nemzetek jogot formálhatnak arra, hogy uralkodjanak a civilizálatlanok fölött – ha az uralkodás voltaképpen gyengéd, atyai irányítás, mely a boldogulásukat célozza, és megszűnik azonnal, amint a népek éretté válnak” – foglalta össze a nyugati világ (saját meggyőződése szerint jó szándékú) gyámkodásának önlegitimációját a 18. század végi filantróp.⁴³ Küldetéstudatában tehát az sem ingathatta meg a Nyugatot, ha gyámkodásának tárgyát „akarata ellenére kellett boldogítani”.⁴⁴

37 Asbóth J.: i. m. (25. jz.) I. 128.

38 Uo. 150.

39 Poppović, L.: i. m. (25. jz.) 15.

40 Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen i. m. (34. jz.) 431.

41 Said, E. W.: i. m. (35. jz.) 377.

42 Dupcsik Cs.: i. m. (36. jz.) 65–66.

43 Carl Bernhard Wadström: An Essay on Colonization Particularly Applied to the Western Coast of Africa with Some Free Thoughts on Cultivation and Commerce. Darton and Harvey, London, 1794–1795. Idézi: Dupcsik Cs.: i. m. (36. jz.) 66–67. Wadströmről: <http://www.brychancarey.com/abolition/wadstrom.htm> (a letöltés ideje: 2013. augusztus 12.).

44 Strausz Adolf: Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Keleti Kereskedelmi Akadémia, Bp., 1913. 11–13.

A szabadságról című esszéjében John Stuart Mill alkotta meg a brit imperializmus első, részletesen kifejtett liberális elméletét. Mill India példáján fejtette ki, hogy az országot saját lakosai érdekében kell gyarmatosítani, hogy az őslakosság hozzájusson a nyugati civilizáció áldásaihoz. A barbár népek felett gyakorolt „jóindulatú despotizmus” az utóbbiak javával és boldogulásával igyekezett legitimálni. A legmegfelelőbb kormányzatnak az autonóm szakértői testületet tartotta, mivel az érintettek egyelőre nem képesek kormányozni magukat. (Mill évtizedekig a „szakértői testület”, a Kelet Indiai Társaság alkalmazásában állt.)

Mill 1859-ben publikált, az utilitarizmus alapvetéseként számon tartott, az egyéni szabadság és a közösségi érdekek viszonyáról szóló esszéjét Kállay Béni fordította magyarra 1867-ben. A fordító előszóként egy viszonylag hosszú, személyes hangvételű tanulmányt is mellékel, amelyben összefoglalta a mű fő téziseit, többnyire egyetértően. Elhatárolódott viszont Millnek attól a nézetétől, „hogy a műveletlen, barbár népek nem tarthatnak mindenkor számot egyéni szabadságukra, sőt, hogy az ilyenek irányában minden felvilágosodott, művelt lelkű uralkodó jogosan kényszerítő zsarnoksággal élhet, ha ugyan célja nem egyéb, mint ama nép polgárisodása. [...] Ha igaz lenne az – amit azonban mindenkor tagadni fogok –, hogy a barbár népek egyedül egy lángelméjű, felvilágosodott uralkodó kényszerítő befolyása alatt, egyéniségük megsemmisítésével léphetnek csak a művelődés útjára, úgy én az ily művelődést nagy szerencsétlenségnek tartanám” – akarata ellenére ugyanis nem lehet boldoggá tenni sem egyént, sem népeket.⁴⁵ Kállay antikolonialista hevületének forrását minden bizonnyal a neoabszolutizmus közelmúltbeli hazai tapasztalatai motiválták, a Bach-rendszer rossz emlékü erőszakos „civilizáló” kísérlete.

Az 1867-es kiegyezés után azonban Kállay már megváltozott perspektívából tekintett erre a dilemmára: másfél évtized múlva közös miniszterként, Bosznia-Hercegovina „alkirályaként” – ahogy magára tekintett – a gyakorlatban is kipróbálhatta, milyen is egy népet akarata ellenére civilizálni.⁴⁶

Kultúrmissziós küldetéstudat

A Nyugattal identifikált Monarchia balkáni beavatkozását a korabeli diskurzus történelmi-jogi, hatalompolitikai-stratégiai, gazdasági, földrajzi, kulturális és humanisztikus érvekkel is igyekezett legitimálni.

A megszállást bejelentő proklamáció csak humanitárius célokat jelölt meg. A császár csapatai azért vonulnak be, hogy „véget vessenek azon bajoknak, amelyek évek óta nem csak Boszniában és Hercegovinában, de Ausztria–Magyarország ha-

⁴⁵ Mill, S. J.: i. m. (22. jz.) XLVI–XLVII.

⁴⁶ Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* (2000) 1–2. sz. 220–222.

táros tartományaiban is nyugtalanságot okoznak [...] és a polgárháborúnak, amely ezt a szép országot pusztasággá teszi”.⁴⁷

Am a gyarmatosításból kimaradt Osztrák–Magyar Monarchia Boszniában kezdettől azt a terepet is látta, ahol megmutathatta: rendelkezik azzal a kultúrmissziós küldetéstudattal, amely a „fejlett” európai civilizáció feladatának tekintette az „elmaradott” területek, népek, kultúrák „felzárkóztatását”, és eme küldetés sikeres teljesítésével képes megerősíteni pozícióját a „művelt világ” államainak számos területen folyó versengésében. „Amikor Európa Ausztria–Magyarországot megbízta a két török tartomány megszállásával és igazgatásával, elvárta azt is, hogy azon eszközök gazdagságával, melyekkel egy magasan civilizált állam rendelkezik, kultúrát fog ott teremteni” – foglalta össze a megbízás írásba sehol nem foglalt, de a „korszellem” számára magától értetődő részét a tekintélyes kortárs osztrák történész.⁴⁸ „Boszniában [...] nálunk jóval alacsonyabb műveltségű, kezdetleges gazdálkodást űző nép él, melyet nekünk kell a mi fejlettebb kultúránk, szervezettebb gazdasági életünk áldásaival megajándékoznunk” – adta vissza őszinte naivitással a jellemző közvélekedést egy röpirat harminc évvel az okkupáció után (közvetve beismerve ezzel, hogy a civilizációs missziót csak bizonytalannul hosszú idő után lehet majd befejezettnek tekinteni).⁴⁹

A vállalkozás résztvevői mintegy vizsgafeladatnak tekintették a berlini kongresszus felhatalmazását: „Ha a tartomány minden tekintetben szétzúllott állapotát tekintjük, könnyen megbocsátható aggályaink támadnak, hogy vajon sikerülni fog-e teljesen Ausztria–Magyarországnak, a civilizációt a délkeleti világrészre kiterjeszteni?” A kiinduló helyzet ismeretében már az alapvetőnek tekintett civilizációs struktúrák létrehozását is méltó, elismerést hozó feladatként kommunikálták. „A szétzúllott társadalmi rend romjain a modern viszonyoknak megfelelő, tartós közigazgatási szervezetet felállítani”, az „ország lakosságát hozzászoktatni az állami rendhez és a békés munkához [...] a közbiztonságot helyreállítani és tartósan biztosítani, jogrendet létrehozni mind a büntető-, mind a polgári jog területén”, a nyugati értelemben vett gazdasági élet alapvető feltételeit megteremteni – ez „vitathatatlanul olyan kolosszális feladat, amely Európa újkori történetében példa nélkül áll” – méltatta már előre a kultúrmisszió jelentőségét egy technokrata.⁵⁰

A misszió kulcspozícióját leghosszabban birtokló Kállay Béni nézeteit összefoglaló, névtelenül megjelent röpirat modellértéket is tulajdonított a kísérletnek, „amely megmutatja, mennyiben lehetséges a Kelet, illetve az Európa Keletének legkülső szélét európai eszközökkel a Nyugat kereteibe beilleszteni”.⁵¹

47 Übernahme der Verwaltung i. m. (24. jz.)

48 „Als Europa Österreich-Ungarn mit der Okkupation und Verwaltung der beiden türkischen als Provinzen betraute [...], erwartete es [...], daß sie mit den reichen Mitteln, über die ein hochzivilisierter Staat verfügt, Kultur schaffen werde.” *Fournier, A.*: i. m. (4. jz.) 76.

49 *Királyfi Árpád*: Bosznia szerepe kivándorlási politikánkban. Franklin, Bp., 1908. 15.

50 *Friedrich Lergepöner*: Die Eisenbahnfrage in Bosnien. Wien, 1878. 3–4. A szerző a Nordwestbahn inspektora volt.

51 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 44–45. A röpirat – korábban csak sejtett – szerzője bizonyítottan Thallóczy Lajos. (Ress Imre szóbeli közlése.)

A Monarchia civilizatorikus tevékenységét önmaga – a közvetlen vagy közvetett kormányzati kommunikációban – egyértelműen sikeresként értékelte, még ha elismerte is a modernizációs deficiteket egy-egy területen. „Egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el” – írta már öt évvel a misszió kezdete után Strausz Adolf. Ugyanő harmincöt év kultúrmisszió után már a végbizonyítványt is kiállította: a Monarchia közigazgatásának hivatalnokai „alig egy emberöltő alatt herculesi munkát végeztek [...] modern államot formáltak a sötétség birodalmának e török részéből. [...] Bosznia az okkupáció óta bekopogtatott helyért az európai kultúrnépek nagy családjánál és nem szabad többé azt a Kelethez sorolni. Modern ország ez ma már minden ízében” – állította a világháború előtti évben megjelent könyvében.⁵² August Fournier, a bécsi egyetem professzora már öt évvel korábban, az annexió alkalmából hasonlóan vonta meg a Monarchia három évtizedének mérlegét: Ausztria-Magyarország „békét és rendet teremtett a két tartományban, és a szorgalmas és odaadó igazgatás a félbarbár állapotból a nyugat-európai civilizációba emelte őket [...], összességében a modern kultúrmunka mesterművét hozta létre”.⁵³

A Monarchia boszniai civilizatori tevékenységének egykorúan igen jó nemzetközi visszhangja is volt. Az eredményeket jelentős részben a tartomány igazgatását közös pénzügyminiszterként több mint két évtizeden át meghatározó Kállay Béni személyéhez kötötték. A politikus tudatosan használta is a modern sajtó közvélemény-formáló erejét. „A Monarchia Keletjére merészkedő újságírók elismeréssel írtak a miniszter felvilágosult politikájáról, civilizatorikus eredményeiről, az orientális viszonyok között meglepően jó közbiztonságról s a kielégítő higiéniai és közlekedési viszonyokról. Különösen az angol sajtó halmozta el dicsérrel.”⁵⁴

A fejletlen országban valóban viszonylag kevés befektetéssel is gyorsan lehetett látványos modernizációs sikereket felmutatni. Tekintettel az okkupáció előtti évek-évtizedek vérontásban gazdag történetére, már azt is jelentős sikernek lehetett elkönyvelni, hogy – az 1882-es hercegovinai lázadást leszámítva – a Monarchiának sikerült négy évtizedig nagy megrázkódtatások, fegyveres konfliktusok nélkül igazgatni a tartományt. A társadalmi béke minimumának fennmaradásában szerepet játszott a leginkább Kállay Béni nevével fémjelezhető sajátos magyar orientalizmus is, amely a Keletben nemcsak az idegent látta, hanem a magyarság szülőhazáját is, és – különösen 1849 óta – megértő volt a török népek kultúrája, s ezen keresztül az iszlám iránt is.⁵⁵

Kállay 1883-ban – éppen boszniai „alkirálysága” kezdetén – programszerűen foglalta össze nézeteit a magyarság közvetítő missziójáról. Szerinte a nyugati mo-

52 Strausz A.: Bosznia és Hercegovina i. m. (25. jz.) III.; *Uő*: Az új Balkán-félsziget i. m. (44. jz.) 13.

53 Fournier, A.: i. m. (4. jz.) 82.

54 Ress Imre: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: *Uő*: Kapcsolatok és keresztutak i. m. (5. jz.) 234–235.

55 Kupa László: Bosnyák táj – magyar ecsettel. Vallás- és oktatástörténet Asbóth János útirajzában. In: Etnokulturális találkozások Közép-Európában – történeti és jelenkori metszetben. Szerk. Kupa László. B&D Stúdió, Pécs, 2006. 77–89.

dernizációs kísérletek addigi eredménytelenségének egyik fő oka, hogy ezt „a nyugoti iránynak vezérei” (a kapitalizmus mintaoszágai) közvetítik, akiket a legkevésbé ért meg a Kelet. „Ha a közvetítés egyáltalán lehetséges az emberi fejlődés e két iránya között, úgy e szerepre kétségkívül csak oly nép van hivatva, mely mindkettőt egyesítve magában, egyikkel szemben sem áll teljesen idegentül.” Ez a nép pedig a magyarság, amely „keleti népből nyugoti néppé lett”, de „nem tűnt el egészen a keletiességek minden vonása”. „A közvetítést az emberiség fejlődésének két nagy áramlata között nekünk kell tehát elvállalnunk, mert mi vagyunk arra leginkább hivatva. A Kelet nem maradhat örökké rideg elzárkózottságban. Az erkölcsi és anyagi erők összessége, mely a Nyugot óriási szellemét képezi, előbb-utóbb le fogja dönteni a még meglévő korlátokat. Előljárni e nagyszerű szellemi tusában, megkísérteni a kiegyenlítést két világ évezredes ellentétei között: nehéz, de szép és hálás feladat.”⁵⁶

A magyarság civilizációközvetítő küldetésének gondolata nem Kállay találmánya. Kemény Zsigmond *Még egy szó a forradalom után* című röpirata ugyanazt a gondolatmenetet tartalmazta, Széchenyi örökségeként állítva be azt. Kállay egyébként ezt a küldetéstudatot alkalmasnak tartotta arra is, hogy a multietnikus Magyarországon a magyar politikai nemzet konstruálásában vezéreszmeként működjön. Mert, meggyőződése szerint, „egy eszme kell hogy az egész nemzetet áthassa hosszú időn át, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. [...] Ily nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé. Nem szükségképp kell ennek megvalósulni, de törekedni kell a felé” – elmélkedett fiatal diplomataként a kiegyezés után.⁵⁷

Államigazgatás és konzervatív modernizáció

A 19. századi imperializmus civilizációs küldetéstudata Bosznia esetében keveredett a felvilágosult abszolutizmus hagyományával is. II. József ugyanúgy a közjóra, az alattvalók objektív érdekeire hivatkozott legitimációként, és annak eléréséhez az érintettek – a kormányzottak – közreműködésére éppúgy nem, vagy legfeljebb alárendelt, végrehajtó szerepben tartott igényt, mint az osztrák–magyar kormányzat a boszniai berendezkedés kialakítása során. A jozefinizmus örökségeként is felfoghatjuk, hogy Bosznia-Hercegovinának a Habsburg-birodalomba, tágabb értelemben a nyugati civilizációba való integrálásában a kormányzat az államigazgatás szerveinek, illetve hivatalnokainak tulajdonította a legfontosabb szerepet.

A feladat nehézségeivel tisztában voltak az érintettek, illetve a folyamatot figyelő szakértők is. „Mekkora óvatosságot igényel ez előítéletekkel eltelt, vak sötétségben kóválygó népet a civilizáció és a haladás ösvényére terelni” – fogalmazta meg az „atyai hivatás” nehézségeit a tartományt ismertető fiatal nyugati értelmiségi. A tartományt „valósággal akarata ellenére kellett boldogítani” – írja ugyanő, immár tekintélyes Kelet-szakértőként.⁵⁸

⁵⁶ Kállay B.: i. m. (26. jz.) 60., 67., 69.

⁵⁷ Dán K.: i. m. (46. jz.) 222–225.

⁵⁸ Strausz A.: Az új Balkán-félsziget i. m. (44. jz.) 11.

A dualista monarchia két államában az okkupáció idejére már kiépült a kor nyugat-európai normáinak megfelelő polgári jogállami berendezkedés. Az életviszonyokat absztrakt és általánosan érvényes normákat megfogalmazó törvények szabályozták, amelyek végrehajtását differenciált, szakszerűen működő bürokratikus intézményrendszer végezte. A hatalmi ágakat szétválasztották, érvényesült az állampolgárok törvény előtti egyenlősége és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés egyenlő joga. Biztosították az állampolgári szabadságjogokat, igaz, a politikai részvétel jogát csak a lakosság kis része gyakorolhatta.

Bosznia politikai-igazgatási berendezkedése során a szakértők és döntéshozók egyhangúlag egyetértettek abban, hogy a polgári jogállam Ausztriában és Magyarországon már működő normáihoz képest lejjebb kell szállítani az igényeket és a célokat. Az argumentáció leggyakoribb eleme az elmaradottság volt, Bosznia társadalmát éretlennek tartották arra, hogy a hatalomgyakorlás személytelen formáival – absztrakt jogi normákkal – igazgatható legyen. A kulturális deficit leginkább megfogható eleme az írni-olvasni tudás alacsony szintje volt, még a helyi közigazgatási apparátuson belül is.

„Nagyon megnehezítette ezt a feladatot az iskolázott hivatalnokok hiánya. Az ott talált ottomán hivatalnokokkal, akik éppen hogy csak írni-olvasni tudtak, a minden kultúrkövetelménynek megfelelő közigazgatás megkezdésére gondolni sem lehetett” – emlékezett vissza a kezdeti állapotokra a millenniumi kiállítás katalógusa. Megfelelő helyi erők híján a Monarchia hivatalnoki karából toborzott önkéntesekkel állították fel a közigazgatási szervezetet.⁵⁹

A közigazgatás konszolidációja idejéből származó „politológiai” elemzés is óvott a nyugati minták doktriner és gyors bevezetésétől: „Nem szabad idegen minták szerint kormányozni ott, hol minden idegen dolog iránt oly véghetetlen gyűlöletet táplálnak.” Lassúságot, a szerves fejlődés kivárását szorgalmazza: „nem a nyugat, hanem a kelet legyen irányelv a kormánynál, s azt kell összekötni a vele könnyen megegyeztethető civilizációval. [...] A nép apraja-nagyja tele van babonás előítéletekkel és az ezen alapuló intézményeihez és szokásaihoz egész lelkével ragaszkodik. Ha tehát modern szellemű intézkedésekkel modern államot kívánna ott valaki alapítani, az nemcsak célját el nem érné, hanem az elkeseredés és ellentállás mellett oly zavarokat idézne elő a tartományokban, minők ott soha nem voltak. Minél egyszerűbb kormánnyal és kevés hivatalnokkal, kik formalitásukhoz kötve nincsenek, de feladatuk és hivatásukról tiszta fogalommal bírnak, a nép iránt némi jóakarattal viseltetnek, annak százados szokásait pedig ismerik, sokkal többre lehet menni, mint egy légió hivatalnokkal, kiket nyugoti rendszerrel kormányzott országokból oda helyeznek és azokat egy özön írott és nyomtatott rendelettel látják el.”⁶⁰

Közös pénzügyminiszterként Kállay Béni neve két évtizeden át szorosan összefonódott a nagy kísérlettel, Bosznia és Hercegovina modernizációjával. A poli-

59 Bosnyákország és a Hercegovina az 1896. évi ezredéves országos kiállításon i. m. (29. jz.) XVII–XVIII.

60 *Strausz A.*: Bosznia és Hercegovina i. m. (25. jz.) V.

tika elméletei iránt is erősen érdeklődő, világnézetében számos konzervatív elemet hordozó politikus a gazdaságilag elmaradott, kultúrájában és mentalitásában erősen orientális jellegű, heterogén társadalmat saját civilizációjának lehető legnagyobb kíméletével igyekezett „fejleszteni”, a Nyugathoz közelíteni.

Kállay 1882-es memorandumában leszögezte, hogy Boszniában, ahol rendezett és szakszerűen tagolt közigazgatás sosem létezett, a legfontosabb mozzanat a hivatalnokok kiválasztása, illetve a mód, ahogyan ellátják feladatukat. Nem az absztrakt törvények és intézmények tökéletessége, hanem a hivatalnokok belátása, tapintata és energikussága hozhatja meg a kívánt sikert. Ezért nem szükséges rögtön szilárd általános jogi normákat felállítani, hanem a következő alapelveket kell szem előtt tartani.

Az igazgatást egyszerűsíteni kell és a lakosság számára érthetetlen formásgoktól meg kell szabadítani. Különös súlyt kell fektetni a hivatalnokoknak a lakossággal való személyes érintkezésre, az ügyek és panaszok közvetlen, szóbeli átvételére, és a lehető leggyorsabb eldöntésére. Általános normák helyett a közigazgatás hivatalnokainak mozgásteret kell hagyni, hogy a helyi sajátosságok szerint járjanak el. A tartományi közigazgatás minden hivatalnoka felett a közös pénzügyminiszter gyakorolja korlátlanul a „munkáltatói jogokat” (kinevezés, áthelyezés, elbocsátás). Ez azonban nem jelenti azt, hogy Bécsből igazgatnák a tartományt. Ellenkezőleg: a közigazgatás súlypontja Szarajevóban kell legyen, és a minisztérium csak az irányítás és az ellenőrzés jogát tartja fenn.

Mivel eddig a legnagyobb nehézséget az alkalmas hivatalnokok megtalálása képezte, ennek elősegítése érdekében biztosítani kell, hogy azoknak a monarchiabeli hivatalnokoknak, akik átlépnek a tartományi igazgatásba, ne akadjon el az eredeti – hazai – hivatali előmenetele. A közös, illetve országos minisztériumok ellenkezés nélkül engedjék átlépni azokat, akikre a tartományi kormányzat igényt tart.

Fontosnak tartotta, hogy a helyi elemeket az eddiginél nagyobb mértékben alkalmazzák az alárendelt pozíciókban. A közigazgatás különösen fontos ágát képező csendőrség tagjainak toborzása során pedig kiemelten részesítsék előnyben a mohamedánokat, egyrészt mert ők a fegyveres szolgálatra „alkalmasabbak”, másrészt mert tőlük inkább várható a tapintatos eljárásmod, mint a keresztényektől.⁶¹

Kállay szemében a hatékonyság volt a jó politika mércéje, s éppen ebből a nézőpontból erősödtek fel benne a Tisza-érában a liberális intézményekkel szembeni fenntartások. „Kállay civilizációs missziója mögött száraz hatalmi törekvések húzódnak meg, nem a liberális intézmények bevezetése és elterjedése felett érzett öröm. A modernizáció áldásainál, melyek ily módon a fejletlenebb nemzetiségek osztályrésze is lehetnének, fontosabb eleme gondolatmenetének a konzervatív, alapvetően hatalmi befolyásban és érdekszférák kiterjedésében mérő birodalmi logika.”⁶²

61 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

62 *Dán K.*: i. m. (46. jz.) 244–246.

Azt a nézetet, miszerint a boszniai berendezkedés során megengedhető, sőt célszerű eltérni a liberalizmus jogállamiság-eszményétől, a közös minisztertanácsok minden megszólalója osztotta. Tisza Kálmán magyar miniszterelnök a tartomány költségvetési tervezete apropóján fogalmazta meg a boszniai közigazgatás létrehozásának irányelveit: „Nemcsak pénzügyi, de politikai okokból is el kell tekinteni a civilizált államokban bevezetett gyakorlattól, miszerint az igazgatás ágait a legalsó szinten is szétválasztják, és arra kell törekedni, hogy a különböző illetékességeket lehetőség szerint egyetlen hatóság fogja össze, mert ez nemcsak olcsóbb, de a tartomány népének rokonszenvesebb és szokásainak megfelelőbb is.” Egy másik alkalommal úgy fogalmazott, hogy „hiba volt a közigazgatás felállítása során túlságosan a magasan civilizált államok álláspontját szem előtt tartani”, s ezt a hibát, amennyire lehetséges, ki kell javítani.⁶³

Az okkupáció idején hivatalban lévő közös pénzügyminiszter, Hofmann a közigazgatás szervezése során egy speciális nehézségre hívta fel a figyelmet: az alsó szinten, azaz a községi igazgatás közegeiben az alfabetizáció olyannyira hiányos, hogy a velük való hivatali érintkezésben alapvetően a szóbeliségre, s ezzel együtt a hivatalnokok gyakori „kiszállására” kell hagyatkozni.

Taaffe osztrák miniszterelnök kifejtette, hogy a berlini szerződés csak arra kötelezi Ausztria-Magyarországot, hogy igazgassa Boszniát és Hercegovinát, és pedig jobban, mint az a török uralom alatt történt, de arra nem kötelezi, hogy az adminisztrációt azonnal az európai mintáknak megfelelően rendezze be. Már azzal is eleget tesz kötelezettségeinek, ha egyelőre a legnagyobb hiányosságokat orvosolja. Ehhez nem szükséges a monarchiabeli közigazgatási rendszer bevezetése, sokkal célszerűbbnek tartaná – a helyi viszonyokat ismerő szakemberekkel történő konzultáció után –, ha az 1848 előtti osztrák közigazgatás mintájára alakítanák a berendezkedést. Stremayr osztrák igazságügyminiszter a bürokrácia túlburjánzásától óvott, és a helyi viszonyokkal és a lakosság szükségleteivel számoló közigazgatást szorgalmazott.⁶⁴

Haymerle külügyminiszter is a szóbeliségen alapuló igazgatást szorgalmazta: a hivatalnokok a lehető legközvetlenebb kontaktusban álljanak a lakossággal, szorgalmasan utazzák be az országot, és inkább a személyes kommunikációt részesítsék előnyben az írásos rendeletekkel szemben. Különösen szigorúan meg kell követelni tőlük a nemzetiségi és vallási semlegességet a hivatali eljárás során.⁶⁵

A Zenitza–Szarajevó közötti vasútvonal építése kapcsán jelentette ki Haymerle külügyminiszter, hogy – a hadsereg szükségletein túl – a politikai mérlegelés is a mielőbbi vasútépítés mellett szól, „hogy a kormányzat a lakossággal szemben kinyilvánítsa szándékait a tartomány fejlesztését, illetve birtoklásunk megerősítését illetően”.⁶⁶

63 ÖStA HHStA GMRP Nr. 55. Wien, 12. April 1882.

64 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

65 ÖStA HHStA GMRP Nr. 6. Wien, 11. Dezember 1879.

66 ÖStA HHStA GMRP Nr. 23. Wien, 22. Juni 1880.

Tolerancia és gyámkodás – a muszlim modernizáció kísérlete

A modernizáció szempontjából különleges kihívást jelentett, hogy az okkupációval egy világi, alkotmányos és liberális berendezkedésű állam keretébe közel félmillió, korábban privilegizált helyzetű muzulmán került. Így a Monarchia is közvetlenül érintetté vált abban a korkérdésben, hogy „lehetséges-e, s ha igen, hogyan, a mohamedán életszemléletet a modern, feltartóztatlanul haladás kereteibe beilleszteni úgy, hogy a mohamedán elem annak egyenrangú faktora legyen”. A kérdés a Monarchia Bosznia-politikáját meghatározó Kállay Béni legszűkebb környezetéből származó, a századfordulón megjelent röpiratban olvasható. A kísérlet, hogy „a nyugat eszméit úgy ültessék el, hogy egy keleti közegben hazára lellessenek”, ekkor már jó két évtizede tartott.⁶⁷ A modernizáló szándék mellett ugyanakkor a berendezkedés első pillanatától kezdve a kormányzás deklarált vezérelveként kezelték, hogy „különös gonddal kell kímélni a muzulmán népesség vallási tanait, amely a tartományban röviddel ezelőttig kivételezett és uralkodó állást foglalt el”, mert „a vallási intézményekkel szembeni kímélettől függ, hogy ez a népesség milyen magatartást fog tanúsítani az új viszonyokkal szemben”.⁶⁸

A Balkánon egyedül Boszniában létezett középkori eredetű, szervesen összetartozó muszlim társadalom. Az egykor iszlamizált bosnyák nemesség mellett az Oszmán Birodalom 17. század végi, 18. század eleji visszaszorulásakor az elveszített területekről jelentős számú muzulmán választotta új hazájának Boszniát. Mivel az oszmánok nagy súlyt helyeztek a legkülső tartomány, illetve a Szávavonal megtartására, a boszniai muzulmánokban erős küldetésstudat alakult ki. A tartományra az igaz hit menedékeként, magukra pedig a régi rend őrzőiként tekintettek az ott élők, az Oszmán Birodalmon belül erős különállás-érzettel. Ennek birtokában keményen ellenálltak a központi hatalom megoly szerény, a nyugati típusú modernizáció irányába mutató reformkísérleteinek is; ez a 19. század közepő harmadában véres felkelésekhez vezetett.⁶⁹ „A mohamedán bosnyákok szokásai az iszlám szellemében orientáltak, és néhány tekintetben még merevebben is, mint maguknál az oszmánoknál” – jellemezte vallási konzervativizmusukat a helyi viszonyokat belülről ismerő értelmiségi.⁷⁰

A fentiek fényében szinte természetesnek tekinthető, hogy az okkupációt a boszniai muzulmánok fegyveres ellenállással fogadták, amelynek megtörése – nem kis presztízsveszteséget okozva a Monarchiának – két hónapba telt. Hogy az adminisztratív célú megszállásból kényszerűen fegyveres hódítás lett, akár ürügyül is szolgálhatott volna arra, hogy a mohamedán vallású népességet távozásra

67 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 4–6., 47–49.

68 Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 1. Jänner 1879, Nr. 693 B. H., betreffend der Organisation der Justizverwaltung. Bericht über die Verwaltung i. m. (7. jz.) 10.

69 Ferdinand Hauptmann: Die Mohammedaner in Bosnien-Herzegovina. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. IV. Die Konfessionen. Hrsg. Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch. Verlag der ÖAW, Wien, 1985. 670–671.

70 Poppović, L.: i. m. (25. jz.) 21.

kényszerítsék. Nem ez történt, s ez kivételesnek számított az európai török uralom visszaszorulásának folyamatában. A 19. században függetlenné vált balkáni államok – Görögország, Románia, Bulgária és Szerbia –illetve Oroszország a szuverenitásuk alá került mohamedánokkal szemben deklarálták ugyan a jogegyenlőséget, de a valóságban ösztönözték kivándorlásukat vagy eltűnésüket. Nincs nyoma annak, hogy a Monarchia vezetésében egyáltalán felmerült volna ez a megoldás, mint ahogy a keresztény hitre térítés sem. (Az önkéntes áttérés is legfeljebb egy hosszú modernizációs folyamat lehetséges asszimilációs következményeként került szóba.)⁷¹

A politikai elit belső köreihez tartozó Asbóth János szerint az okkupáció után – a fegyveres ellenállásra hivatkozva – voltak ugyan javaslatok a vakufok (egyházi, szociális és oktatási célú alapítványok), valamint a mohamedán földesurak birtokainak elkobzására, de a kormány ezeket fontolóra sem vette. Egyrészt „nem szokás az osztrák-magyar monarchiában elkobozni egyházi birtokokat és jámbor alapítványokat. Másodszor a legszembetűnőbb előny, melyet a Monarchia az occupált tartományoknak nyújthatott, a rend és jogbiztonság volt. Működését tehát nem kezdhette tulajdon és jogfosztáson. Végre egy ilyen rendszabály ugyanazonos lett volna egy egész osztály – a birtokos osztály – és egy egész felekezet kipusztításával, ami nem fekszik az uralkodóház politikájában.”⁷²

Az európai humanizmus hagyományában gyökerező tolerancia egyúttal a Nyugat „kultúrfölényének” demonstrálása is volt azzal a – feltételezett – keleti világszemlélettel szemben, amely szerint „akié az erő, azé a hatalom”. A Monarchia „mint konzervatív nagyhatalom” nem tehetett mást, mint hogy a fennálló viszonyok fokozatos átalakításával ténylegesen megvalósítja a jogegyenlőséget – foglalta össze a döntés hátterét a mohamedánok helyzetéről szóló „félhivatalos” röpirat.⁷³

1878 előtt a boszniai mohamedánok osztatlan, a szultán személyében egyesült világi és vallási hatalom alatt éltek. Állam és vallás elválaszthatatlan egységet képezett. 1878-ban a világi és a vallási hatalom szimbiózisa széttört, s a boszniai mohamedánok elvesztették privilegizált helyzetük fenntartásának egyik támaszát. Az okkupációt a muzulmánok létüket fenyegető veszélyként élték meg. Csoportként való fennmaradásuknak, identitásuk megőrzésének terhe az iszlám vallási intézményrendszerre hárult, amely viszont nem rendelkezett egységes hierarchiával. Ez az új körülmények között, amikor az iszlám csak egy lett az elismert felekezetek közül, súlyos hátránynak bizonyult a hierarchikusan szervezett, centralizált keresztény egyházakkal szemben. Ezt kiegyenlítendő, az osztrák-magyar hatóságok által is támogatva 1882-re kialakult egy boszniai muzulmán vallási hierarchia, legalábbis a legfelső szinten. A sarajevói muftit *reis-el-ulema* címmel kinevezték a boszniai muzulmánok vallási előljárójává, és mellé rendelték egy négy magas

71 Röss I.: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 244–246.; Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 672–673.; Asbóth J.: i. m. (25. jz.) I. 142.

72 Asbóth J.: i. m. (25. jz.) I. 145–146.

73 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 44–45.

rangú vallási vezetőből álló tanácsot (*medžlissi-ulema*). A kormányzat a vallási vezetők kinevezésében hasonló jogokat érvényesített, mint a keresztény egyházak püspökei esetében. A hierarchikus szervezet kiépítésével párhuzamosan zajlott a muzulmán vallási, oktatási és szociális intézményrendszer finanszírozásának bázisát jelentő vakufjavak és birtokok ügyének rendezése. Ezek szétszórta, esetleges kezelése helyére 1883–1894 között az állam ösztönzésére és támogatásával kialakult egy egységes kezelő szervezet, élén a tartományi vakufbizottsággal, illetve a tényleges gazdálkodást irányító vakufigazgatósággal. A jól vezetett szervezetnek köszönhetően a század végére ezek a kegyes alapítványok stabil forrást biztosítottak a mohamedán vallási közösség intézményeinek működtetéséhez.⁷⁴

A modern világi állam tehát átvette az iszlám vallás feletti állami kontrollt, sőt ha szükségét látta, részt vett azoknak a szektoroknak a megszervezésében is, amelyek közösségi funkciót láttak el, s amelyek a török államszervezet által addig biztosított háttér nélkül erőtlenné váltak.

Az osztrák–magyar adminisztráció a szorosan vett vallási intézményeken túl is messzemenő előzékenységgel igyekezett kezelni az iszlám életvezetés vallási eredetű sajátosságait. Ennek egyik legnagyobb súlyú megnyilvánulása volt, hogy a családjog tekintetében lemondott a modern liberális állam egyik legfontosabb dogmájáról, a társadalmi homogenizáció előfeltételének számító állampolgári jog-egyenlőségről. Boszniában a családjog „államosítását” csak a keresztény lakosság esetében hajtották végre, a muzulmánok számára érvényben hagyták az iszlám vallási előírásokon alapuló családjogot, alkalmazását pedig meghagyták az iszlám jog alapján ítélező *seriáknak*. Beérték az állami szuverenitás érvényesítése érdekében annyival, hogy a seriákat formailag beillesztették a tartomány bírósági szervezetébe, annak speciális fórumaiként. Ítéleteik végrehajtását ugyanakkor már az állam vonta hatáskörébe.⁷⁵

A mohamedán nő vallási előírások által szabályozott helyzetét a közigazgatás a legapróbb részletekig igyekezett figyelembe venni és tiszteletben tartani, a családjog illetékességén kívül is. Előzékenyen szabályozták például a modern államhatalommal való elkerülhetetlen találkozásait. Ha bíróság előtt kellett megjeleníteniük – bármilyen minőségben –, az elfátyolozott nő személyazonosságát a kádin kívül senki nem ellenőrizhette. A népszámláláskor sem léptek be a mohamedán házakba a végrehajtó közegek, a férfiak bemondása alapján vették fel a nők adatait (amelyek ennek megfelelően hiányosak is lettek). Az 1885-ös népszámlálás végrehajtási utasítása még arra is kitért, hogy a mohamedán nők esetében az életkort nem kérdezhetik a biztosok.⁷⁶

A kétségtelenül nagyvonalú igazgatási gyakorlat és a ténylegesen felmutatott sikerek ellenére a muzulmán lakosság fenntartással, tartózkodással fogadta

74 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 684–690.; Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 52–54.

75 Zur Orientierung über den gegenwärtigen Stand der bosnischen Verwaltung. Wien, 1881. 6–7.

76 Die Lage der Mohammedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 47–49.; Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik i. m. (23. jz.) III.

az „idegenhitű” kormányzat beavatkozását vallási életébe. A felvilágosult abszolutizmus szemléleti hagyományának továbbélése folytán a „felsőbbség” a muzulmán alattvalóit politikailag éretlenként kezelte, s bár közreműködésüket nem nélkülözhatta, arra csak végrehajtó szerepben tartott igényt. Megmutatkozott ez a vakufügy szervezeti keretének kiépítése során, valamint abban, hogy a vallási hierarchia élén állók kinevezési jogát a kormányzat magának tartotta fenn. A bizonytalanság tartós fennmaradását jelzi, hogy az okkupációt követő negyven év alatt háromszázezer muzulmán hagyta el Boszniát, s távozott az Oszmán Birodalomba.⁷⁷

Az osztrák–magyar adminisztráció a társadalmi modernizáció egyik kulcskérdésének tekintette az alapszintű népoktatás általános hozzáférhetőségét. A tartomány az okkupáció idején az iskolaügy szempontjából a nyugati keresztény kultúrkörhöz képest általában is sivár képet nyújtott, de a muzulmánok esetében nem is pusztán a mennyiségi különbségek jelentették a döntő eltérést. A török uralom csak felekezeti iskolákat hagyott maga után (56 szerb ortodox és 54 horvát katolikus elemi iskolát). A népoktatás a muzulmánoknál a *mekteb*, az alsófokú vallási iskola látogatását jelentette, ahol a (fiú)gyerekek az iszlám alapfogalmait, Korán-idézeteket és az arab írást (úgy-ahogy) sajátították el, mindenféle rendszer nélkül. Az oszmán uralom idején az állam részvételének – akárcsak ellenőrzésének – semmilyen hagyománya nem alakult ki az oktatásban.

Az osztrák–magyar hatalom engedte tovább működni a felekezeti iskolákat – 1894-től elkezdte állami kontroll alá vonni a bennük folyó képzést –, de párhuzamosan állami intézményeket is felállított. 1909-ig 330 állami elemi iskolát alapítottak, amelyekben az oktatás az „országos nyelven” folyt, amelyet előbb bosnyáknak, majd szerbhorvátnak neveztek hivatalosan. Az elemi iskola látogatását csak 1911-ben tették kötelezővé, de a gyakorlati megvalósulás – az iskolák és a tanszemélyzet hiányos volta miatt is – igen vontatottan haladt.⁷⁸

Az állam egyik első lépésként a tradicionális intézmények szabályozásának jogát igyekezett elfogadtatni. 1893-tól jelentek meg az úgynevezett reformmeketek, ahol három évben határozták meg a képzés időtartamát és megköveteltek bizonyos képzettséget a tanítóktól, de falaik közé nem sikerült bevenni a Nyugat modern, racionális ismeretrendszerét. Kevéssé sikerült elfogadtatni azt az átmeneti iskolatípust (*ruždie*) is, ahol a keleti nyelveken és a hittanon kívül világi tárgyakat is oktattak. A muzulmán nevelési tradíciók messzemenő tiszteletben tartását jelezte, hogy még az 1909-es iszlám autonómia-statútum is előírta, hogy a muzulmán gyermekek az elemi iskola látogatása előtt három évig a mektebet látogassák, pedig így jó részük – a korban munkára alkalmasnak tekintett életkorba érve – már egyáltalán nem ment iskolába. Ugyancsak a tradíciókba való erőszakos beavatko-

77 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 690.; Röss I.: A bosnyák nemzettudat fejlődése i. m. (21. jz.) 260.

78 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 696–699.; Dmitrij Djordjevič: Die Serben. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III. Die Völker des Reiches. Hrsg. Adam Wandruszka–Helmut Rimpler. Verlag der ÖAW, Wien, 1980. III/1. 766–768.; Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik i. m. (23. jz.) 5.; Röss I.: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban i. m. (54. jz.) 234–235.

zást elkerülendő, az általános iskolakötelezettséget kimondó 1911-es törvény is kivette a hatálya alól a mohamedán lánygyermeket.⁷⁹

A népoktatás kiterjesztésének folyamatában a muzulmánok esetében kétfajta indíttatású ellenállással kellett megküzdnie a modernizáló államhatalomnak. Az egyik nem kizárólag rájuk volt jellemző: a hagyományos agrártársadalmak eleinte mindenhol vonakodva fogadták a nevelésbe való külső beavatkozást, azért is, mert haszontalannak tartották gyermekeik számára az iskolában megszerezhető ismereteket. A másik okot viszont abban a különbségben látta a kortárs diskurzus, amely a „szükséges tudásról” alkotott képet jellemezte a szekularizált Nyugat és a vallásos világképben megrekedt Kelet felfogásában: „Az iszlám a tudás, és azzal együtt az oktatás fogalmát sokkal szorosabban köti a valláshoz, mint más felekezetek [...] ezért még az iszlám szellemében felállított és vezetett ruzdiekban is a vallástalanság titkos veszélyét, és így a régi szokástól való eltávolodást látja rejtőzni, s ezért kerüli” – fejtegette a tartományi kormány a közös pénzügyminisztériumnak küldött jelentésében a világi, gyakorlati ismereteket adó népoktatás elfogadtatásának nehézségeit. A kizárólagosan vallási tartalmú oktatáshoz való ragaszkodás kizárta a mohamedán népesség gyerekeit a modernizálódó világból, versenyképtelenné tette őket a hétköznapi életben. Az iskolalátogatás arányszámai a korszak végéig náluk voltak a legalacsonyabbak, s az analfabetizmus a legmagasabb. 1910-ben csak minden huszadik hét év feletti mohamedán tudott írni-olvasni (az ortodoxoknál minden tizedik, a katolikusoknál viszont minden negyedik). Nem szociális okokból maradtak alulreprezentáltak a mohamedánok a magasabb oktatásban: 1905-ben a szarajevói gimnáziumban mindössze 15 százalék volt az arányuk. Ez a népességarányuknak a felét sem tette ki, ha pedig a városi közép- és felsőosztályokban elfoglalt súlyukhoz viszonyítunk, sokkal rosszabb az arány. A nyugati típusú oktatásban való részvétellel szembeni elutasítás következtében a modern, nyugati értelemben vett, világra nyitott értelmiségnek csak a kezdeménye alakult ki a korszak végére.⁸⁰

Végző soron kudarcot vallott a kormányzat társadalompolitikája, amelyel mintegy „üvegbura alá helyezte” a muszlim népességcsoportot, abban a reményben, hogy az új viszonyok közt egyenlő esélyekkel lesz képes helytállni, sőt megőrizni vezető pozícióját. Az igazgatás modernizációs törekvéseivel szemben a muzulmán elit döntő befolyással rendelkező tradicionalista szárnya – vallási és oktatási intézményeire támaszkodva – mereven a fennálló társadalmi viszonyok változatlan megőrzésére törekedett.⁸¹

79 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 696–698.; Djordjević, D.: i. m. (78. jz.) 767–768.

80 Hauptmann, F.: i. m. (69. jz.) 698–701.; Röss I.: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban i. m. (54. jz.) 235.

81 Röss I.: A bosnyák nemzettudat fejlődése i. m. (21. jz.) 265.

Modernizáció versus politikai érdek: a megoldatlan agrárkérdés

Egy olyan tartományban, ahol a népesség túlnyomó többsége – 1895-ben 88 százaléka – a mezőgazdaságból élt, a társadalmi-gazdasági modernizáció kulcskérdése volt az agrárviszonyok átalakítása, azaz az oszmán korszakból örökölt *kmet*-rendszer, a nyugati feudalizmustól több elemében különböző, de alapjában véve mégiscsak jobbágy-földesúr jellegű viszonyrendszer felszámolása. Az osztrák–magyar modernizációs kísérlet legnagyobb deficitje azonban éppen ennek a feladatnak a megoldatlansága maradt.

Az iszlám vallási rendszerén alapuló állami és társadalmi berendezkedés az európaiótól eltérő tulajdonfelfogást, illetve birtoktípusokat eredményezett. Mivel ezek tárgyalása messze meghaladná tanulmányunk kereteit (a berendezkedő új közigazgatás szakembereitől is elmélyült tanulmányozást kívánt az eligazodás), a probléma leírásában és értelmezésében a magyar úrbéres viszonyok analógiáira támaszkodunk.

Az iszlám jog szerint földbirtokkal csak az igazhitűek rendelkezhetek. (Az oszmán hódítás idején a boszniai nemesség éppen birtokainak megtartása érdekében tért át tömegesen a hódítók vallására.) Az okkupáció után a magánkézben levő termőföldeket megművelő családok körülbelül negyven százalékát – zömében mohamedánokat – sorolták a szabad parasztsághoz. A földművelők fele keresztény *kmet* volt: ők jobbágyi jellegű kapcsolatban álltak földesuraikkal. A maradék 10 százalék valódi bérlőként művelte a nagyobb birtokosok földjét.

A *kmet*ek által művelt föld valódi tulajdonosai a mohamedán bégek és agák voltak, akik azonban a *csifliket* (jobbágytelket) nem vehették el a földet rendben megművelő, szolgáltatásait teljesítő *kmet*től. Utóbbi kötelezettségeinek lerovása után szabadon el is költözhetett. A késő feudalizmus kori magyar jobbágy helyzetével összehasonlítva, a *kmet*-rendszerben hiányzott a személyes alávetettségnek az a jellege, amit nálunk az úriszék testesített meg. A *kmet*et nem vagy legfeljebb jelentéktelen mértékben érintette a 19. századi magyar jobbágy legsúlyosabb terhe, a robotkötelezettség. A mohamedán földbirtokosok ugyanis szinte egyáltalán nem folytattak saját, azaz majorsági gazdálkodást, így nem volt szükségük az ingyenmunkára. A *kmet* földesurának elsősorban terményjáradékkal tartozott: tájanként változóan termésének 20–50 százalékát kellett beszolgáltatnia. A földhasználatnak ez a módja konzerválta az alacsony hatékonyságú gazdálkodási módszereket: a termény bizonyos részéhez kötött járadék erősen ellene hatott a termelés intenzíválásának.⁸²

Az agrárkérdés radikális megoldását közvetlenül az okkupáció után lehetett volna legkönnyebben keresztülvinni: a társadalom korábbi rendjét úgyis szétzilálták a polgárháborús évek, és az impériumváltás önmagában is hatalmas megrázkódtatást jelentett. A radikális lépés azonban elmaradt: az osztrák–magyar megszálló hatalom vezetője, Philippović tábornagy felsőbb utasításra már 1878.

82 *Wesely, K.*: i. m. (8. jz.) 529., 564–566.

november 30-án rendeletet bocsátott ki az agrárviszonyok változatlan fenntartásáról. Ebben egyrészt megígérte a bégek tulajdonjogának tiszteletben tartását, másrészt a „bérlok” (kmetek) megvédését a korábban szokásos elnyomással és visszaélésekkel szemben. Az agrárviszonyok megváltoztatását nem helyezte kilátásba, de nem is zárta ki azt.

Az új berendezkedés elveit kidolgozó, a közös minisztériumok szakértőiből összeállított bizottság 1879 januárjában úgy nyilatkozott, hogy az érvényben lévő török törvény, az 1859-es, úgynevezett Sefer-rendelet megfelelő alapnak tekinthető a további jogi szabályozáshoz. Az osztrák–magyar igazgatás az agrárviszonyok területén tehát az örökölt török törvényeket, valamint a szokásjogot fogadta el irányadónak. Magánjogi jellegűnek tekintette a bégek és kmetjeik viszonyát, de állami feladatnak tekintette ezen „szerződések” pontos betartatását: megvédte a jobbágyság birtokjogát, és felügyeletet gyakorolt jogaik és kötelezettségeik fölött.

Mind a földbirtokosok, mind a jobbágyság között izgatott bizonytalanságot okozott viszont az az a – szintén a központi kormányzat által kezdeményezett – 1879. februári proklamáció, amely belátható időn belül változásokat helyezett kilátásba. „A fennálló tulajdonjogokat tiszteletben kell tartani, de idővel a mezőgazdaság viszonyainak olyan irányú átalakítására fogunk törekedni, hogy a bérlok lakóhelyüket és a művelésre kapott föld méltányos részét szabad tulajdonként megszerezzék” – hangzott az ígéret. Az ellentmondásos proklamációk azt jelezték, hogy a kormányzat egyelőre maga sincs tisztában a követendő célokkal. Ezt a benyomást közvetítette az az ankét is, amelyet 1879 őszén tartottak Szarajevóban az agrárkérdésről. A szakértők még a követendő irányvonalról (a létező viszonyok jogilag rendezett, szabályozott fenntartása vagy felszámolása legyen-e a cél?) sem tudtak egyetértésre jutni.⁸³

A közös minisztériumban 1880-ban is folytatódtak a tanácskozások a társadalmi feszültséget prolongáló agrárkérdésről, amelynek tartós rendezését gazdasági és politikai szempontok is követelték. A közigazgatási apparátus technokratái elsősorban a technikai akadályokat hangsúlyozták, azt, hogy miért is nem lehet közeli célként kitűzni a polgári földtulajdonviszonyok megeremtését. (Ennek folyamata jogi-technikai értelemben éppen ekkorra fejeződött be a Monarchia országaiban is.) Szláv pénzügyminiszter szerint egyelőre a fennálló jogállapot betartatására kell szorítkoznia az államnak, de annak tudatában, hogy az hosszú távon nem maradhat érvényben. Szorgalmazta, hogy a minisztertanács hozzon elvi döntést a követendő irányról. Ebbe beleszólást kívánt adni az osztrák és a magyar kormányoknak is, mert egy boszniai „pénzbeli kárpótlással történő föld-tehermentesítés a Monarchia támogatása [a két birodalomfél áldozatvállalása] nélkül nem valósítható meg”. Haymerle külügyminiszter a végleges megoldást, a jobbágyviszonyok mielőbbi felszámolását szorgalmazta: „Nem lehet az egyedüli szempont a moha-

83 Eduard Horowitz: Die Agrarfrage in Bosnien und der Hercegovina. H. n., é. n. 150–152. Az agrárkérdés szabályozásának történetét áttekintő munka szerzője a Bosznia-Hercegovinai Tartományi Támogatási Alap igazgatója volt. Az alap hitelnyújtással szolgálta az önkéntes örökváltság elősegítését.

medán elem érdekeinek tiszteletben tartása; lehet, hogy ez az elem bele fog törődni a viszonyok megváltozásába, de soha nem válik a mi támaszunkká, mert Boszniában éppúgy nem fogja elfelejteni, hogy ő uralkodott, mint Indiában, Algériában vagy a Kaukázusban, és nem fogja túltenni magát azon, hogy többé nem a kalifa uralma alatt áll.” Ezzel szemben az ortodoxok túlnyomó többségének lojalitását meg lehetne nyerni a jobbágyszabadítással. A politikain kívül közgazdasági érdekeknek is tartotta egy erős szabadparaszti réteg létrejöttét. Kötelező megváltásra nem gondolt ugyan, de az államnak ösztönöznie és támogatnia kellene, hogy szabad egyezkedés eredményeként megszűnjenek a jobbági viszonyok. A magyar és az osztrák miniszterelnökök, Tisza és Taaffe első lépésként a jelenlegi viszonyok megismerését és rögzítését szorgalmazták.⁸⁴

„Kétségtelenül az agrárkérdés azon ügyek egyike, amelyben mielőbb legalábbis el kell kezdődnie egy szabályozásnak, és pedig nemcsak azért, mert egy ilyen szabályozás szükségességét már az okkupáció előtt ismételten hangsúlyoztuk, hanem azért is, mert e kérdés további alakulása lényeges befolyást gyakorol Bosznia minden viszonyára. Továbbra is ragaszkodnunk kell ahhoz az elvhez, hogy a mohamedán földbirtokosokat nem foszthatjuk meg egyszerűen a birtokaiktól. Az állami kármentesítéssel történő megváltás sem lehetséges, mert az ehhez szükséges összegek nem követelhetők a képviselői testületektől. Ez a módszer azért sem lenne célszerű, mert a mohamedán bégek minden birtoka keresztény bérlok kezén van” – érzékeltette a probléma beágyazottságát, illetve az összes szempont egyidejű érvényesítésével megoldhatatlan voltát Kállay Béni 1882-es emlékirata, amely lényegében a következő évek Bosznia-politikájának kormányzati programjává vált.⁸⁵

Egy olyan típusú rendezéshez, amely 1848-tól kezdődően lezajlott az egész birodalomban, ténylegesen hiányoztak a jogi és adminisztratív előzmények. Nemcsak a kataszteri felmérés, a földtulajdon-nyilvántartás vagy a statisztikai adatok hiányoztak – ezeknek a megteremtése egy működőképes igazgatási apparátusnak is sokéves munkát jelentett –, hanem fontos előzmények is. Boszniában még a jobbágyság által úrbéres viszony keretében használt földállomány rögzítése sem történt meg, az a mozzanat, amely Magyarországon több mint száz évvel korábban, 1767–1774 között megtörtént. A radikális agrárreformtervek tehát először is beleütköztek a szokásszerűen létező állapotok dokumentáltságának hiányába. Magyar történeti analógiával érzékeltetve: az agrárkérdésnek az európai jogbiztonság normáinak tiszteletben tartásával történő megoldása azt követelte volna, hogy nagyon rövid időn belül bonyolítsák le az úrbérrendezést (a földesúr-jobbági viszonyban létező kötelezettségek és jogok rögzítését), szabályozzák a viszony felszámolását, teremtsék meg az új birtokviszonyok fizikai és jogi garanciarendszerét (a földterületek fizikai felmérése és kijelölése, illetve telekkönyvi nyilvántartása), valamint bonyolítsák le a volt földbirtokosok kártalanítását. Folytatva az analógiát: az 1767–1774 közötti úrbérrendezés, a reformkor és 1848 törvényalkotó mun-

84 ÖStA HHStA GMRP Nr. 24. Wien, 23. Juni 1880.

85 Denkschrift Kállays. ÖStA HHStA GMRP, Beilage des Gemeinsamer Ministerratsprotokoll Nr. 58. Wien, 3. Juni 1882.

kája, valamint az utána következő két-három évtized birtokrendezése (kataszteri felmérés, tagosítás, elkülönítés, telekkönyvezés) feladatait kellett volna egyetlen huszárvágással megoldani.

Az okkupáció után hamar kiderült, hogy a Monarchia Boszniában nem fog átfogó agrárreformot végrehajtani, és csak a földesúr-jobbágy viszonyban rejlő feszültségek enyhítésére, illetve a helyzet kis lépésekkel való javítására szorítkozik. A mélyreható társadalmi reformot, a jobbágy-földesúri viszony kötelező jellegű megszüntetését nemzetközi jogi kötelezettségekre, elsősorban az 1879-es konstantinápolyi konvencióra (ebben a Monarchia a mohamedánok tulajdonának biztosítását vállalta) hivatkozva halogatták. Végleges megoldást célzó program híján a kormányzat nem ment bele egy olyan kodifikációba, amely a fennálló rendet megerősítette volna egy pontos, törvényi szabályozással, rányomva ezzel a tartósság pecsétjét, de kerülte a megváltoztatására irányuló lépéseket is. Utóbbtól visszatartotta a törekény társadalmi béke újabb megzavarásától való félelem is. Nem akartak a birtokos osztályban nyugtalanságot, a jobbágyokban pedig vérmes reményeket kelteni: még friss volt az 1875–1878 közötti véres lázongások emléke.⁸⁶

A feudális jellegű viszony felszámolásának halogatásában döntő mozzanatként a Kállay Béni nevéhez köthető boszniai nemzetteremtő kísérletet emeljük ki. Ennek során elsősorban a régi muzulmán elite kivántak támaszkodni. A kor-nak megfelelő megoldás az lett volna, ha az állam a földbirtokosok kártalanítása mellett kötelező jelleggel megszünteti a kmet-rendszert, és a föld korlátozások nélküli polgári tulajdonként az azt addig művelő kmet-család birtokába kerül. A földbirtokviszonyok illetén átrendeződése viszont ellenkezett a távlati céllal, a Monarchiához való lojalitást a tartományi patriotizmussal egyesítő boszniai nemzet létrehozásával. Egy széles ortodox szabad paraszti tulajdonosréteg létrehozása a szerb nacionalista-szeptatista törekvések társadalmi bázisát erősítette volna, míg a másik oldalon a régi mohamedán elit – amelynek ebben a nemzetteremtésben központi szerepet szántak – egyszerűen eltűnt volna.

A Kállay környezetében született, az ő Bosznia-politikáját védelmező röpirat a magyar jobbágyszabadítás tapasztalataira elrettentő példaként utal. A végrehajtás radikális módja a földbirtokos osztály nagy részét tönkretette, s egészségesebb gazdasági fejlődés bontakozhatott volna ki, ha szabad egyezkedésre bízzák az úrbéres viszonyok felszámolását, állította a földbirtokos nemesi érdekekkel azonosuló szerző.

Így tehát a mohamedán földbirtokosok privilegizált gazdasági-társadalmi státusza változatlan maradt. Társadalmi-politikai befolyásuk meghagyásával időt kaptak arra, hogy felkészüljenek a várhatóan bekövetkező változásra, hogy esélyük legyen pozícióikat átmenteni a modern kapitalista gazdasági viszonyok közé. A földbirtokosok viszont a korszak végéig sem igen mutattak hajlandóságot a modern gazdaságba való bekapcsolódásra.⁸⁷

⁸⁶ Horowitz, E.: i. m. (83. jz.) 153–156.

⁸⁷ Ress I.: Kállay Béni i. m. (5. jz.) 246–248.; Die Lage der Mohamedaner in Bosnien i. m. (2. jz.) 79., 91–98.

Bár korábban is volt mód a felek szabad megegyezésén alapuló örökváltására, a jogalkotás csak harminchárom év alatt jutott el annak törvényi szabályozásáig. Az 1911-ben született törvény az engedőleges örökváltást kedvező kamatozású, hosszú lejáratú állami hitellel is ösztönözni kívánta. 1915-ig a bégek jobbágynak mindössze 9 százaléka élt a lehetőséggel: a folyamat addigi sebességével valamikor a 20. század közepén szűntek volna meg teljesen a jobbágyviszonyok...⁸⁸

Az apostoli király mohamedán katonái

Mivel a tartományok megszállása jelentékeny katonai erőket kötött le, ezért már 1879 tavaszán felmerült, hogy azok lakosaiból szervezzenek véderőt. Május 31-én a közös minisztériumok vezetőinek részvételével tartott konferencián határoztak egy, a Monarchia államjogi szervezetével, illetve a tartomány nemzetközi jogi státuszával összhangban álló véderőtörvény kidolgozásáról. A törvénytervezet a boszniai főhadparancsnokság, illetve az általa bevont, a helyi viszonyokat jól ismerő szakértők, valamint a közös hadügyminisztérium közötti egyeztetés eredményeként született meg. Lényegében a Monarchiában érvényes szabályozást vették át, de a törvényalkotás folyamatában kezdettől kiemelt figyelmet szenteltek a speciális vallási viszonyoknak (ez alatt a kifejezés alatt mindig a mohamedán népesség jelenlétére gondoltak), illetve a helyi sajátosságoknak. Utóbbiak közé tartozott a népoktatás hiánya következtében alacsonyabb műveltségi szint, amely miatt Bécsben úgy ítélték, hosszabb kiképzéssel kell számolni. A monarchiabeli 3 évvel szemben javasolt 5 éves szolgálati idő mellett a hadügyminisztérium a társadalmi fegyelmelés szempontjaival is érvelt. Az okkupációt megelőző polgárháborús években teljesen felbomlott társadalmi rend helyreállítása – közvetve az állami erőszak-monopólium elfogadtatása – szempontjából hatékony eszköznek tartották, hogy a fiatal férfinepesség hosszú időn keresztül militáns fegyelem, illetve a szigorúbb katonai törvények alatt álljon.

A szarajevói parancsnokság mellett működő bizottság azonban kiállt a monarchiabeli azonos szolgálati idő mellett: az új állami fennhatóság elfogadtatását megnehezítené a mohamedánok számára a hátrányos megkülönböztetés, de a keresztény népesség is ekként élné meg a hosszabb szolgálatot. Az iskoláztatás alacsony szintjét sem találták elég meggyőző indoknak, hiszen a Monarchia régi tartományaiiban is vannak hasonló kulturális elmaradottságban élő etnikumok. Ráadásul Boszniában a nagyon erős militáns hagyományok miatt a fiúk szinte fegyverrel a kézben nőnek fel, „nyugtatták meg” a bécsi tábornokokat. Az 1881. január 6-i közös minisztertanács elfogadta a diszkrimináció ellen felhozott érveket, s a tervezetet ennek értelmében dolgoztatta át a hadügyminisztériummal.⁸⁹

⁸⁸ *Wesely, K.*: i. m. (8. jz.) 565–566.

⁸⁹ A jogalkotás menetének összefoglalása: *Heisler Vilmos*: Az 1881. évi ideiglenes boszniai véderőtörvény. *Történelmi Szemle* 49. (2007) 4. sz. CD-melléklet, 175–180.

A téma legközelebbi napirendre kerülésekor, április 14-én a törvény tartalma már nem képezte vita tárgyát: az általános hadkötelezettséget lényegében a Monarchiában érvényben lévő szabályozással azonos módon terjesztették ki a megszállt tartományra. Érdeemi diszkusszió csak a törvény hatályba léptetésének, illetve a végrehajtás megkezdésének – sorozás, újoncok behívása – időpontja körül alakult ki. A hadvezetés álláspontjával azonosuló, annak érdekeit képviselő császár a mielőbbi végrehajtást szorgalmazta. A hadkötelezettség kiterjesztésének egyrészt szimbolikus jelentőséget tulajdonított: egyrészt hozzájárul a megszállás ideiglenes jellegével kapcsolatos bizonytalanság megszüntetéséhez, illetve ahhoz, hogy a megszállt tartomány lakosaiban elmélyüljön az új állami fennhatóság alá tartozás tudata. Másrészt a pénzügyi terhek csökkentésének szempontja is sürgette, hogy a nagyrészt tartalékosokból álló megszálló haderőt helyben sorozott újoncokkal töltsék fel. A boszniai katonai kormányzat vezetői egyébként az újoncozás végrehajtásával szemben nem számítottak ellenállásra, s ebben az optimizmusban az uralkodó és Bylandt gróf hadügyminiszter is osztoztak.⁹⁰

A törvény közzétételének, illetve életbe léptetésének időpontja körül kialakult diszkusszió jól rávilágít a Boszniával kapcsolatos kormányzati óvatosság egyik forrására, nevezetesen arra, hogy mind a politikai elit, mind a szélesebb közvélemény tartós idegenkedéssel, sőt ellenérzéssel viseltetett a nyugat-balkáni expanzióval szemben. Mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnökök elsőrangú szempontja volt bármilyen, Boszniával kapcsolatos tervezett lépés mérlegelése során, hogy az járhat-e olyan következményekkel, amely országában politikai (parlamenti vagy sajtó-) vitákra adhatna alkalmat.

A következő példa éppen az ügy jelentéktelensége miatt alkalmas annak a törekvésnek az illusztrálására, hogy az alkotmányos fórumokat lehetőség szerint kizárják a bosnyák ügyek intézéséből. Az igazgatás ésszerűsége azt diktálta, hogy a bosnyák tengerparti enklávét, Klek és Suttorina a dalmáciai adminisztráció alá kerüljön. Ám az igazságszolgáltatás esetében ez az átcsatolás külön törvényt kívánt volna, ennek vitája pedig „mindkét birodalomfél parlamentjében politikailag kellemetlen vitákra adna alkalmat”, ezért inkább érvényben hagyták az addigi joghatóságot.⁹¹

Az alacsony támogatottság tudata azt parancsolta, hogy lehetőleg tartózkodjanak a fennálló viszonyokba való minden radikális beavatkozástól, amely a törekény társadalmi békét veszélyeztetné. Egyszerűen el akarták kerülni, hogy alkalmat adjanak a megszállás tematizálására, mert ez előre tudhatóan az ellenzék népszerűségét növelte, s a kormány pozícióit rontotta a közvélemény előtt. Feszültségekről, netán zavargásokról szóló hírek pedig minden bizonnyal témává tették az okkupációt, arról nem is beszélve, hogy az ilyen zavarok törvényszerűen a megszállás katonai költségeinek növekedésével is jártak.

Belpolitikai megfontolásokból kérte tehát Tisza Kálmán magyar miniszterelnök is 1881 áprilisában a lényegében már elkészült törvény közzétételének és

90 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

91 ÖStA HHStA GMRP Nr. 2. Wien, 16. November 1879.

végrehajtásának, az újoncozásnak az elhalasztását a nyáron esedékes országgyűlési választások, illetve az új parlament megalakulását követő felirati vita lezárása utánra. Tisza ugyanis – az uralkodó optimizmusával ellentétben – egyáltalán nem tartotta kizártnak legalább a lokális jellegű ellenszegülést az újoncozás során, s attól tartott, ez hálás téma lenne az ellenzék számára a kormány általános politikai irányvonaláról szóló felirati vitában. Szlavy közös pénzügyminiszter – hivatalból a tartomány közigazgatásának főnöke – akceptálta Tisza aggodalmait, sőt még egy érvvel meg is támogatta kérését: a kormányzatnak politikai hasznót hozhat, ha úgy kommunikálja a halasztást, hogy az 1879-es rossz termés és a korábbi évek polgárháborús pusztításai után még időt akar hagyni a tartománynak a regenerálódásra.

Az uralkodó Tisza kívánságának eleget téve mondta ki a határozatot: az újoncozást a következő év márciusára halasztják, ám a törvény kihirdetése után a végrehajtás előkészületeit haladéktalanul meg kell kezdeni.⁹²

Tisza aggodalmai egyébként indokoltnak bizonyultak: 1882 tavaszán, két hónappal a véderőtörvény életbe lépése után, amikor a sorozás megkezdődött, Hercegovinában felkelés tört ki. A pacifikációhoz háromszorosára kellett növelni a megszálló csapatok létszámát, ami miatt 1882 áprilisában rendkívüli hitelt kellett igénybe venni. A „második okkupáció” egyúttal nyomatékos figyelmeztetést jelentett a kormányzat számára, hogy az idegen közegben mennyire megbízhatatlanok lehetnek az információi, illetve mennyire nehezen kiszámíthatók az egyes intézkedések következményei.⁹³

A véderőtörvény megalkotásának folyamatában többször felmerült a majdani mohamedán katonákkal való bánásmód problémája. A polgári és katonai igazgatási szervezet különleges kihívásként tekintett a Monarchia népességének alig több mint egy százalékát kitevő alattvalóknak a hadseregbe való beillesztésére. (A másik nem keresztény vallásnak, az izraelita felekezetnek körülbelül négyszer ennyi híve volt a birodalomban!) Maga az uralkodó utasította a szarajevói parancsnokságot, hogy a vallási vezetőkkel haladéktalanul értekezzen arról, milyen külön elbánást igényelnek a besorozott mohamedánok.⁹⁴ A hadügyminiszter pedig már 1880-ban információkat szereztetett be a katonai attasék útján Londonból, Párizsból és Szentpétervárról, azaz „azon államokból, melyek csapattesteiben mohamedán katonák együtt szolgálnak egyéb vallásúakkal, [...] milyen előírások léteznek a mohamedánok vallási törvényei és szokásai, valamint ezekből következő kötelességei tekintetében, illetve hogy ezek a vallási törvények és szokások mennyire veendőek figyelembe az esetleg keresztényekből és mohamedánokból alakított csapatoknál.”

A jelentésekből kiderült, hogy a gyarmattartó nagyhatalmak nem sok figyelmet szenteltek muzulmán katonáik vallási igényeinek. Az osztrák–magyar adminisztráció hozzájuk képest aprólékos gondossággal készült fel a császári és királyi hadseregbe való beillesztésükre, tekintettel voltak az étkezési szabályokra, az

92 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

93 Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1883–1895. Bearb. István Diószegi. Bp., 1993. Einleitung, 133.

94 ÖStA HHStA GMRP Nr. 39. Wien, 14. April 1881.

ünnepekre és a kötelező imákra. A tábori lelkeszi szolgálat mintájára imámokat alkalmaztak – egy keresztény állam hadseregében lényegében kötelező jelleggel gyakoroltatták a muzulmán vallást! A külsőségekben is kifejezésre juttatták a keletiesnek tartott hagyományok tiszteletben tartását: a boszniai ezredek egységesen a – török reformok által csak néhány évtizede bevezetett – piros fezt és a buggyos nadrágot hordták, mégpedig vallási különbségekre való tekintet nélkül.

A szabályozásban egyszerre érhetjük tetten a felvilágosult abszolutizmus továbbélő szellemiségét, amely a végsőkéig vitt racionalizmussal mindent szabályozni akart, illetve az orientalizmus eredendően egyenlőtlen viszonyát a „Kelethez”: a vallásilag semleges állam gondoskodó atyaként akarta biztosítani a muzulmán katonák lelki szükségleteinek kielégítését is. Hogy a „multikulturális tapasztalatból” is táplálkozó toleranciára valóban szükség volt, nyomatékosította az 1882 elején, a törvény kihirdetése után kitört hercegovinai felkelés, amelyben egyébként pravoszlávok és muzulmánok egyaránt fegyvert fogtak a megszálló csapatok ellen.

A „kultúrák közötti” kommunikáció buktatóit kitűnően példázza a muzulmánok ellenállását kiobbantó motívum. Az osztrák katonai hatóságok ragaszkodtak Ferenc József teljes, „az apostoli király” kifejezést is tartalmazó címéhez az esküszövegben, amiben a mohamedánok a keresztény hitre kényszerítő szimbólumot láttak. A pravoszlávok pedig az állampolgári jogegyenlőségükkel együtt járó kötelezettséget találták sérelmesnek (az oszmán hatalom alatt keresztényként ki voltak zárva a katonáskodásból). A felkelés hatására az esküszövegből törölték az „apostoli” jelzőt.⁹⁵

Egyébként a boszniai csapatok lojalitása a Monarchia fennállásának utolsó pillanatáig rendületlen maradt, s ebben a muzulmánok az élen jártak. A muzulmánok számára a multikulturális, vallásukkal szemben kifejezetten előzékeny Monarchia – ahol 1906-tól az iszlám elismert felekezetnek számított – a lehetséges alternatívák közül a legkedvezőbb feltételeket biztosította vallási identitásuk megőrzéséhez.

ZOLTÁN FÓNAGY

THE INTEGRATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA AFTER THE OCCUPATION

POWER POLITICS AND MODERNISATION IN THE MIRROR OF THE MINUTES OF THE COMMON COUNCIL OF MINISTERS

The occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 increased the population of the Austro-Hungarian Monarchy with a mere 3 per cent. Although the government of the multi-ethnic and multi-confessional empire boasted an immense routine of handling heterogeneity, the bureaucracy of this Christian European state faced a new challenge in that it was now a Slavic-speaking Muslim community with a massive territorial identity that they were

⁹⁵ *Heiszler Vilmos*: Uniformis és multikulturalitás. Bosnyákok, zuávok és egyéb muzulmánok az európai nagyhatalmak hadseregeiben. 2000 (2003) 10. sz. 49–56.

forced to integrate, a community, moreover, the lifestyle and traditions of which, based on the values of the East, widely diverged from those of their own society.

The present study examines the first years of the integration, and primarily focusses on the phenomenon of the „encounter of cultures”. It analyses the conflicts between the state bureaucracy, which pursued its own aims of modernisation and homogenization, and a heterogeneous and traditional society from the aspect of historical anthropology. It reconstructs and interprets the Bosnia-picture of the West with the help of categories borrowed from the orientalism conception of Edward W. Said. It surveys the major problems of modernisation in this West-Balkan province: the establishment of a bureaucratic state structure, the agrarian question (i.e., the ordered suppression of feudalism), the problem of education and the settlement of the relationship between the Muslim confession and the state.

It seeks an explanation for the tolerance and respect for the local peculiarities which characterised the administration of the Monarchy during the integration and modernisation of Bosnia, a rare exception in the age of colonialism. Although the reasons for tolerance and prudence are chiefly identified in the sphere of power politics, it reveals also the influences of a long tradition of heterogeneity and enlightened absolutism in the Monarchy. Great attention is paid to the conservative social ideas of Béni Kállay, common minister of finances, who governed Bosnia for two decades, and to the attempt of creating a Bosnian nation in the Western sense of the word. The cultural missionary zeal which pervaded the bureaucracy of the Central-European empire and the characteristic Hungarian orientalism are likewise touched upon.

The study mainly relies on archival and printed documents produced by the political and administrative organs of the dualist Monarchy, and makes especially great use of the minutes of the sessions of the common Council of Ministers in the years after the occupation.

A kisállamok szerepe a nemzetközi politikában

Amióta Kim Ir-szen 1950-ben megtámadta déli szomszédját, Észak-Korea feszültséget okoz és fenyegetést jelent a nemzetközi politikában. Igaz, Phenjannak atomfegyverei vannak, de minden más mutató szerint gyenge ország, amely nemzetközi segíelyekből tartja fenn magát. Ugyanakkor a kommunista berendezkedésű állam nem az egyetlen nemzetközi törpe, amely folytonos fejtörést jelent a világ számára. Sőt a jelek szerint a hidegháborút követő nemzetközi rendben a világpolitika kisebb szereplői, olyan államok, amelyek a korábbi évszázadokban inkább a hatalmi politika elszenvedői és nem formálói voltak, egyre jelentősebb szerepet töltenek be. Ennek ellenére a gyenge államok szerepével a világpolitikában keveset foglalkozik a nemzetközi kapcsolatokat tárgyaló szakirodalom.

Nem könnyű feladat meghatározni a gyengeséget a nemzetközi politikában, hiszen a hatalom csak másokkal történő összehasonlításban mutatkozik meg. Abszolút értelemben véve csak kevés gyenge ország létezik, mint például Andorra vagy Liechtenstein. És akkor még nem szóltunk arról, hogy az erő vagy gyengeség szubjektív érzés eredménye is lehet. Elég arra gondolni, hogy a két világháború között a kisantant, vagyis Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia politikai és katonai szövetsége Magyarországgal szemben jött létre, holott a szervezet minden résztvevője egyenként is erősebb volt, mint az az állam, amely ellen létrehozták. A két világháború között Lengyelország erőtlenebb volt, mint Németország, ám erősebb, mint Csehszlovákia, amely viszont nagyobb hatalommal rendelkezett, mint Magyarország. 1938-ban Csehszlovákia jelentős katonai potenciált képviselt, de nem érezte elég erősnek magát ahhoz, hogy szembeszegüljön a katonailag még felkészületlen Németországgal. Az ellenkezője is igaz: az 1950-es években Kína késznek mutatkozott akár nukleáris összecsapásra is az Egyesült Államokkal annak érdekében, hogy nyomás alatt tartsa Tajvant, holott nyilvánvaló volt, hogy Mao Ce-tung fantazmagóriáival ellentétben egy ilyen háború Kína megsemmisülésével járt volna. Emellett a hatalom egy bizonyos jellemzőjét nem lehet számokkal megmérni. Ez pedig a nemzetközi vonzerő vagy kurrens kifejezéssel élve a *soft power*. Egy alkalommal Sztálin gúnyosan megkérdezte, hogy vajon hány hadosztállyal rendelkezik a pápa. Ugyanakkor a Szovjetunió vonzereje, vagyis az a képessége, hogy követendő példaként állítsa a kultúráját más nemzetek elé, a világ nagy részén valószínűleg jelentéktelenebb volt, mint a Vatikáné.¹

1 Ld. Marshall R. Singer: Weak States in a World of Powers – The Dynamics of International Relations. Free Press, London, 1972.; Geir Lundestad: The American Empire and Other Studies in U.

E tanulmányban olyan államokat tekintek gyengének, amelyek a 20. századi történelmük során nagyobb hatalmak fennhatósága alá kerültek akár dominancia, akár hegemonia formájában, vagyis nemzeti szuverenitásuk valamilyen formában korlátozott volt.² A Németország és Oroszország között elterülő térben levő országok mindegyike belefért ebbe a kategóriába. Ez a terület a 20. század során legtöbbször az instabilitás forrása volt. A köztes Európa államai nagyhatalmak ütközőzónájában helyezkedtek el, azért legtöbbször más államok politikájának elszenvedői voltak. Vagyis külpolitikájuknak gyakran kevés vagy semmilyen befolyása nem volt a nemzetközi politikára. A nemzetközi politika és a külpolitika fogalma nem azonosítható, bár a szakirodalom sokszor nem különbözteti meg ezt a két fogalmat. Időről időre azonban a térség kisállamai nemzetközi jelentőségre tettek szert és képesek voltak arra, hogy formálják a nemzetközi teret. 1989-ben például a Lengyelországban és Magyarországon lezajlott belpolitikai változások következtében mélyreható változás következett be a nemzetközi tér szerkezetében. Az első benyomások ellenére ez egy történeti tanulmány. Bár a történészek csak a múltat képesek kisebb-nagyobb bizonyossággal megjósolni, igyekszem néhány általánosabb érvényű következtetést levonni a kisállamok nemzetközi szerepére vonatkozóan.

A külpolitika történetével foglalkozó szakemberek már régóta felismerték, hogy a gyenge államok gyakran képesek befolyásolni az őket támogató nagyhatalmak politikáját. Ausztria háború utáni történetére vonatkozó könyvében Günter Bischof rámutatott a gyengék nyomásgyakorlási képességére. Ausztria Észak-Olaszország és Dél-Németország kapuja, ezért stratégiai szempontból fontos helyen van Nyugat-Európa biztonsága szempontjából. Bischof rámutatott, hogy a Hitlerrel történő együttműködésben kompromittálódott ország gyengeségét kihasználva képes volt arra, hogy politikai és gazdasági segítséget csikarjon ki az Egyesült Államoktól. Elég csak arra gondolni, hogy egy főre számolva Ausztria tette zsebre a legtöbb amerikai segélyt a háborút követő időszakban.³ Hope Harrison kutatásaiból kiderül, hogy Walter Ulbricht erényt kovácsolt az NDK politikai és gazdasági sebezhetőségéből. Kihasználta, hogy országa stratégiai és eszmei szempontból is fontos a Szovjetunió számára, és arra kényszerítette az SZKP főtitkárát, Ny. Sz. Hruscsovot, hogy hatalmas kockázatot vállalva felépítse a berlini falat, amely aztán a hidegháború szimbóluma lett. A szovjet diplomácia többször is kifejezte a keletnémet vezetés külpolitikájával való elégedetlenségét. Az a tény, hogy Moszkva eltűrte az alávett hatalom magánakcióit, amelyekkel szovjet érdekeket is veszélybe sodort, minden bizonnyal arra utal, hogy az NDK mozgásteré

S. Foreign Policy in a Comparative Perspective. Oxford University Press–Norwegian University Press, New York–Oxford, 1990.; *Joseph Nye Sr.*: Soft Power: The Means to Succeed in World Politics. Public Affairs, New York, 2004.

2 A nagyhatalmi uralom formáiról ld. – ereszkedő sorrendben *domination, hegemony, mastery* – *Hedley Bull*: Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. Columbia University Press, New York, 1977.

3 *Günter Bischof*: Austria in the First Cold War, 1945–1955 – The Leverage of the Weak. St. Martin's Press, New York, 1999.

nagyobb volt a szovjet hatalmi erőterén belül, mint a többi kliensállamé.⁴ A szovjet vezetés azért volt kénytelen támogatni Ulbricht kalandorpolitikáját, amelynek következtében szovjet tankoknak kellett farkasszemet nézni amerikaiakkal a berlini falnál, mert a kommunista német állam léte forgott kockán. A berlini fal felépítésének nem csak szimbolikus jelentősége volt. Egyrészt nagy lépést jelentett a németkérdés által folytonosan fennálló feszültség és háborús veszély elhárítása felé. Másrészt megszilárdította az Európa kettéosztottságára épülő nemzetközi rendet és ezzel Moszkva hatalmát Kelet-Közép-Európában.

Észak-Korea nem töltött be fontos szerepet a Szovjetunió globális hatalmi helyzetében. Ennek ellenére az ország ura, Kim Ir-szen képes volt rávenni az agyafűrt és általában óvatos Sztálint, hogy támogassa Korea erőszakos egyesítésére vonatkozó tervét. Chen Jian kínai történész szerint Kim valószínűleg csak báb volt Sztálin hatalmi játszmájában.⁵ A kínai szakember által felsorakoztatott bizonyítékok azonban arra utalnak, hogy a báb és bábjátékos szerepe korántsem volt egyértelmű. Kim képes volt elhíttetni a kételkedő Sztálinnal, hogy forradalmi helyzet áll fenn Dél-Koreában, és hogy a háború rövid lesz, mivel a déliek felszabadítóként fogadják majd az északról érkező támadókat.⁶

Közép-Európa országai általában nem tudták befolyásolni sorsukat a nemzetközi szinten. Ellentmondásosan hangzik, de könnyen elképzelhető, hogy egy ország autonómiát vagy akár függetlenséget élvez külpolitikájának alakításában, de mégsem képes arra, hogy meghatározza sorsát a nemzetközi politikában. Ennek az ellenkezője is igaz lehet. 1989-ben a szovjet kliensállamok külpolitikai szabadsága erősen korlátozott volt, és mégis átalakították a nemzetközi rendet. A Habsburg Monarchia kutatója, Charles Ingrao a közelmúltban rámutatott, hogy hosszú történelme során a Habsburg Birodalom kiállta a legnagyobb riválisok, az oszmánok, franciák, oroszok és poroszok támadásait is. Bukását egy nemzetközi törpe, Szerbia okozta. Az osztrák–magyar katonai vezetés Conrad von Hötzendorffal az élen arra a következtetésre jutott, hogy a szerb nacionalizmus halálos fenyegetést jelent a soknemzetiségű Monarchia számára. A trónörökös ellen elkövetett merénylet után Bécs ultimátumot küldött Belgrádnak, amelyet a szerb vezetés visszautasított, mivel tudta, hogy élvezi Oroszország támogatását.⁷ A háború kezdeti szakaszában a k. und k. hadsereg megalázó és a háború kimenetele szempontjából végzetes vereséget szenvedett Szerbiában.⁸ Az eredetileg helyi konfliktusnak ígér-

4 *Hope Harrison*: *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961*. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 2003.

5 *Chen Jian*: *Mao's China and the Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2001.

6 Ld. még *Kathryn Weathersby*: *Soviet Aims in North Korea and the Origins of the Korean War, 1945–1950: New Evidence from Russian Archives*. CUIHP Working Paper nr. 8. (November 1993).

7 *Marc Trachtenberg*: *The Coming of the First World War: A Reassessment*. In: *Uő: History and Strategy*. Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1991. 47–91.

8 *Holger Herwig*: *The First World War – Germany and Austria–Hungary, 1914–1918*. Arnold, London, 1997.

kező hadjárat egy gyenge ellenséggel szemben, amelyet a Monarchia stabilizálása érdekében indítottak, a birodalom összeomlásához vezetett. A belgrádi politika a II. világháború kimenetelét is befolyásolta. Hitler 1941 májusában szándékozott megindítani a „Barbarossa” fedőnevű hadműveletet a Szovjetunió ellen. Azonban Jugoszláviában megdöntötték a görögországi német beavatkozást lehetővé tevő háromhatalmi egyezményt aláíró németbarát kormányt. Hitler ekkor Jugoszlávia ellen fordult – e váratlan esemény miatt bukott meg Teleki Pál külpolitikája –, és bár a nem tervezett hadjárat hamar véget ért, a Szovjetunió elleni támadás több hetes késést szenvedett. A kedvező időjárásból elvesztett idő befolyásolhatta a német–szovjet háború kimenetelét.

Margaret MacMillan rámutatott, hogy az I. világháború után talán Párizsban volt a világ kormányzati központja, de ennek a kormánynak a hatalma sohasem volt olyan nagy, ahogyan sokan feltételezték, és nem volt képes arra, hogy irányítása alatt tartsa az eseményeket.⁹ Ádám Magda és Ormos Mária munkássága feltárta, hogy az utódállamok határait viszonylag alacsony politikai szintű bizottságokban rajzolták meg, és hogy a helyi politikai és katonai erők nagyobb befolyást gyakoroltak a végleges hatalmi helyzet kialakítására, mint Clemenceau, Lloyd George vagy Wilson. A békecsinálók demarkációs vonalat húztak Magyarország és Románia közé, ameddig a békekonferencia meghatározza a végleges határvonalat a két ország között. A román hadsereg a francia megszálló erők parancsnokának, Berthelot-nak az engedélyével átlépte a demarkációs vonalat, és területi foglalásaival kész helyzetet teremtett Erdélyben. Erdély egyik legfontosabb politikai és kulturális központjának, Kolozsvárnak a sorsát egy zoológus, Apáthy István döntötte el, aki átadta a várost a román hatóságoknak. Apáthy később azt állította, hogy felhatalmazást kapott erre a magyar kormánytól, azonban állítása nem bizonyítható.¹⁰ A csehszlovák külügyminiszter, Edvard Beneš hatalmas befolyást gyakorolt a határok kialakítására Magyarország és Csehszlovákia között. Működésének eredményeként olyan, etnikailag magyar területeket is átadtak az újonnan létrehozott államnak, amelyeket a határkijelölő bizottság olasz és amerikai tagjai nem kívántak átadni. Az új országhatárokat teljességükben csak 1920-ban ismerték meg az antanthatalmak vezetői. Bár David Lloyd George brit miniszterelnök elfogadhatatlannak tartotta a Magyarországra vonatkozó határokat, már túl késő volt a megváltoztatásukhoz.¹¹

A politikai káosz közepette az antanthatalmak nem tudták akaratukat feltétel nélkül érvényesíteni a Habsburg Birodalom romjain. Végül vitatott és etnikailag tarthatatlan határokat hagytak jóvá. A kisállamok egy csoportja rákényszerítette az akaratát a vesztesek közé tartozó gyenge államokra, és céljaik elérése érdekében az őket támogató nagyhatalmakat is manipulálták. Ennek eredményeként olyan

9 Margaret MacMillan: *Paris 1919 – Six Months that Changed the World*. Random House, New York, 2002.

10 Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates. Octobre 1918 – Août 1919. Rec. par Magda Ádám–György Litván–Mária Ormos. Akadémiai, Bp., 1993.; Ormos Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth, Bp., 1983.

11 Magda Ádám: *The Versailles System and Central Europe*. Ashgate, Burlington (Vt), 2004.

rendszer jött létre, amely megakadályozta a regionális biztonságpolitikai és gazdasági együttműködést. Az új közép-európai rend sokkal inkább az improvizáció, semmint a tervezés eredménye volt. A térségbeli kisállamok, amelyek korábban a nagyhatalmi támogatás haszonélvezői voltak, gyorsan elvesztették patrónusaik jóindulatát. A brit külügyminiszter állandó helyettese, Sir Robert Vansittart 1930-ban már úgy vélte: „Mindezek az államok, akárcsak Franciaország, megszállottan törekednek arra, hogy mindent megtartsanak, amit a háború következményeként megszereztek, és megőrizték a fennálló helyzetet azok ellen a szomszédaiak ellen, amelyeket kiraboltak. [...] Erőszakos gyengeségük és helyi csetepatéik kiábrándítóak voltak. A nemzetiségi ellentétek [...] és a felelőtlen sovinizmus megbízhatatlan szövetségessé tette Jugoszláviát és Romániát a nehezen elérhető biztonságért folytatott küzdelemben.”¹²

Lojko Miklós találó kifejezésével élve nem lehetett újra összerakni Humpty Dumptyt. Az újonnan létrejött államok nem váltották be a britek és a franciák által hozzájuk fűzött biztonsági reményeket és nem tudták átvenni a Habsburg Birodalom stabilizáló szerepét.¹³ 1938-ban a britek elhatározták, hogy Közép-Európa stabilizálása érdekében elfogadják az ott érvényesülő német hegemoniát.¹⁴ Újabb kutatások szerint az 1938-as müncheni döntés nem a diktátorok megbékítésére irányuló elhibázott politika eredménye volt, hanem egy tudatos biztonságpolitikai lépés. Ezen a ponton kezdték elveszteni Közép-Európa kis országai a sorsuk fölötti irányítást. Németország hatalmi térhódítása azt a nemzetközi kapcsolatokban érvényesülő törvényszerűséget (*bandwagoning*) írja le, amikor egy térség kis hatalmai részben az eszmei affinitás, de főleg a veszélyeztetettség miatt felsorakoznak a térség legagresszívabb nagyhatalma mögé olyan helyzetekben, amikor nem áll rendelkezésre olyan szövetséges, amelyik képes ellensúlyozni a terjeszkedő nagyhatalom törekvéseit.¹⁵ Ettől kezdve külpolitikájuk fokozatosan elveszti jelentőségét, mert sorsuk a nagyhatalmak manőverezésének függvénye lesz. Ezt mutatja a háború alatt folytatott titkos béketárgyalások története is.

Magyarország, majd Románia és Finnország már 1942 nyarától titkos béketalogatózásokat kezdeményezett a nyugati hatalmakkal a háborúból történő kiválás érdekében. Az angolszász hatalmak alig vettek tudomást ezekről, mert attól tartottak, hogy válaszul a Szovjetunió különbékét kezdeményez a németekkel. Ugyanakkor Sztálin azzal utasította el a finnek közeledését, hogy a békevágyuk nem őszinte. 1943 januárjában a szövetségesek elfogadták a feltétel nélküli megadás

12 Idézi Miklós Lojko: *Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans During the Early Interwar Years*. In: *Európa, nemzet, külpolitika. Tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Szerk. Borhi László. Aura, Bp., 2010. 153–170.

13 A közép-európai brit politikáról ld. Gabor Batonyi: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Clarendon Press, Oxford, 1999.; Miklós Lojko: *Meddling in Middle Europe – Britain and the ‘Lands Between,’ 1919–1925*. CEU Press, Bp.–New York, 2006.

14 *Vít Smetana: In the Shadow of Munich – British Policy Towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of Munich 1938–1942*. Charles University – Karolinum Press, Prague, 2008.

15 *Stephen Walt: The Origins of Alliances*. Cornell University Press, Ithaca, 1987.

elvét, amely szinte lehetetlenné tette a tengelyhatalmak átállását. Nehéz megérteni, hogy a szövetségesek miért zárkóztak el olyan mereven a magyar és román felajánlkozásoktól. Roosevelt elnök egyik bizalmasa, a külügyminiszter-helyettesi posztot betöltő Adolph Berle felismerte, hogy amennyiben Hitler szövetségeseit rá lehetne venni a kiugrásra, összeomlana Németország délkeleti szárnya. Mind a magyar, mind pedig a román vezetés kedvező békefeltételekben reménykedett, és abban, hogy brit vagy amerikai megszállás alá kerül.

Amikor az 1943-as québeci konferencián eldöntötték a második front megnyitásának helyét és időpontját, a béketapogatózások hirtelen fontossá váltak. Egy kis állam szerepe a nagypolitikában a tengeren hánykolódó palack helyzetéhez hasonlítható: olykor a vihar a felszínre dobja, majd amikor elülnek a hullámok, újra láthatatlan lesz. A mindent eldöntő partraszállás miatt Magyarország és Románia egy rövid időre fontos lett. Világos volt, hogy amennyiben a németek képesek nagyobb erőket koncentrálni a partraszállás helyszínére, akkor a hadművelet halálra van ítélve. Arra kellett készíteni a német hadvezetést, hogy kivonja erőit a normandiai térségből. Ezért 1943 októberében a brit és az amerikai hadvezetés elhatározta, hogy leválasztja Magyarországot és Romániát a tengelyről attól függetlenül, hogy ez az érintett országok német megszállását vonhatja maga után. Ezt követően utasították az amerikai hírszerzés svájci rezidensét, Allen Dullest a döntés azonnali végrehajtására. Amerikai részről Dulles tartotta rendszeresen a kapcsolatot a tengelyhatalmakkal. Egészen eddig elfogadta azt az érvelést, hogy a német megszállás miatt csak abban a helyzetben vállalható a Hitlerrel történő szakítás, ha a nyugati hatalmak segítséget tudnak nyújtani. Dullesnek tudtára adták, hogy a két csatlós államra vonatkozó „határozatról tudomása van Adolfnak és értesíti az embereit”.¹⁶ Időközben a magyar kormány Isztambulban titkos katonai tárgyalásokat folytatott a kiugrásról az amerikai kérésre kinevezett Hátszegi Hatz Ottón keresztül. Elfogadták az amerikai feltételeket, és azt is, hogy egy katonai küldöttség érkezzék Magyarországra. Magyar részről abban a hitben egyeztek ebbe bele, hogy külön megállapodást fognak velük aláírni, ami viszont nem egyezett az amerikai szándékokkal. A németek tudomást szereztek a küldöttség érkezéséről, amire 1944. március 16-án került sor. Nem véletlen, hogy Hitler a megszállást elrendelő hadparancsában a küszöbönálló magyar árulást jelölte meg indoklásként. A szövetségesek által a kiugrás esetére előkészített fegyverszüneti szerződés tervezetei még szigorúbbak voltak, mint az 1945 januárjában Moszkvában aláírt megállapodás kitételei. Vagyis a Kállay Miklós nevével fémjelzett politika egyetlen célt sem érhetett el.

Nem volt elkerülhető Kelet-Közép-Európa szovjet megszállása. A britek már 1941-ben megkezdtek a tárgyalásokat a szovjet vezetéssel egy *modus vivendi* kialakításáról. Sztálin nem rejtette véka alá, hogy az egész térséget kizárólagos befolyása alá akarja vonni. Bár Eden brit külügyminiszter ebben nem látott kivetnivalót, amennyiben ezáltal biztosítani lehet a szovjet vezetés jóindulatát, azonban

¹⁶ Telegram nr. 2699, American Legation Bern, 1943. november 3. Seely Mudd Library (Princeton), Papers of Allen Dulles.

az élesen kommunistaellenes Churchill ekkor még nem tudta elfogadni a terület átadását. 1943 januárjában a washingtoni brit nagykövetség egy szigorúan titkos iratot juttatott el Cordell Hull amerikai külügyminiszternek, amelyben a Foreign Office-nak az európai békére irányuló elképzeléseit körvonalazták. A Kelet-Közép-Európára vonatkozó tartalom kényes volta miatt csak egyetlen példányban elkészített dokumentum leszögezte, hogy a brit külügyminisztérium álláspontja szerint „Romániát át kell adni a farkasoknak”, és ez vonatkozik a Szovjetunióval szomszédos többi országra is.¹⁷ Röviddel azt megelőzően, hogy a brit miniszterelnök elutazott Moszkvába, Eden felsorolta azokat az országokat, amelyekről szorint a háború után Nagy-Britanniának el kell határolnia magát. A listán a balkáni államok mellett Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország szerepelt.¹⁸

Bár a brit kormányfő belátta a szovjet terjeszkedés veszélyeit, a 19. században elterjedt diplomáciai gyakorlathoz hasonlóan befolyási övezeteket kínált Sztálin számára. A fő szempont Nagy-Britannia görögországi primátusának megtartása volt, ami a Földközi-tenger medencéjében élvezett brit hegemonia fenntartása szempontjából, végső soron pedig Anglia nagyhatalmi státusának megőrzése miatt volt fontos. Sztálin „megkapta” azt az országot is, amelyet 1940 novemberében Hitler nem adott oda: Bulgáriát. Bulgária azért kellett a szovjet vezetésnek, mert rajta keresztül lehetett nyomást gyakorolni a mediterrán térség másik fontos államára, Törökországra. A II. világháborút követően a megszállt területeken érvényesülő szovjet politika két fő elemből állt. Egyrészt gazdasági és katonai birodalmat építettek ki a megszállt területeken. Ez a folyamat rögtön a megszállást követően elkezdődött. Erre utal, hogy a román–szovjet gazdasági megállapodást, amely szovjet kézre adta Románia gazdaságának legfontosabb ágazatait, 1945. május 8-án, tehát a győzelem napján írták alá. A szovjet politika másik, az előzővel szorososan összekapcsolódó eleme pedig a kommunista hatalomátvétel és a sztálinista egypártrendszer kiépítése volt, országonként eltérő taktikával és tempóban. Ez nem jelenti azt, hogy a belpolitikai fejlemények nem játszottak fontos szerepet a szovjet elképzelések megvalósulásában. Csehszlovákiában Jan Masaryk és Beneš illúziókon alapuló, egyoldalúan szovjetbarát külpolitikája elősegítette az 1948-ban bekövetkezett kommunista hatalomátvételt.¹⁹ Magyarországon is a szovjetek és kommunista végrehajtók kezére játszott a demokratikus politikai erők számottevő része, de végső soron a Szovjetunió határozta meg a kelet-közép-európai térség háború utáni politikai arculatát. A szovjet megszállás alá került hatalmak nem voltak képesek arra, hogy meghatározzák a belpolitikai berendezkedésüket, illetve helyzetüket a nemzetközi térben, amely a nagyhatalmak között létrejött európai rendezés eredménye volt. Ahogy a szovjet dominancia fokozatosan hegemoniává

17 László Borhi: *Secret Peace Overtures, the Holocaust and Allied Policy vis-à-vis Germany: Hungary in the Vortex of World War II*. *Journal of Cold War Studies* 14. (2012) 2. sz. 29–67.

18 *Frazer Harbutt*: *Yalta 1945: Europe and America at the Crossroads*. Cambridge University Press, New York, 2010.

19 *Vít Smetana*: *Concessions or Conviction? Czechoslovakia's Road to the Cold War and the Soviet Bloc*. In: *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain. The Cold War in Eastern Europe, 1945–1989*. Ed. Mark Kramer–Vít Smetana. Lexington Books, 2013. 55–86.

enyhült, Románia kihasználta a szovjet tér keretein belül megnövekedett mozgásterét arra, hogy különleges kapcsolatot létesítsen Kínával és az Egyesült Államokkal, annak ellenére, hogy szilárdan a szovjet tömb része maradt.²⁰ A román külpolitika viszonylagos függetlensége nem változtatott a tömbpolitikán alapuló európai renden.

A Szovjetunió szétesésének napján George Bush amerikai elnök magánlevelet küldött Mihail Gorbacsovnak, melyben kifejtette, hogy „közös felszabadítottuk Kelet-Európát és egyesítettük Németországot”.²¹ Bush szerénytelen állítása arra utal, hogy az 1989-ben lezajlott változásokat felülről irányították. Valójában számos tényező együttesen okozta a hidegháború lezárását: Gorbacsov és a helyi kommunista pártok reformerőinek döntései, az ellenzéki pártok és mozgalmak hatása, az alulról jövő társadalmi kezdeményezések. Az okok feltárása nem csak a történeti hűség követelménye. Az 1989-es átalakulás folyamatának feltárása segíthet abban, hogy megértsük, miként zajlik le rendszerszintű változás a nemzetközi politikában. Számos szakember Gorbacsovnak és az 1987-től bevezetett reformoknak tulajdonítja a hidegháború lezárását, bár többen hangsúlyozzák Ronald Reagan és Bush szerepét is.²² Svetlana Szavranszkaja, Mark Kramer és Mary Buckley rámutatott, hogy Gorbacsov szükséges, de nem elégséges feltétele volt az átalakulásnak.²³ Elsősorban nem volt elég – ahogy John Lewis Gaddis írta – Gorbacsovnak „kinyitni az ajtót” a kelet-európaiak számára, mivel a demokratikus átalakuláshoz elsősorban az egypártrendszert kellett megváltoztatni.²⁴ A belső hatalmi struktúra lebontása volt a változás alapvető előfeltétele, és ez nem volt Gorbacsov politikájának automatikus következménye.

A kommunizmus 1989-es bukása és Európa azt követő újraegyesülése számos okkal magyarázható. Gorbacsov nélkül nem érhetett volna véget a hidegháború, de ehhez Gorbacsov önmagában nem volt elegendő. 1989-et nem egyetlen ember okozta, hanem egymással szorosan összefüggő komplex események együttese.

Az amerikai politika szerepére vonatkozó legszerényebb megállapítás az, hogy a változás katalizátora volt. A nyilvánosság előtt az elnök „egységes és szabad” Európáról beszélt. Zárt ajtók mögött azonban a Bush-kormányzat már nem

20 *Joseph F. Harrington–Bruce Courtney: Tweaking the Nose of the Russians – Fifty Years of American–Romanian Relations 1940–1990. East European Monographs, Boulder, 1991.*

21 *George Bush Presidential Library, Nicholas Burns Files, Chronological Files Box 8.*

22 *Melvyn Leffler: For the Soul of Mankind – The United States, the Soviet Union, and the Cold War. Hill and Wang, New York, 2007.; Svetlana Savranskaya: The Logic of 1989: the Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: Masterpieces of History – The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989. Ed. Svetlana Savranskaya–Thomas Blanton–Vladislav Zubok. CEU Press, Bp.–New York, 2010. 1–48.; Mary Buckley: The Gorbachev factor – The Soviet Role in Unanticipated Revolutions. In: The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe – From Communism to Pluralism. Ed. Kevin McDermott–Matthew Stibbe. Manchester University Press, Manchester–New York, 2013. 55–70.*

23 *Mark Kramer: The Demise of the Soviet Bloc. In: The End of the Beginning. The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History. Ed. Vladimir Tismaneanu–Bogdan Iacob. CEU Press, Bp.–New York, 2012. 171–256.*

24 *John Lewis Gaddis: The Cold War. Penguin, New York, 2005.*

volt olyan lelkes a változásokért. Mindenütt – persze nem nyilvánosan – hangsúlyozta, hogy Kelet-Európa a Szovjetunió érdekszférájába tartozik, és nem kíván problémát okozni a Szovjetunió és szövetségesei között. Varsóban egyértelműen kiállt a reformkommunista irányzat mellett, és látványosan mellőzte az ellenzékét.²⁵ Támogatása jeléül meghívta washingtoni látogatásra Jaruzelskit, amit végül maga a meghívott mondott le. Bush már korábban is világossá tette, hogy elismeri Jaruzelski és Kádár János működését. Budapesten, akárcsak Varsóban, minimális gazdasági segílyt jelentett be, pontosan annyit, amennyire a publicitáshoz szükség volt, de mégsem keltette azt a benyomást, hogy beleavatkozik a szovjet szféra ügyeibe. Magyarországi látogatása során kijelentette, hogy az ellenzék sohasem kerül hatalomra. Eredetileg a kelet-európai látogatás nem is a Bush-kormányzat ötlete volt, hanem John Whiteheadé, aki korábban Reagan kelet-európai megbízottja volt. A javaslat 1989 februárjában érkezett, végül májusban jelentették be, hogy ellensúlyozza Gorbacsov nyugat-európai propagandakörútját. James Baker külügyminiszter az 1989. tavaszi máltai találkozó után arról beszélt, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet válhat majd „a Kelet és a Nyugat közötti együttműködés legfontosabb fórumává”.²⁶ Könnyen lehet, hogy az amerikaiak mérsékelt álláspontja kedvezően befolyásolta a szovjet külpolitikát, de Bush ténykedése semmiképpen sem tekinthető katalizáló hatásúnak.

Washington nyugat-európai szövetségesei némi aggodalommal követték a vasfüggöny mögötti fejleményeket. A nyugati fővárosokban osztották a washingtoni vezetésnek Gorbacsov politikai jövőjére és a kontinens stabilitására vonatkozó aggályait. Támogatták ugyan a reformpolitikát és a gazdaság átalakítására vonatkozó törekvéseket, de fontosnak tartották, hogy a változások miatt ne boruljon fel a kényes európai hatalmi egyensúly, hogy a folyamatok ne vezessenek a szovjet térség destabilizálásához. Látható volt, hogy a stabilitás igénye előbbre való volt, mint a nemzeti függetlenség elve. Nem véletlen, hogy 1990 januárjában budapesti látogatása alkalmával François Mitterrand francia elnök Európa két felének együttműködéséről beszélt, és a két tömb egyesülését csak hosszabb távon tartotta elképzelhetőnek.

Bár Gorbacsov reformpolitikája nélkülözhetetlen volt az európai egység helyreállítása szempontjából, szerepének tisztázása érdekében néhány szempontot érdemes figyelembe venni. Először, soha senki sem döntötte el, hogy Kelet-Európát fel kell szabadítani. Gorbacsov maga nem lépett fel felszabadítóként, és arról sem szabad elfeledkezni, hogy számos olyan, korábban szovjet fennhatóság alatt élő nemzeti csoport létezik, amely azóta sem nyerte el függetlenségét. Másodszor, bár Gorbacsov jelentős hatalommal rendelkezett, mégsem egyedül formálta országa külpolitikáját. Gorbacsov és a szovjet reformerelit is abban bízott, hogy az átalakulás a szocializmus keretein belül marad – bármit is értettek ez alatt a szó alatt 1989-

25 Gregory Domber: Skepticism and Stability – Reevaluating U.S. Policy During Poland's Democratic Transformation in 1989. *Journal of Cold War Studies* 13. (2011) 3. sz. 52–82.

26 James Baker előadása a Berlin Press Clubban, 1989. december 12. Bush Presidential Library, NSC, European and Soviet Directorate Files, Briefing Books Box 1.

ben. Sőt a szovjet pártvezető úgy vélte, hogy a változások bebizonyítják majd a szocializmus felsőbbrendűségét. Továbbá Gorbacsov – egyetértésben a katonai vezetéssel – a háború utáni „területi és politikai realitások”, vagyis a szovjet érdekszféra fenntartásával számolt. 1989 márciusában Gorbacsov elutasította a Varsói Szerződés feloszlását, és a máltai találkozón közölte Bushsal, hogy a Brezsnyev-doktrínát nem követheti egy Bush-elv. A találkozóról tartott eligazításában pedig tájékoztatta a szövetséges államok vezetőit, hogy az amerikai elnök elfogadta a háború után kialakult hatalmi realitásokat. Dmitrij Jazov szovjet védelmi miniszter november 22-én kijelentette, hogy a Varsói Szerződés garantálja az európai hatalmi egyensúlyt. Ezt az álláspontot fogalmazta meg budapesti látogatása során Ivan Abojmov külügyminiszter-helyettes is. A szovjet külügyminisztérium illetékesei pedig tájékoztatták magyar kollégáikat, hogy Moszkva nem tűri el a háború utáni „realitások” megváltoztatását, és hogy Máltán Gorbacsov ragaszkodott a két katonai szervezett megőrzéséhez.²⁷ Nyilvánosságnak szánt fejtegetéseiben a szovjet vezető csak homályosan megfogalmazott elképzeléseket fejtett ki a „Közös Európai Házzal” és az „európai testvériségről”, melyeket Lord Castlereagh minden bizonnyal „megfoghatatlan miszticizmusnak és ostobaságnak” nevezett volna.

Harmadszor, különbséget kell tenni a szándékok és a képességek között. Egy történész szerint a Szovjetunióban nem volt gazdasági válság, az ország összeomlásának okait másutt kell keresni.²⁸ Ugyanakkor Moszkva már nem volt képes teljesíteni fizetési kötelezettségeit a szövetséges államok felé. Magyarország például egymilliárd dollárnyi többletet halmozott fel. Az SZKP KB számára készített elemzés kiemelte a szövetségesek katonai és gazdasági jelentőségét a Szovjetunió számára, de Moszkva befolyása a térségben gyengülni látszott. 1989 júliusában az SZKP Politikai Bizottsága elvetette a katonai beavatkozás lehetőségét, ugyanakkor a döntést nem hozták nyilvánosságra, nehogy meggyengítsék a kommunista rendszereket. Békés Csaba találó megfogalmazásában ez volt a Brezsnyev-doktrína lebegtetése.²⁹

Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy az adott helyzetben Moszkva képes lett volna katonai erőt használni. 1956-ban a Szovjetunió még erejének teljében volt, és akkor sem merülhetett fel, hogy egyszerre lépjen fel katonailag Magyarország és Lengyelország ellen. A budapesti október 24-ei első beavatkozás még így sem volt képes megvalósítani a kitűzött célt. Valószínűtlen, hogy 1989-ben több or-

27 Részletesen ld.: *László Borhi: The International Context of Hungarian Transition, 1989.* In: *The 1989 Revolutions* i. m. (22. jz.) 113–135.

28 *Stephen Cohen: The Fate of the Soviet Union: Why Did it End?* In: *Uő: Soviet Fates and Lost Alternatives – From Stalinism to the New Cold War.* Columbia University Press, New York, 2011. 112–140. Ezzel szemben Stephen Kotkin úgy véli, hogy a Szovjetunió szétesését a gazdasági összeomlás okozta. *Stephen Kotkin: Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000.* Oxford University Press, Oxford, 2008. Az utolsó évek gazdasági nehézségeiről ld. még *Sz. Bíró Zoltán: A szovjet végjáték.* In: *Megroppan a világrend 1989–1991 – célok, szereplők, következmények.* Argumentum, Bp., 2013. 21–49.

29 *Békés Csaba: Európából Európába – Magyarország konfliktusok kereszttüzében.* Gondolat, Bp., 2004.

szágban egyszerre képesek lettek volna a siker reményében végrehajtani egy katonai beavatkozást. Nehéz lett volna ugyanis megindokolni egy újabb katonai fellépést az afganisztáni kudarc után. Ráadásul a katonai erő alkalmazása hiteltelenné tette volna Gorbacsov reformjait, és jövátéhetetlen kárt okozott volna Gorbacsov hírnevének. Bár Moszkva nem akarta – és valószínűleg nem is lett volna képes – fegyveres erővel megtartani a perifériát, a szovjet hegemonia eszközei még mindig rendelkezésre álltak. Csak példaként említve, 1989 végén még 16 szovjet belügyi tanácsadó működött Magyarországon.³⁰ Nehéz tárgyalások folytak a megszálló csapatok csökkentéséről, a kommunista államok kereskedelme zömében még mindig a Szovjetunió felé irányult, és létezett még a szovjet gazdasági és katonai kontroll két eszköze, a KGST és a Varsói Szerződés is.

Lengyelország és Magyarország szerepe a régi rend összeomlásában legalább olyan jelentős, mint bármelyik másik tényezőé. Mark Kramer rámutatott, hogy a szatellit államok és a Szovjetunió közötti viszony nem volt egyirányú, és a kelet-közép-európai átalakulás fontos szerepet játszott a Szovjetunió szétesésében. Az ottani események megváltoztatták azt a környezetet, amelyben a szovjet vezetés működött, a szovjet lakosság számára világossá tették, hogy a kommunista rendszer nem legitim, megingatták a szovjet rendszer eszmei alapjait és jelentős mértékben befolyásolták a szovjet elitet.³¹ A Kelet-Közép-Európában történt változások összeadódtak és elvezettek az új európai rendhez. Úgy is lehet fogalmazni, hogy Gorbacsov új irányvonala teremtette meg azt a környezetet, amelyben Kelet-Közép-Európa megváltoztatta az uralkodó nemzetközi rendet. A német egyesítés nem kerülhetett volna napirendre a magyarországi változások nélkül.

A berlini falat 1961-ben emelték, hogy lezárja a határokat és életképessé tegye az NDK-t. Amikor Magyarország 1989 szeptemberében megnyitotta a határokat a keletnémetek számára, a fal többé már nem volt képes megakadályozni a keletnémet állampolgárok akár tömeges kivándorlását. Egy amerikai televíziós társaság megkérdezte Pozsgay Imrétől, hogy mi lesz ennek a következménye. Pozsgay válasza egyértelmű volt: ütött az NDK utolsó órája.

Oplatka András kimutatta, hogy a határnyitásra vonatkozó döntés korábbi kormányzati döntések és a civil szféra által végrehajtott akciók láncolatának nem szándékolt következménye volt.³² A hidegháború záró szakaszának egyik emblematikus képe azt mutatja, amint az osztrák és a magyar külügyminiszter átvágja a határzárát. Ezzel azt a benyomást keltették, hogy a hidegháborút a politikai elit

30 „Pagnon” jelentése, 1989. október 12. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest), Washingtoni rezidentúra.

31 Mark Kramer: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. II. Journal of Cold War Studies 6. (2004) 4. sz. 3–64.

32 Oplatka András: Egy döntés története – magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra. Helikon, Bp., 2008. Ld. még Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: A Páneurópai Piknik és határátjárás húsz év távlatából. Szerk. Uő. Sopron Megyei Város Önkormányzata–L'Harmattan, Bp.–Sopron, 2010. 95–116.; Tóth Imre: A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest háromszög kapcsolatrendszerére. Uo. 67–93.

döntései zárták le. E kép azonban több szinten is félrevezető. Először is, amikor a felvétel készült, a szögesdrót jelentős része már eltűnt. Másodszor, az osztrák vezetést aggasztotta a határzár megszüntetése. A leglényegesebb dolog azonban az, hogy a határzárat nem azért bontották le, hogy megnyissák a magyar–osztrák határt, bár végül a szándékkal ellentétben fontos szerepet játszott ebben. A Kelet és a Nyugat közötti mozgásszabadság helyreállításának egyik fontos eseménye volt a páneurópai piknik. Ezt az eseményt főleg nem kormányzati tényezők szervezték, és az események olyan sorozatát indította el, amely elvezetett a határnyitáshoz.

Kenneth Waltz szerint a nemzetközi térben a „struktúrákat az egységek közötti erőeloszlás határozza meg. Az eloszlásban bekövetkezett változások egyben a rendszer átalakulását jelentik.”³³ A szovjet tömb felbomlása eredményezett ilyen változást a hatalmi képességek eloszlásában. Kutatások kimutatták, hogy a szovjet katonai vezetés számára világos volt ennek következménye a Szovjetunió hatalmi képességeire nézve. Szergej Ahromejev marsall, a szovjet vezérkar főnöke kinyilvánította, hogy a Varsói Szerződés és a Kelet-Európában állomásoztatott szovjet csapatok jelentették a szovjet biztonság alapjait. A háború után kialakított biztonsági rendszer volt minden másnak az alapja. Ivan Mihalin tábornok úgy érezte, hogy a Nyugat a kontinens periferiájára szorítja a Szovjetuniót. A csendes-óceáni flotta főparancsnoka pedig azon sajnálkozott, hogy a Szovjetunió visszatért a II. világháborút megelőző helyzethez.³⁴ A nemzetközi rendnek ezt a mélyreható változását azoknak az országoknak a *belső* átalakulása okozta, amelyek a Szovjetunió uralma alatt álltak.

Kelet-Közép-Európa gyenge államai olyan időszakokban voltak képesek befolyásolni a nagyhatalmak politikáját, amikor azok átmenetileg elvesztették hatalmukat a térségben. 1918-ban Ausztria–Magyarország összeomlása hatalmi űrt hagyott hátra. Németország összeomlott, Oroszországban kitört a forradalom és a polgárháború. A győztesek is meggyengültek, és Olaszország kivételével egyiküknek sem volt tartós stratégiai vagy gazdasági érdekeltsége a térségben. 1989-ben a Szovjetunió meg akarta reformálni a kelet-európai birodalmát, de csak a szocializmus és az 1944–1945-ben kialakított nemzetközi rend keretein belül. A politikailag és gazdaságilag megrendült nagyhatalom azonban már a nyugati hatalmak támogatása ellenére sem tudta érvényesíteni akaratát. A meggyengült hatalmi térben a kisállamok formálták a világpolitikát. Közép-Európa a nemzetközi politika fontos törésvonalán fekszik. Ez a helyzet a 20. században két véglelet eredményezett: vagy a teljes tehetetlenséget, olyan helyzetekben, amikor a kelet-közép-európai térség nagyhatalmai erős befolyást gyakoroltak, vagy a nemzetközi politika alakítására vonatkozó képességet, amikor e hatalmak befolyása megszűnt vagy viszonylag gyenge volt.

33 Kenneth Waltz: *Theory of International Politics*. Addison-Wesley, Reading (Mass.), 1979.

34 Idézi Mark Kramer: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union III*. *Journal of Cold War Studies* 7. (2005) 1. sz. 3–96.

LÁSZLÓ BORHI

THE ROLE OF WEAK STATES IN INTERNATIONAL POLITICS

This article investigates the role of weak states in international politics through the case of East Central Europe in the 20th century. There is no clear cut definition of weakness in international politics. Strength or weakness can be described in relational terms only. For the purposes of this paper we have chosen to define weakness as subjugation to the domination or hegemony of other states for a protracted period of time. The “leverage of the weak” is a well-known phenomenon, but the role of weak states in international politics has not received ample scholarly attention.

Occasionally the states between Russia and Germany had a profound effect on international relations throughout the 20th century while at times they were mere pawns in the struggle for domination and/or stability in Europe. In 1914 for instance a conflict with Serbia led to the demise of the European order inaugurated at the Congress of Vienna; in 1989 upheavals in Poland and Hungary helped cause the transformation of the existing bipolar order. On the other hand, between 1938 and 1948 the area was used as a bargaining chip between the great powers in their efforts to reshape the European order. By looking at important nodes in the history of European politics in the 20th century – the territorial and political rearrangement of East Central Europe after World War I, the secret peace talks between the Axis and the Allies in 1942–1944, the establishment of the Soviet empire in Eastern Europe and finally, the internal-external linkages in the transformation of 1989 – this article will attempt to draw conclusions on conditions in which weak powers are policy takers and situations in which they are able to shape international politics.

PÓSÁN LÁSZLÓ

Magánharc (*fehde*), bosszúállás és erőszak a Német Lovagrend államában

A középkorban, ha valakit sérelem vagy igazságtalanság ért, az illető személynek, családjának (beleértve háznépét) és rokonságának megkérdőjelezhetetlen erkölcsi kötelessége volt a bosszúállás. A magánbosszúk, magánháborúk így végigkísérték a középkor évszázadait. Az egész nemzetség fegyvert ragadott, ha valamelyik tagját meggyilkolták vagy megsértették.¹ Az egyén biztonsága elképzelhetetlen volt a rokonsági kapcsolatok ismerete nélkül, mert a vitás ügyek során az érintettek elsősorban közelebbi és távolabbi rokonaikra támaszkodhattak. De fordítva is ez volt a helyzet: a vérbosszúk alkalmazásával a bűnösön kívül annak rokonságára is kiterjesztették a büntetést. Nem kellett tehát feltétlenül magát a sérelmet okozót vagy a gyilkost megölni ahhoz, hogy a korabeli íratlan erkölcsi kódex szerint a bosszú beteljesüljön, elegendő volt a tett elkövetőjének valamelyik családtagját megbüntetni. Éppen emiatt a helyi társadalmakban, szűkebb közösségekben a saját rokonság számon tartása mellett (hogy a magánháborúkban, bosszúakciókban segítséget tudjanak kérni) mások családi kapcsolataival is illett tisztában lenni.² A rokonok, barátok vagy a hűségeskü révén az adott személyhez, családhoz kötődő vazallusok a viszály, a magánharc, a *fehde* részesei lettek, és egy rokon sem volt jogosult arra, hogy „saját szakállára” az ellenséggel különbékét kössön.³ A *fehde* vagy *faida* alapvetően két nemzetség, tágabb értelemben két fél (nem feltétlenül rokonság) között beálló ellenséges viszonyt, viszálykodást (*inimicitia*), erőszakos konfliktust jelentett. Minden olyan cselekmény, amely a bosszú, az önsegély során történt, nem volt büntethető, mert maga a *fehde* a jogrend, a szokásjog által megengedett viszálykodás volt. Nem nyers erőszak, hanem harc a vélt vagy valós igazságért.⁴ Aki ilyen bosszú során megölt valakit az ellenség soraiból, rátört annak házára, felgyújtotta azt, elhajtotta jószágait, büntetlen maradt, ha mindez a *fehde* céljait szolgálta.⁵ A *fehde* tehát nem jelentett kizárólag fegyveres harcot, a magánháborúhoz a gyűjtogatás, rablás,

1 Marc Bloch: A feudális társadalom. Osiris, Bp., 2002. 149–150.

2 Pósán László: Genealogikus műltszemlélet és kollektív emlékezet a középkorban. Debreceni Disputa 2. (2004) 10. sz. 76.

3 Richard Schröder: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Vereinigung Wissenschaftlicher Verlag, Berlin–Leipzig, 1907. 80.

4 Martin Pilch: Der Rahmen der Rechtsgewohnheiten: Kritik des Normensystemdenkens entwickelt am Rechtsbegriff der mittelalterlichen Rechtsgeschichte. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2009. 152.

5 Heinrich Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte. I. Duncker und Humblot, Leipzig, 1906. 222.

dulás és más, hasonló erőszakos cselekedetek egyaránt hozzátartoztak.⁶ Az ilyen viszályok nemegyszer igen sokáig is elhúzódtak. A 11. században például Burgundiában két nemesi ház küzdelme 30 évig tartott.⁷

A virágzó, s különösen a késő középkor folyamán két oldalról is érkező törekvések kezdték egyre inkább korlátok közzé szorítani a bosszúhoz, s elsősorban a magánharchoz való jogot, amelynek világos normái, szabályai alakultak ki, bizonyos keretek között tartva az erőszakot. Egyrészt a nemesség részéről volt erős törekvés arra, hogy a társadalom három rend (*oratores, bellatores, laboratores*) szerinti tagolódása alapján a fegyverhasználat minden formáját és jogát magának tartsa fenn, így a *fehde* joga a lovagi fegyverviselési és fegyvertartási jog fontos részévé vált. A társadalom többi rétegére (a városokat kivéve) fokozatosan rákényszerítették a bosszú tilalmát. A parasztság különböző csoportjai esetében külső erő, azaz a földesúr és a tartományi hatalom biztosította az oltalmat, így a *fehde* jogából kizártak számára immár szükségtelenné s tiltottá vált a fegyvertartás.⁸ A nemesség törekvései mellett az egyház, valamint a fejedelmek, uralkodók is igyekeztek korlátozni a *fehde* gyakorlását. A közhatalom általában megpróbálta mérséklethez inteni a viszálykodó feleket vagy pontosan körülhatárolni a vérrrel lemosható sérelmeket. Hódító Vilmos normandiai rendeletei értelmében például csak az élhetett a vérbosszú jogával, akinek legközelebbi hozzátartozóit (szüleit, gyermekeit, testvérét) gyilkolták meg.⁹ Más területeken, döntően egyházi kezdeményezésre, meghatározott napok, időszakok lettek békeidőszaknak minősítve, amikor mindenféle magánharc tiltott volt.¹⁰ I. (Barbarossa) Frigyes császár 1186. évi rendelkezése, majd az 1235. évi *treuga Heinrici* egyaránt 3 nap türelmi időt írt elő a magánharc megindítására.¹¹ Franciaországban élt a „király 40 napja” előírás, mely szerint a magánharc megindítására csak a bosszú bejelentése után 40 nappal kerülhetett sor, lehetőséget adva ezzel az erőszak elkerülésére és a kártalanítás útján történő elégtételre.¹² Az uralkodói, tartományúri hatalom a középkorban általában mindenhol beérte a túlkapasok mérséklésével, de magát a bosszúállás gyakorlatát, a magánharcokat nem tudta felszámolni. A középkorban a béke lényegében azt az állapotot jelentette, amikor éppen nem volt valakik között ellenségeskedés, viszály.¹³ (Franciaországban például a királyi hatalom fokozatos megerősödése a 12. században a béke ügyét egyre inkább az uralkodó hatáskörébe vonta. VII. Lajos 1155-ben az egész országra kiterjesztette a békét, a magánharcok tilalmát, amelyet

6 Hans Fehr: Das Waffenrecht der Bauern im Mittelalter. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung 35. (1914) Weimar 1914. 113.

7 Bloch, M.: i. m. (1. jz.) 150.

8 Fehr, H.: i. m. (6. jz.) 138–140.

9 Bloch, M.: i. m. (1. jz.) 152.

10 Erről bővebben ld. Györkös Attila: Isten békéje és *treuga Dei* a 11. századi Franciaországban. Aetas (2000) 3. sz. 62–75.

11 Fehr, H.: i. m. (6. jz.) 140.

12 Bloch, M.: i. m. (1. jz.) 150.

13 Thomas Rennan: The Idea of Peace in the West, 500–1150. Journal of Medieval History 6. (1980) 145.

utódai is többször elrendeltek.)¹⁴ Az, hogy a tiltások ellenére mégsem szűntek meg a magánháborúk, minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy sehol sem határozták meg pontosan, mikor volt jogos egy *fehde*, mert a szokásjogi normák szerint testi vagy becsületbeli sérelem, vagyonban esett kár egyaránt lehetett jogalap, és nem tettek különbséget a külső ellenség (*hostis*), valamint a magánellenfél (*inimicus*) között, amelyeket pedig az antikvitás nagyon is világosan elválasztott egymástól. Talán éppen emiatt a történeti irodalomban is vitatott, hogy a középkorban a *fehde* nemeseket megillető jog volt-e, vagy a társadalom egészének békéjét és biztonságát fenyegető jogtalan cselekedet. Egyesek szerint a magánharc általánosan elismert jog volt a jogtalansággal szemben, melynek világos normái korlátok között tartották az erőszakot.¹⁵ Más vélemények a *fehde* önbíráskodás jellegét emelték ki, amely veszélyeztette a jogot és a közbiztonságot, mert a béke fenntartása, védelme a közhatalom egyik legfontosabb feladata volt (*defensor pacis*).¹⁶

A *fehde* kérdése és problematikája különösen érdekes megvilágításban merül fel a Német Lovagrend államában, hiszen itt a tartományúri-politikai hatalmat egy szerzetesi közösség gyakorolta, melynek életét, mentalitását, gondolkodásmódját alapvetően a lovagrendi regula és az egyházi előírások, s nem a szokásjog vagy a laikus társadalom erkölcsi normái határozták meg. Tagjai ugyanakkor jórészt mégis a kor nemesi társadalmából verbuválódtak,¹⁷ így akarva-akaratlanul a lovagrendbe is magukkal hozták annak értékrendjét, szabályait. Annál is inkább, mert a lovagrendek hadakozó, fegyverforgató tagjai alapvetően laikus testvéreknek számítottak, akik nem részesültek sem teológiai, kánonjogi képzés-

14 Györkös A.: i. m. (10. jz.) 74.

15 Hans-Henning Kortüm: Kriege und Krieger, 500–1500. Kohlhammer, Stuttgart, 2010. 70–74.; Gadi Algazi: Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter. Campus, Frankfurt–New York, 1996. (Historische Studien 17.) 97–99.; Christoph Torham: Die Herforder Fehden im späten Mittelalter. Ein Beitrag zum Fehderecht. Schmidt, Berlin, 1994. (Quellen und Forschungen zur Strafrechtsgeschichte 6.) 38–40.; Alexander Jendorf-Steffen Krieb: Adel im Konflikt. Beobachtungen zu den Austragungsformen der Fehde im Spätmittelalter. Zeitschrift für Historische Forschung 30. (2003) 2. sz. 179–206.; Christoph H. F. Mayer: Freunde, Feinde, Fehde: Funktionen kollektiver Gewalt im Frühmittelalter. In: Hoheitliches Strafen in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Hrsg. Jürgen Weitzel. Böhlau, Köln, 2002. 211–256.

16 Otto Brunner: Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Rohrer, Wien, 1965. 24., 36., 41–110.; Regina Görner: Raubritter. Aschendorff, Münster, 1987. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Westfalen 22./Geschichtliche Arbeiten zur westfälischen Landesforschung 18.) 173–281.; Uta Lindgren: Kölner Fehden als Problem von Verwaltung (1370–1400). Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins 54. (1983) 1–3.; Andreas Widmer: „daz ein buob die eidgenossen angreiff“. Eine Untersuchung zu Fehdewesen und Raubrittertum am Beispiel der Gruber-Fehde (1390–1430). Lang, Bern–Berlin, 1995. 105.; Gerhard Dilcher: Frieden durch Recht. In: Träger- und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter. Hrsg. Johannes Fried. Thorbecke, Sigmaringen, 1996. (Vorträge und Forschungen 43.) 206–207.

17 Hartmut Boockmann: Herkunft und Einsatzgebiet. Beobachtungen am Beispiel des Deutschen Ordens. In: Ritterorden und Region – politische, soziale und wirtschaftliche Verbindungen im Mittelalter. Hrsg. Zenon Hubert Nowak. Univ. Mikołaja Kopernika, Toruń, 1995. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 8.) 7–12.; Hartmut Boockmann: Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1975. 62.

ben, sem pedig papi felszentelésben.¹⁸ Ettől függetlenül azonban a Német Lovagrend egyházi szervezet volt, ezért egyes tagjai és a rend egésze számára egyaránt tiltott dolognak minősült a *fehde* vagy a vérbosszú. Ha tagjai között viszály támadt vagy valaki bűnt követett el, nem volt helye a személyes elégtételnek, önbíráskodásnak, hanem a nagymester ítélkezett. A bűnöst egy évig kitiltották a *dormitoriumból* (hálóteremből), azaz nem aludhatott együtt a többi rendtaggal, hanem a szolgák között kellett hálania. Ruhájáról leszedték a lovagrend keresztségét, és az asztaltól is eltiltották, csak a földön étkezhetett.¹⁹ Luther von Braunschweig nagymester (1331–1335) rendelkezése értelmében azt a rendtagot, aki egy másikat megütött vagy megsebesített, rabláncra kellett verni, s mindaddig fogságban maradt, amíg a nagymester a nagykáptalan egyetértésével kegyelemben nem részesítette.²⁰ Hasonlóképpen rendelkezett Dietrich von Altenburg nagymester (1335–1341) is: azt a rendtagot, aki egy másikat késsel, karddal vagy más fegyverrel fenyeget, megsebesít vagy megöl, vasra verten kell fogságba vetni.²¹ Az a tény, hogy ezeket az előírásokat ilyen rövid időn belül megismételték, arra utal, hogy az ilyen vagy hasonló esetek, amikor egyesek erőszakkal akarták rendezni nézeteltéréseiket, sérelmüket, nem mentek ritkaságszámba a lovagrenden belül. A krónikák tanúsága szerint még arra is volt példa, hogy az erőszak egyenesen a nagymester ellen irányult: 1330-ban Marienburgban (ma Malbork, Lengyelország) Werner von Orseln nagymestert (1324–1330) egy szászországi származású, Johann nevű lovag meggyilkolta.²² 1330. november 21-én Marienwerderben (Kwidzyn, Lengyelország) négy porosz püspök együttesen tanúskodott a nagymester meggyilkolásáról.²³ Az őt követő Luther von Braunschweig és Dietrich von Altenburg renden belüli erőszakkal kapcsolatos rendelkezései minden bizonnyal összefüggésben lehetnek ezzel az esettel. Viszonylag gyakran előfordult az is, hogy a Német Lovagrendbe belépett nemesek fiai, rokonai valamilyen követelésük érdekében vagy az örökséggel, végrendelettel kapcsolatos sérelmük miatt magánharcot indítottak a lovagrend ellen. Ilyen esetek leginkább a német területeken, a lovagrend németországi rendtartományaiban, birtokain történtek. Egy Gerhard von Malberg nevű nemes, aki zarándokutat tett a Szentföldre, 1244-ben úgy döntött, hogy belép a Német Lovagrendbe, de hozzátartozói nem értettek egyet ezzel. Gerhard halála után fiai, akiknek anyagi természetű

18 Janusz Tandek: Soziale Beziehungen zwischen dem Bürgertum und dem Deutschen Orden in Preußen. In: Ritterorden und Region i. m. (17. jz) 125.

19 Gerhard Schmidt: Die Handhabung der Strafgewalt gegen Angehörige des Deutschen Ritterordens. Holzner, Kitzingen am Main, 1954. (Beihefte zum Jahrbuch des Albertus-Universität zu Königsberg/Pr. 4.) 100–101.

20 Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. Hrsg. Max Perlbach. Niemeyer, Halle, 1890. (= Statuten) 85–86.

21 Statuten 149.

22 Nicolaus von Jeroschin: Di Kronike von Pruzinlant. In: Scriptores rerum Prussicarum. I–V. Hrsg. Theodor Hirsch–Max Toeppen–Ernst Strehlke. Minerva, Leipzig, 1861–1874. (= SRP) I. 621.: Vers 27510–27580.

23 Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. I–IV. Hrsg. Carl Peter Woelky et al. Peter, Braunsberg, 1860–1935. (= CDW) I. nr. 252.

követeléseik voltak a renddel szemben, *fehde*t indítottak. A viszály és háborúskodás csak 1260-ban ért véget.²⁴ 1291-ben Marburgban egy tekintélyes hesseni nemesi család tagja, Heinrich von Löwenstein lépett be a Német Lovagrendbe.²⁵ Az okát nem tudjuk, de tény, hogy a 14. század első évtizedének végén Heinrich von Löwenstein hátat fordított a lovagrendnek, és rokonai támogatásával magánharcot indított annak marburgi rendháza ellen. Az országutakon rajtatüteseket hajtott végre a rendházba tartó szállítmányokon, elrabolta a rend gabonáját, és komoly károkat okozott. Emiatt őt 1315-ben egyházi átokkal és kiközösítéssel sújtották, s mivel rokonai még ezek után is kiálltak mellette, 1317-ben őket is kiátkozták. Miután a felek 1318-ban megegyezésre jutottak, a Löwenstein házat feloldották az *excommunicatio* alól, Heinrich von Löwensteint pedig visszafogadták a Német Lovagrendbe, ahol figyelemre méltó karriert futott be, jóllehet a regula előírásai szerint tettéért legkevesebb egyévi vezekléssel kellett volna sújtani. 1325-ben már komtúr volt Regensburgban, egy évvel később Thüringia tartományi komtúrja (*Landkomtur, provincialis commendator*) lett, majd 1332-ben annak a marburgi rendháznak az élére nevezték ki, amellyel korábban magánharcot vívott. 1338-ban újra Regensburgban volt komtúr.²⁶ Egy évvel később a nagymester parancsára Poroszországba ment, ahol egyszerű rendtagként, szerzetes lovagként élt haláláig (1343).²⁷ Úgy tűnik, hogy a lovagrend csak akkor tudta érvényesíteni a regula ellen vétőkre vonatkozó szankciót, amikor a hatalmas és befolyásos családi háttérrel rendelkező Heinrich von Löwensteint Németországtól távolra, Poroszországba vezényelték.

A lovagrend politikai és tartományúri hatalma alá tartozó Poroszországban viszont az a társadalmi réteg, amelyik 40 Hufénál nagyobb birtokkal rendelkezve nehézpáncélos lovasként volt köteles katonáskodni, és két további, könnyebb vértetű s fegyverzetű lovaszt kiállítani – ahogyan ezt az 1233. évi kulmi (Chełmno, Lengyelország) kiváltságlevél megszabta²⁸ –, a németországi és nyugat-európai gyakorlattól eltérően nem minősült nemesnek (*nobilis*). A kulmi kiváltságlevél 18. cikkelye ugyanis előírta, hogy mindazok, akik a Német Lovagrendtől örökíthető és szabad birtokot kaptak, a katonai kötelezettségen túl a rend tartományúri és földesúri hatalmának, joghatóságának elismeréseként évente úgynevezett „elismerési járadékot” kötelesek fizetni: 1 kölni vagy 5 kulmi (porosz) dénárt, továbbá 2

24 Die Urkunden des Deutschordens-Centralarchivs zu Wien. Hrsg. Gaston von Petteg. Tempsky–Freytag, Prag–Leipzig, 1887. nr. 217., 218., 365., 368., 377.; Die Urkunden des Deutschordens-Zentralarchivs in Wien. Regesten. I. Hrsg. Udo Arnold. Elwert, Marburg, 2006. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 60.) nr. 288., 290., 550., 552., 564.

25 Friedrich Schunder: Die von Löwenstein. Geschichte einer hessischen Familie. I. Lübeck, 1955. 13–15.

26 Klaus Militzer: Fehde und Deutsche Orden, vornehmlich im Deutschen Reich. Ordines Militares. Yearbook for the Study of the Military Orders 18. (2013) 190–191.

27 Preußisches Urkundenbuch. Hrsg. Rudolf Philippi et al. I–VI. Hartung, Königsberg–Marburg, 1882–1986. (= PUB) III/1. nr. 284., 324., 342., 346., 349., 353., 357., 371., 410., III/2. nr. 448., 464., 466., 479., 486., 488., 490., 492., 541., 544., 550., 554., 557., 596., 615., 621.

28 PUB I/1. nr. 252.; Pósa László: A Német Lovagrend 1233. évi kulmi kiváltságlevele. Századok 143. (2009) 439.

márka súlyú viaszt.²⁹ Az elismerési járadék azt fejezte ki, hogy a lovagrend nem hűbért, hanem úgynevezett szolgálati birtokot adományozott. Az Európában érvényes hűbérjogok többsége szerint ugyanis egy hűbéres semmilyen rendszeres járadékot sem fizetett *senior*ának.³⁰ A Német Lovagrend engedélyéhez kötött ugyan, de a kulmi kiváltságlevél szabadon eladhatónak nyilvánította az ingatlant, ami ugyancsak azt a tényt erősíti, hogy a poroszországi adománybirtokok nem hűbér jellegűek voltak. A *Kulmer Handfestere* erős hatást gyakorló szász szokásjogok hűbérjogra vonatkozó részei sem tartalmaztak az adománybirtokokat illetően elismerési járadékot vagy szabad elidegeníthetőséget.³¹ A kiváltságlevél tanúinak felsorolásában ugyan a „feodales vero” kifejezés fordul elő, de ez – a későbbi oklevelek szövegezési gyakorlata alapján – nem a hűbéri viszonyból ismert „vazallus” értelemben, hanem egyszerűen a „megadományozott” szinonimájaként szerepelt. A lovagrendi állam katonai kötelezettségű, szolgálati birtokkal rendelkező birtokosait tehát nem tekintették nemesnek. A forrásokban sehol sem nevezték őket *nobilis*nek, hanem a nehézpáncélos katonai szolgálatot teljesítőket még a 15. században is csak „jóravaló, tiszteletre méltó embernek” (*erbar leuthe, erbar lewthe, ehrbaren Leute, die erbar leute off Sommelant*),³² vagy „jó embernek” (*guter Leute*)³³ titulálták.

A politikai hatalom a kezdetektől megtagadta tőlük a magánharc jogát.³⁴ A *fehde* ugyanis társadalmi státushoz, nemesi jogálláshoz kötődött és szoros szálakkal fűződött a hűbéri viszonyokhoz.³⁵ A kulmi kiváltságlevél egyértelműen rögzítette, hogy az olyan súlyosabb büntetőügyekben, mint az emberölés, a vérontás és hasonló, a Német Lovagrend jelenléte és részvétele nélkül senki sem bíraskodhat.³⁶ Ez az előírás tehát megtiltott mindenféle bosszúállást, önbíraskodást. A sérelmet szenvedettek a közvetlen cselekvés helyett bírósághoz (azaz a lovagrendhez) fordulhattak, és az igazságszolgáltatási eljárás révén kaphattak elégtételt. Ez a gyakorlat összhangban volt a tartományúri hatalom egyházi jellegével, mert az egyház egész Európában

29 PUB I/1. nr. 252.

30 Hartmut Boockmann: Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. Beck, München, 1981. 125. – A hűbéri viszonyokra vonatkozóan ld. Bloch, M.: i. m. (1. jz.) 165–258.; Heinrich Mitteis: Lehnrecht und Staatsgewalt. Untersuchungen zur mittellalterlichen Verfassungsgeschichte. Böhlau, Darmstadt, 1958.; Karl Bosl: Das *ius ministerialium*. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter. In: Studien zum mittelalterlichen Lehnwesen. Thorbecke, Lindau–Konstanz, 1960. (Vorträge und Forschungen 5.) 51–94.; Louis Ganshof: Was ist das Lehnwesen? Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1961.; Elisabeth Magnon-Nortier: La féodalité en crise. Propos sur „Fiefs and Vassals” de Susanas Reynolds. Revue historique nr. 600. (1996) 253–348.

31 Eike von Repgow: A Szász tükrök. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2005. 255–327.

32 Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. I–V. Hrsg. Max Toeppen. Duncker und Humblot, Leipzig, 1878–1886. (= ASP) II. nr. 2. (1436. jan. 20.), 77. (1439. aug. 23.), 274., 275., 276. (1442. márc. 21.), 279., 280. (1442. márc. 22.).

33 ASP IV. nr. 16. (1453. aug. 10.).

34 Klaus Militzer: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Kohlhammer, Stuttgart, 2005. 77.

35 Fehr, H.: i. m. (6. jz.) 145–146.

36 PUB I/1. nr. 252.

mindenhol igyekezett gátat vetni a vérbosszúknak, magánharcoknak.³⁷ A Német Lovagrend büntetőbíráskodása – a korabeli szokásjogok gyakorlatával összhangban – minden esetben összekapcsolódott valamilyen kárpótlással. Az egykori barbár törvénykönyvekben aprólékos gonddal feljegyzett kiegyezési, kárpótlási tarifák, elsősorban a gyilkosság áldozatául esett emberek „árát” (*Wergeld*) megszabó rendelkezések a virágzó és késő középkorban is Európa számos területén, még ha alapvetően módosultak és át is alakultak, de fennmaradtak és a mindennapi joggyakorlat részét képezték. A lovagrendi államban például német (kulmi) joggal rendelkező paraszti telepések vagy város lakó kézművesek meggyilkolása esetén 30 porosz márka vérdíjat kellett fizetni.³⁸ Ugyanennyi volt a vérdíja egy mellvérttel, sisakkal, lándzsával és pajzzsal hadakozó szabadnak is, függetlenül attól, hogy német vagy porosz származású volt-e az illető, vagy milyen jog alapján birtokolta földjét. „Eyn freier wie er gelden sall es sein 30 mark” – olvasható a középkori Poroszország törvényeiben,³⁹ és ennek megfelelően állították ki a korabeli adományleveleket is. A katonai szolgálathoz kötött birtokadományok esetén a megadományozottak túlnyomó többségének 30 márka vérdíjat szabtak meg.⁴⁰ A nehézpáncélos, és saját magán kívül még további két-három könnyebb fegyverzetű katonát kiállító, az úgynevezett *erbar leuthe* közé tartozó birtokosok vérdíját 60 márkában állapították meg.⁴¹ A könnyűlovasként hadba vonulók, azaz a még mellvérttel, vassisakkal sem rendelkező birtokosok vérdíja viszont még a telepes parasztkénál, egyszerű kézműveseknél is alacsonyabb volt, csak 16 márkát tett ki.⁴²

A lovagrendi uralom lassú konszolidációja során persze nem mindig volt egyszerű egy-egy konkrét ügy kapcsán pontosan megállapítani, hogy adott helyzetben kit milyen vérdíj illet meg, hiszen mindaddig, amíg birtokaira és katonai kötelezettségeire vonatkozóan a lovagrend nem bocsátott ki írásos dokumentumot, oklevelet, amelyben az illető vérdíját is rögzítették, adott esetben könnyen vita tárgya lehetett a kárpótlás mértéke. Amikor például a 14. század elején a Pommerellen tartományban fekvő Pelplin ciszterci kolostor egyik szerzetese meggyilkolta egy Zeadel nevű ember fiát, a kolostor csak 20 márkát akart fizetni vérdíjként, az apa azonban a szabadokat általában megillető 30 márkát követelt, így a vitában végül a Német Lovagrend ítélkezett, és az apának adott igazat.⁴³ Az eset abból a szem-

37 Györkös A.: i. m. (10. jz.)

38 Iura Pruthenorum saeculo XIV condita nunc primum ex libris manuscriptis. Wydał i przetłumaczył Józef Matuszowski. Toruń, 1963. (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes 53.) (= Iura Pruthenorum) nr. 18.

39 Iura Pruthenorum nr. 61.

40 Vö. pl. PUB IV. nr. 12. (1346), 43. (1346), 138. (1347); Urkundenbuch des Bisthums Samland. I. (1243–1466). Hrsg. Carl Peter Woelky. Duncker und Humblot, Danzig, 1885. (= SUB I.) nr. 372. (1347), 431. (1354); PUB V/1. nr. 13. (1352), 24. (1352); PUB V/2. nr. 536. (1357), 554. (1357), 726. (1359); PUB VI/2. nr. 532. (1367), 543. (1367).

41 Vö. pl. PUB IV. nr. 13. (1341); PUB V/1. nr. 5. (1352), 11. (1352); PUB V/2. nr. 569. (1357).

42 Vö. pl. SUB I. nr. 392. (1351), 403. (1352), 464. (1360); PUB VI/2. nr. 569. (1367).

43 Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien. I–II. Hrsg. Hermann Cramer. Historischen Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder, Marienwerder, 1885–1886. (= PomesUB) I. nr. 23.

pontból nem meglepő, hogy Pommerellen földje csak 1309-ben került a lovagrend fennhatósága alá, és hatalmának minden területre kiterjedő kiépítése még éveket vett igénybe.⁴⁴ A városok területén az erőszakos cselekményekben mindig bíróság ítélkezett (amelyben a lovagrend tisztségviselője elnökölt), és az esetek többségében lehetőséget sem adott az anyagi kárpótlásra, *Wergeld* megfizetésére. Altstadt Braunsberg város (Braniewo, Lengyelország) ítélőszéke például 1400-ban halálra ítélte Matt Wynrichet, aki a folyóparti bozótban meggyilkolt egy halászlegényt. Egy Michael Lynewewer nevű embert is halálra ítélte, mert megölt egy öregasszonyt.⁴⁵ A feljegyzések sajnos egyik esetben sem szólnak a tett okairól, így csak feltételezni tudjuk, hogy valamilyen vélt vagy valós sérelem miatti erőszakos fellépésről, azonnali bosszúállásról lehetett szó. Az ilyen jellegű cselekedet ugyanis (jóllehet tiltott volt és szankcionálták) – ellentétben a nemesi állapothoz kapcsolódó *fehde*vel –, minden társadalmi rétegben előfordulhatott, s ahogyan az előbbi példák is mutatják, viszonylag gyakori jelenség lehetett.

Poroszországban a katonáskodó, szolgálati birtokkal rendelkező földbirtokosok egymás közötti vitás ügyeiben, konfliktusaiban – a magánharc tilalmából következően – a Német Lovagrendnek kellett igazságot szolgáltatni. 1285. április 10-én a Landmeister,⁴⁶ majd 1313 januárjában a nagymester bíraskodott a Dietrich Stange és a pomesaniai káptalan közötti birtokvitában.⁴⁷ 1323 tavaszán Dirschau várnagya ítélkezett Stanislaw Lagosowicz és a pelplini ciszterci apát közötti viszályban, amely egy erdő tulajdonjoga miatt robbant ki.⁴⁸ Egy 1330. december 5-én kelt oklevél tanúsága szerint Dietrich von Altenburg, Balga (Veszelnóje, Oroszország) komtúrja ítéletben mondta ki, hogy Johann von Dobrin ölte meg Johann von Kolberget, ezért köteles megfizetni érte a vérdíjat, és nyilvánosan meg kellett követnie az áldozat hozzátartozóit.⁴⁹ A vagyoni jóvátételre vonatkozóan fennmaradt adatok azt mutatják, hogy az esetek bizonyos hányadában bíróság előtti eljárással és kárpótlással rendeződtek a vitás ügyek, konfliktusok.⁵⁰ A Német Lovagrend hatalmi rendszerét s kormányzatát legújabb, 2011-ben megjelent könyvében elemző

44 Vö. pl. *Christian Krollmann*: Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Gräfe und Unzer, Königsberg, 1932. 32–33.; *Maksymilian Grzegorz*: Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454. Warszawa–Poznań–Toruń, 1987. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 82/2.) 29–31.; *Uő*: Pomorze Gdańskie pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466. Dział Wydawnictw Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz, 1997. 17–19.; *Sylvain Gouguenheim*: Le procès pontifical de 1339 contre l'Ordre Teutonique. *Revue historique* nr. 647. (2008) 567–603.; *Pósán László*: A Német Lovagrend története a 13. században. DUP, Debrecen, 1996. 207–211.

45 CDW IV. nr. 3.

46 PomesUB nr. 7.

47 PUB II. nr. 87.

48 PUB II. nr. 402.

49 PUB II. nr. 704.

50 Die Wachstafeln der Grossen Königlichen Bibliothek zu Kopenhagen. Hrsg. Gustav von Buchwald. *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins* 4. (1881) 1–33. (= WTK) 15.; Die Wachstafeln der Danziger Stadtbibliothek. Hrsg. August Bertling. *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins* 11. (1884) 1–32. (= WTD) 28.

Bernhart Jähmig egyenesen úgy fogalmaz, hogy a lovagrend fennhatósága alá tartozó Poroszország és Livónia esetében egyaránt kijelenthető, hogy egyik helyen sem volt *fehde*.⁵¹

Ugyanakkor a források számos olyan esetről is beszámolnak, amelyek a *fehde* poroszországi tilalma ellenére mégis magánharcnak voltak tekinthetők. Az egyik ilyen esemény, a Johann von Kruschin kulmerlandi birtokos és Wichold von Döbelstein kulmi püspök közötti viszály még a lovagrendi állam határán kívül is figyelmet keltett. A püspök 1375. április 5-én egyházi átokkal sújtotta a földbirtokost, amiért az felfegyverzett háznépével, rokonaival és barátaival rátámadt, és a püspököt kíséretével együtt foglyul ejtette, de a kíséret több tagjának sikerült megszöknie a rabságból.⁵² Egy 1375. május 29-én kelt oklevél tanúsága szerint a kulmerlandi birtokosok a történeteket *fehdenek*, jogos magánharcnak tekintették, melynek során Johann von Kruschin „katonáival, fegyveres csatlósáival és kíséretével” (*cum sociis suis militibus et militaribus armigeris et comitiva sua*) nyílt, fegyveres összeütközésbe került a püspökkel.⁵³ 1376. február 2-án XI. Gergely pápa felszólította Kamin, Pomesania és Ermland püspökeit, hogy a megátalkodott Johann von Kruschint, amiért erőszakos cselekedetekre ragadtatta magát a kulmi püspökkel szemben, sújtsák egyházi átokkal.⁵⁴ Ez a viszálykodás évekig eltartott, mert még 1381-ben kiállított oklevelekben is szóba került. Egy 1381. november 17-én írt levél szerint például egy Lengyelországból, Dobrin tartományból származó nemes, Piotr Świnka is részt vett az eseményekben.⁵⁵ (Elképzelhető, hogy valamilyen rokoni kapcsolatban állt Johann von Kruschinnal.) Maga a történet annak a bizonyítéka, hogy a kulmerlandi földbirtokosok körében, annak ellenére, hogy nem ismerték el őket nemesnek, egyáltalán nem volt ismeretlen a *fehde*, ami a helyi porosz és lengyel népesség mellett a lovagrend által idetelepített németek szokásjogában szintén ismert volt.⁵⁶

Azt, hogy Johann von Kruschin felfegyverzett embereivel, háznépével rátört a kulmi püspökre, Kulmerland tartomány birtokos rétege a magánharc természetes velejárójának tartotta. De hasonló eset már pár évvel korábban is történt: egy malom építése miatt 1362-ben heves vita robbant ki a pomesaniai káptalan, valamint egy Jachand von Clement nevű birtokos között, amit a kortársak már nem

51 Bernhart Jähmig: *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*. LIT, Berlin, 2011. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission) 75.

52 Johann von Posilge: *Chronik des Landes Preussen*. In: SRP III. 95–97.; *Ältere Hoshmeisterchronik*. In: SRP III. 599.; *Urkundenbuch des Bisthums Culm*. I. Hrsg. Carl Peter Woelky. Bertling, Danzig, 1885. (= UBC I.) nr. 340., 342., 359.

53 UBC I. nr. 340.

54 CDW III. nr. 4.

55 UBC I. nr. 359.

56 A magánharc szokásjogban gyökerező voltára ld. Christine Reinle: *Bauernfehden. Studien zur Fehdeführung Nichtadliger im spätmittelalterlichen römisch-deutschen Reich, besonders in den bayerischen Herzogtümern*. Steiner, Wiesbaden, 2003. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beiheft 170.) 11–21.

is *fehdének*, hanem *krignek*, azaz háborúnak nevezték.⁵⁷ A viszály ideje alatt Jachand von Clement nem teljesítette a pomesaniai püspök felé fennálló szolgálati kötelezettségeit.⁵⁸ 1376 tavaszán a Braunsberg város és Heinrich ermlandi püspök közötti viszály is nyílt háborúskodássá fajult, amelyről egy korabeli oklevél azt írta, hogy „háború volt” (*das eyn krig was*).⁵⁹ Az 1420-as években Samland földjén került sor olyan magánharcra, ahol az egyik fél egyházi méltóság vagy intézmény, a másik pedig birtokos magánszemély volt. 1427 márciusában Andreas Wogedde egy vitatott birtokrész miatt *familiájával* és barátaival együtt konfliktusba került a samlandi püspökséggel. Az elmérgesedő viszály során Andreas Wogedde foglyul ejtette a püspök egyik emberét, majd néhány nappal később betört a püspökség birtokaira, az ottani ménesből elhajtott 50 lovat, és még az egyház egy másik szolgálóemberét is magával hurcolta.⁶⁰ Ezután egy héttel, március 24-én embereivel megtámadta a samlandi káptalan Quednau nevű várát (Szeverna Gora, Oroszország), amit rövid ostrom után be is vett, majd feldúlta a vár közelében fekvő Trutenau majort.⁶¹ Ezekben a konfliktusokban végül mindig a Német Lovagrend ítélt meg, tett igazságot. Braunsberg város és az ermlandi püspök közötti viszályban például nem is egy, hanem két magas rangú lovagrendi tisztségviselő, Ulrich Fricke, Elbing (Elbląg, Lengyelország) és Dietrich von Elner, Balga komtúrja együttesen tett pontot a vita végére és hozott döntőbírói ítéletet.⁶² Persze nem minden esetben vezetett egy-egy vitás kérdés erőszakos konfliktushoz. 1386-ban például, amikor a pomesaniai káptalan és egy Peter von Tyfenow nevű birtokos között feszültség alakult ki egy tó használati joga miatt, az ügyben maga a nagymester bíraskodott, s ezzel a végső választ is megadta a kérdést illetően, azaz a további ellenségeskedésnek már semmilyen vélt jogalapja sem lehetett.⁶³

De nemcsak a poroszországi földbirtokosok és püspökök, káptalanok között fordultak elő erőszakos konfliktusok, magánharcok, önbíráskodások, hanem gyakran a mindennapi életben is. 1392-ben a pogány litvánok ellen keresztes hadjáratra a lovagrendi államba, Danzig (Gdańsk, Lengyelország) kikötőjébe érkezett Derby grófja, akinek az emberei valamilyen összeszólalkozás során kardot rántottak, és megölték a rend egyik katonáskodó „tiszteletreméltó” szolgálóemberét, Hannus von Targowisch földbirtokost. Az eseményről beszámoló krónika, Johann von Posilge szerint a meggyilkolt Hannus barátai s rokonai fegyvert

57 PUB VI/1. nr. 52. (1362. szept. 14.), 53. (1362. szept. 14.), 149. (1363. ápr. 5.), 195. (1363); *Jan Powski*: Jachand z Plemią (z Clement). In: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. II. G–K. Wyd. Zenon Huber Nowak. Gdańsk, 1994. 250–251.; *Mario Glauert*: Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, 2003. (Prussia Sacra I.) 136., 329.

58 PUB VI/1. nr. 134. (1363. márc. 11.).

59 CDW III. nr. 11.

60 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin; = GStAPK), Ordensfolianten (= OF) 96.

61 CDW IV. nr. 174.

62 CDW III. nr. 11.

63 PomesUB II. nr. 87.

ragadtak, és több angolt levágva bosszút álltak.⁶⁴ A lovagrendi állam fegyveres szolgálóemberei, birtokosai gyakran az egymás közötti vitás ügyek miatt is fegyvert ragadtak és magánharcot indítottak. 1307-ben két porosz származású szabad birtokos (*liber*), Tustim és Karieten között az ellentét erőszakos, fegyveres összecsapássá fajult, amelyet az esetről tudósító, a lovagrendi vezetéshez szóló 1308. január 22-i levél *rixának*, azaz „villongás”-nak nevezett.⁶⁵ 1333/1334-ben Samland tartományban egy bizonyos Hermann von Woititen viszályba keveredett egyik rokonával, Konrad von Woititennel.⁶⁶ Egy 1359 decemberében kelt oklevél tanúsága szerint a Woititen családtól a későbbiekben sem állt távol, hogy belső vitáikat erőszakkal próbálják rendezni.⁶⁷ A 15. század első negyedében, valamikor 1410 és 1430 között, Peter von der Slawke és Hannus von Rogozin konfliktusba keveredett Hannus testvérével, Sander von Rogozinnal, valamint egy Hannus von Wittramsdorf nevű emberrel. Egy datálatlan oklevél említi ezt a viszályt, amelyben a nagymestert tájékoztatták az ügyről. A leírás szerint Sander von Rogozin egy fürdőházban meggyilkolta Peter von der Slawkét, akinek fiai, sőt falujának soltésza is fegyvert fogott, hogy bosszút álljon.⁶⁸ Egy másik, hasonló esetben, ugyancsak valamikor a 15. század első negyedében, Philip von Wildenau 30 fegyveresével csapott össze egy erdőben Hannus Skaiwoth embereivel.⁶⁹ A danzigi viasztáblák fennmaradt adatai szerint, szintén a 15. század első felében, egy bizonyos Martin von Wansur rajtaütött Maczken von Stonowiczon és emberein.⁷⁰ Egy másik feljegyzés arról számol be, hogy egy bizonyos Dalke panaszt tett, hogy Paul von Slavekow és testvére, Jacob valamilyen vélt sérelmük miatt betörték a birtokára, behatoltak a házába, azt felforgatták és kirabolták, s magukkal vittek 3 márka összegű készpénzt és valamennyi sót.⁷¹ Hasonló rablásra, rajtaütésre vonatkozóan még számos más feljegyzés is van, de a szóban forgó tény közlésén kívül egyéb információval nem szolgálnak.⁷² A Német Lovagrend a magánbirtokosok közötti viszályokba is mindig beavatkozott, s többnyire arra törekedett, hogy a konfliktusokat vagyoni jóvátétellel rendezzék. Ez történt például a Martin von Wansur és Maczken von Stonowicz közötti viszályban.⁷³ A Woititen családon belüli konfliktusba 1334-ben a lovagrend samlandi várnagya, Heinrich Dusemer avatkozott be.⁷⁴ Philip von Wildenau és Hannus Skaiwoth elmérgesedett vitájában Osterode (Ostróda, Lengyelország) komtúrja tett rendet.⁷⁵

64 Posilge, J. v.: i. m. (52. jz.) 182.

65 PUB I/2. nr. 884.

66 PUB II. nr. 863.

67 PUB V/2. nr. 802.

68 GStAPK Ordensbriefarchiv (= OBA) 28 764.

69 GStAPK OBA 28 110.

70 WTD 28.

71 WTK 31.

72 WTD 6., 11., 16., 19., 23., 25., 31.; WTK 5., 9., 12., 20., 24.

73 WTD 28.

74 PUB II. nr. 863.

75 GStAPK OBA 28 110.

Paul von Slavekownak és testvérének ugyancsak jóvátételt kellett fizetni, amiért rátörtek Dalke birtokára.⁷⁶

A poroszországi birtokosoknak azonban nem csak a helyi püspökökkel, káptalanokkal, vagy éppen szomszédjaikkal, rokonaikkal, esetleg ideérkezett keresztesekkel támadhatott konfliktusa, hanem magával a tartományúrral, a Német Lovagrenddel is. A poznaí püspök 1289. november 18-án kelt levele szerint például a porosz „nobilis vir Weisil” birtokai visszaszerzéséért fiaival együtt a lovagrend ellen fordult, majd azt követően, hogy kísérlete kudarcot vallott, a danzigi fejedelemhez menekült.⁷⁷ A 15. század első harmadában egy kelet-pomerániai (pommerelleni) földbirtokos, Heinrich Gribenow von Stoyslaw a Német Lovagrend dirschau (Tczew, Lengyelország) várnagyával került összeütközésbe.⁷⁸ Ekkoriban volt a Papau (Papowo Biskupie, Lengyelország) *provisorja* és egy Michael von Watlow nevű ember közötti konfliktus is, melyben fegyveres összecsapásra szintén sor került.⁷⁹ Ugyancsak a 15. század első harmadában tört ki viszály Schwetz (Świecie, Lengyelország) komtúrja és Stefan Pielszowski, egy lengyel származású, Visztula menti birtokos között.⁸⁰ 1441 és 1445 között zajlott az úgynevezett Skolim-*fehde*, amely a Hans von Koryad kulmerlandi földbirtokos öröksége körüli polgári perből nőtt ki. Egy kulmi jogú szolgálati birtokról volt szó, amit katonai kötelezettség terhelt, de nem minősült hűbérnek, ezért Hans von Koryad a lovagrend hozzájárulása és beleegyezése nélkül adta férjhez lányait. Idősebbik lánya egy Heinrich Skolim nevű ember felesége lett, kisebbik lánya pedig egy, a Német Lovagrend szolgálatában álló emberhez ment hozzá. A két lány között vita tört ki az örökség miatt, a lovagrend pedig saját embere és annak felesége oldalára állt. Azzal érveltek, hogy az idősebb lány és férje jogot sértett akkor, amikor egy katonai szolgálattal tartozó birtok esetében nem kérték ki házasságkötésükhöz a tartományúr, azaz a rend beleegyezését. Heinrich Skolim a polgári peres ügyekben illetékes tartományi bírósághoz (*Landgericht*)⁸¹ fordult, amely Skolimnak adott igazat, s kimondta, hogy a birtok nem hűbérjogi státusú, így az örökösök azt szabadon el is adhatják, házasságkötésükhöz pedig nem kell a lovagrend jóváhagyása. A nagymester az ermlandi püspököt kérte fel döntőbírónak, Heinrich Skolim pedig egyenesen III. Frigyes császárhoz fordult. Mindkét felkért bíró ítélete kedvezőtlen lett Skolim és felesége számára, akik nem látva más lehetőséget, magánháborút indítottak a lovagrend ellen. Heinrich

⁷⁶ WTK 31.

⁷⁷ Pommerellische Urkundenbuch. Hrsg. Max Perlbach. Westpreussischer Geschichtsverein, Danzig, 1882. (= PommerellUB) nr. 460.; Grzegorz Białuński: Ród Wajsyłowiców. Fragment z dziejów pruskiej emigracji. Pruthenia 2. (2006) 74–77.; Uő: Emigracja Prusów w XI–XIV wieku. Pruthenia 3. (2008) 38–39.

⁷⁸ GStAPK OBA 28 917.

⁷⁹ GStAPK OBA 28 448.

⁸⁰ GStAPK OBA 28 451.

⁸¹ A tartományi bíróságról ld. Fritz Gause: Geschichte der Landgerichte des Ordensland Preußen. Altpreußische Forschungen 3. (1926) 1. sz. 10–12.; Fritz Gause: Eine neue Quelle zur Geschichte der Landgerichte im Ordensstaat. Altpreußische Forschungen 10. (1933) 2. sz. 301–302.

Skolimot azonban hamarosan elfogták, és a közrend, valamint az ország békéjének megzavarása vádjával kivégezték.⁸² Az oklevelek tanúsága szerint azonban a korábbi gyakorlat az volt, hogy katonai kötelezettségű szolgálati birtok esetében elidegenítéskor, örökítéskor és házasságkötéskor kikérték a tartományúr engedélyét, különösen akkor, ha nem volt fiúutód. 1332. november 17-én például Johann samlandi püspök hozzájárult ahhoz, hogy Hermann von Bludenau lányára, Erzsébetre és annak férjére hagyja birtokát.⁸³ 1344. április 2-án Berthold pomeraniai püspök jóváhagyta, hogy csatlósa, Nor a birtoka szélén fekvő tó negyedét és ott a halászati jogot eladja Riesenburg (Prabuty) városának.⁸⁴

Az eddig említett példák egyértelműen azt bizonyítják, hogy a poroszországi világi földbirtokosok körében egyáltalán nem volt ismeretlen a konfliktusok erőszakos, fegyveres megoldására irányuló törekvés, a magánharc. Az ehhez szükséges eszközt sem nélkülözték: szinte mindegyikük rendelkezett kisebb-nagyobb *familiával*, kísérettel, rokonokkal, barátokkal. Philip von Wildenau és Hannus Skaiwoth viszályában például mindkét félnek legalább 25–30 fegyverese volt.⁸⁵ Az oklevelek tanúsága szerint a tehetősebb birtokosok általában fegyvereseikkel, kíséretükkel együtt vonultak hadba, s nem csak annyi fegyverest állítottak ki, mint amennyit kiváltságlevelükben a lovagrend előírt.⁸⁶ A fegyveres kíséret léte indirekt bizonyíték arra, hogy a konfliktusok erőszakos megoldása mennyire nem volt ismeretlen a poroszországi birtokosok körében.⁸⁷ Minden bizonnyal ezzel függött össze Ulrich von Jungingen nagymester (1407–1410) 1408. évi rendelkezése, amelyben megszabta, hogy senki se mehessen 10 főnél nagyobb, barátokból vagy idegen lovasokból álló fegyveres kísérettel tartományi gyűlésekre, számszerűen pedig tilos bárkinek is magával vinnie („Ouch sal nymand in des lantding mit frunden ader fremden reiten sterker, went selb czehende, und keyner sal in das lantding eyn armbrost füren”).⁸⁸ 1420-ban Michael Kűchmeister nagymester megismételte ezt a rendelkezést („Auch wo man zu tage reithet bynnen landis, do sall auch nymand sterker reithen, wenne selbczende, ouch sall nymand keyn armbrost füren uff tage bynnen landis”).⁸⁹ A megismételt tiltás arra utal, hogy az első, 1408. évi rendelkezés hatástalan maradt, és az 1409–1411 között a lengyel–litván hata-

82 Karol Górski: Sprawa Skolimów. In: *Uő: Studia i szice z dziejów państwa krzyżackiego. Pojezierze, Olsztyn, 1986. 169–192.; Uő: Papsttum, Kaisertum und Deutscher Orden in der Sicht des 15. Jahrhunderts. In: Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter. Hrsg. Zenon Hubert Nowak. UniW. Mikołaja Kopernika, Toruń, 1990. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 5.) 99–100.*

83 PUB II. nr. 768.

84 PomesUB nr. 50.

85 GStAPK OBA 28 110.

86 PUB I/2. nr. 380. (1279), 654. (1296), 684. (1297); PUB II. nr. 604. (1328); PUB III/1. nr. 38. (1335); PUB IV. nr. 715. (1351); GStAPK OF 105. (1379); GStAPK OBA 430. (1383).

87 Krzysztof Kwiatkowski: Kulturelle Bedingungen der militärischen Aktivität im Spätmittelalter: der Fall des Preussen(landes) unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. *Ordines Militares* 18. (2013) 168.

88 ASPI. nr. 82.

89 ASPI. nr. 286.

lommával vívott háború,⁹⁰ majd alig két évvel később, 1413–1414-ben⁹¹ egy újabb összecsapás miatt a Német Lovagrend nem tudott kellő figyelmet és erőt szentelni a belső ügyeknek, a törvények maradéktalan betartatásának. A tiltásokban előforduló „idegen lovas” kifejezésből arra következtethetünk, hogy a tehetősebb birtokokosok akár fel is fogadhattak egy-két fegyverest, zsoldost.

A poroszországi rendi gyűléseken megfogalmazott panaszok tanúsága szerint a 15. század első felében a Német Lovagrend is követett el erőszakos tetteket alattvalóival szemben. A porosz városok 1453. augusztus 10-én, Graudenzben (Gruzdziadz, Lengyelország) tartott gyűlésén például számos sérelmet soroltak fel. Azt állították, hogy a thorni Hauskomtur városi polgárokat gyilkolt meg, hogy megkaparintsa asszonyaikat. Schönsee (Kowalewo Pomorskie, Lengyelország) rendház pincemestere megölt egy Hans Osterwitz nevű embert, a lovagrend danzigi rendházában pedig a lovagok lekaszabták Danzig város polgármesterét és két tanácsosát. A lovagrend fegyveresei a litván partok közelében megölték azokat a diákokat, akik viszályba keveredtek a rigai kanonokokkal. Neidenburg (Nidzica, Lengyelország) *provisora* annak ellenére levágatta egy ember kezét, hogy vele szemben senki sem fogalmazott meg panaszt vagy vádat. Egy másik embert felakasztatott lopás vádjával, jóllehet a vádlott bizonyítani akarta ártatlanságát, de erre lehetőséget sem kapott. Egy bizonyos Rucher nevű embert, aki állítólag a Szentszéknél tett panaszt a lovagrend önkénye miatt, Fischau (Fiszewo, Lengyelország) közelében vízbe fojtottak. Schwetz komtúrja meggyilkolta egy Pniewen nevű ember lányát, a másikat pedig bordélyházba kényszerítette.⁹² Hogy mindebből mi volt igaz s mennyi volt a politikai indíttatású túlzás, tódítás, nem tudjuk. Azonban tény, hogy a porosz (elsősorban a kulmerlandi és Visztula-vidéki) városok és földbirtokokosok által 1440. február 21-én alapított rendi konföderáció, a Porosz Szövetség,⁹³ amely a lovagrendi állam politikai struktúrájának teljes átalakítását, szekularizációját akarta elérni,⁹⁴ alig fél évvel az idézett graudenzi gyűlés

90 Erről újabban I. *Mečislovas Jučas*: The Battle of Grünwald. Žalgirio Mūšis, Vilnius, 2009.; *Tadeusz Grabarczyk*: Armia króla Władysława Jagiełły w drodze pod Grunwald. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis* 99. *Studia Historica* 11. (2011) 7–25.; *Pósán László*: A Német Lovagrend és a lengyel–litván állam közötti „nagy háború” (1409–1411). *Hadtörténelmi Közlemények* 124. (2011) 3–30.

91 *Hartmut Boockmann*: Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. *Untersuchungen zur politischen Theorie des späten Mittelalters*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975. 102–103.; *Militzer, K.*: Die Geschichte des Deutschen Ordens i. m. (34. jz.) 146.

92 *ASPIV*. nr. 16.

93 *Regesta Historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*. II. *Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum*. Hrsg. Erich Joachim-Walter Hubatsch. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1948. nr. 2503.

94 Aporosz rendek céljairól, törekvéseiről ld. *Jürgen Sarnowsky*: Die ständische Kritik am Deutschen Orden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: *Das Preußenland als Forschungsaufgabe*. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag. Hrsg. Bernhard Jähnig-Georg Michels. Norddeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 2000. (Einzelschriften der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung 20.) 403–422.; *Militzer, K.*: Die Geschichte des Deutschen Ordens i. m. (34. jz.) 146–152.; *Klaus Eberhard Murowski*: Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad von Erlichshausen

után, 1454. február 4-én nyilvánosan megtagadta a hűséget és engedelmességet a nagymesternek, többé nem ismerte el tartományurának a Német Lovagrendet, és fellázadt.⁹⁵ Ha szemügyre vesszük a Porosz Szövetség megalakulása és a lovagrenddel történt nyílt szembefordulása közötti majd másfél évtized rendi gyűlésein megfogalmazott sérelmeket, panaszokat, nehéz szabadulni attól a gyanútól, hogy az 1453. augusztus 10-i graudenzi gyűlésen leírtak erősen eltúlzottak, és az sem elképzelhetetlen, hogy semmi közülük sem volt a valósághoz. A korábbi rendi összejöveteleken ugyanis alapvetően gazdasági, jogi és politikai kérdéseket érintő panaszok merültek fel, szó sem volt egyes lovagrendi tagok erőszakos tetteiről. 1440 januárjában például a városok és a földbirtokosok a malomépítési, malomtartási és kereskedelmi korlátozások, az őrlési kényszer ellen tiltakoztak, valamint panaszszal éltek amiatt, hogy a nagymester csökkentette a porosz schillingek pénzlábát, azaz leértékelte az ország pénzét. De sérelmezték a Visztulán közlekedő hajókra kivetett vámokat is.⁹⁶ Ezek és a hasonló panaszok ismétlődnek a későbbi gyűlésekről készült feljegyzésekben is: a rendek sérelmezték az őrlési díjakat, az őrlési kényszert, mindennemű korlátozástól mentesen, szabadon akarták értékesíteni gabonájukat, és a Német Lovagrend elővásárlási jogának megszüntetését kérték. Azt akarták, hogy a földbirtokok, ingatlanok jogállástól függetlenül szabadon örökíthetők és elidegeníthetők legyenek.⁹⁷ A lovagrend és a porosz rendek közötti ellentétek végletes kiéleződése, azaz az 1453. év előtt, a forrásokban még semmi nyoma sincs annak, hogy a Német Lovagrend tagjai vagy egyes tisztségviselői önkényes, erőszakos cselekedetekre ragadtatták volna magukat.

PÓSÁN LÁSZLÓ

FEUD (*FEHDE*), VENGEANCE AND VIOLENCE IN THE STATE OF THE TEUTONIC ORDER

In the Middle Ages, if someone was wronged, both the person offended and his family and kin saw it as their obligation to take a revenge. All acts committed in consequence were regarded as making part of the feud (*fehde*) sanctioned by both custom and social norms, and as such not liable to legal punishment.

In order to maintain domestic stability and public order, both the rulers and the church took efforts at confining private war within clearly defined limits. The present study addresses the question whether in medieval Prussia, where territorial and political authority was exerted by a monastic community, the Teutonic Order, whose ideas and mentality were basically determined by the rule and the prescriptions of the church instead of customary law, there existed the institution of the feud at all.

1441–1449. Musterschmidt, Göttingen, 1953. (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 10/11.)

95 Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. I–II. Hrsg. Erich Weise. Elwert, Königsberg-Marburg, 1939–1955. II. nr. 288.; Hartmut Boockmann: Ostpreußen und Westpreußen. Siedler, Berlin, 1992. (Deutsche Geschichte im Osten Europas) 212.

96 ASP II. nr. 82., 84., 85.

97 ASP II. nr. 150., 151., 176.; ASP III. nr. 68., 484.

There exist several sources which attest that the Order prohibited private war and vengeance, and in all cases which menaced to erupt into a major conflict reserved the right of jurisdiction for itself. On the other hand, the chronicles and charters do relate cases which can be identified as private wars despite the official ban put on the feud. Most commonly it was offences, quarrels about land or cases of disputed inheritance opposing local landlords and bishops or chapters which led to mutual recourse to arms and the consequent acts of violence. Sometimes it also happened that a landowner turned on account of a real or presumed injury against the Order itself, which represented the power of the state. The sources make frequent references to the armed retinues (*familia*) of individual lords, on which they could rely in case of an armed conflict. This practice must evidently have played an important role in the decision taken by the Order in 1408 and 1420 to prohibit all people from travelling in the country with an armed escort of more than ten retainers.

„Vagyon egy Oremus nevű szőlő, fő bort termő...”

A sátoraljaújhelyi Oremus szőlő történetéhez*

A magyar történelem egyik legismertebb szőlőtermő helye a sátoraljaújhelyi Oremus. Ismertségét annak a történetnek köszönhet, amely szerint Szepesi Lackó Máté (1576–1633) erdőbényei református prédikátor a nevezett szőlőterület terméséből készítette az első aszúbort Tokaj-Hegyalján¹ Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) fejedelemasszony részére a 17. század első harmadában. Ez a történet legendának bizonyult. Szepesi Lackó Máténak csupán a furmint elterjesztésében volt jelentős szerepe,² az aszúbort (aszúszőlőbor néven) azonban már 1571-ben, egy a tokaji Garai család hagyatéki tárgyalását

* Köszönöm F. Romhányi Beatrixnek, Horváth Richárdnak, Neumann Tibornak és Tóth Gergelynek a tanulmány elkészítése során nyújtott tanácsait. Továbbá köszönet illeti Tringli István és Gulyás László Szabolcs kollégákat, akik önzetlenül rendelkezésünkre bocsátották az Oremus szőlőhegy és az északkelet-magyarországi mezővárosok történelméről írt munkáiknak a kéziratos változatát. A címben idézett rövid szövegrész az 1679. évben, a Rákóczi család hegyaljai birtokairól készült fiskális összeírásban lelhető fel. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL) E 156 Magyar Kamara Archivuma (= MKA), Urbaria et conscriptiones 70:23/a.

1 Természetesen a Hegyalja kifejezés a 15. században még nem a borvidéket jelölte. Ennek ellenére jelen cikkben némi töprengés után úgy döntöttünk, hogy a középkorra vonatkozóan is a Hegyalja fogalmat használjuk a borvidékre. Azonban nyomatékosítanunk kell, hogy e földrajzi fogalmat borvidékre történő utalással csupán a 16–17. századi dokumentumokban kezdték el használni. A középkori dokumentumokban Hegyalja mint földrajzi fogalom csak falunévként fordul elő. A középkori Zemplén vármegyében a 14. század közepe táján (1339, 1341, 1350) létezett egy Hegyalja (*Hegalya*, *Hegyalya*, *Hegalia*, *Helyalia* formákban) nevű birtok a mai Szlovákia területén (a mai Brezina község közelében), a Ronyva folyó völgyében. A birtok egyébiránt nem messze északra feküdt Sátoraljaújhely városától. Ld. erről: MNL-OL Diplomatikai Fényképtár (= DF) 205 665.; MNL-OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 41 145., 56 894., 85 246.; *Kalmár János*: Mád tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „Falukönyve”. Mád Községi Tanács, Debrecen, 1968. 164–165.; *Balassa Iván*: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai Borkombinát, Tokaj, 1991. 13–17.; Anjou-kori Oklevéltár (= AOKl). Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged-Bp., 1990–. XXIII. 536., XXV. 265., 282., 577.; *Gulyás László Szabolcs*: A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján. Doktori disszertáció. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008. 14.; *Orosz István*: Tokaj-hegyalja a pápai tizedjegyzékekben. In: Szőlőtermelés és borkereskedelem. Szerk. Orosz István–Papp Klára. DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2009. (Speculum Historiae Debreceniense 2.) 23.; AOKl XXXIV. 711., 733.

2 *Péter Katalin*: Magánélet a régi Magyarországon. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 30., 56.; *Zelenák István*: A tokaji aszú titkai. Agroinform, Bp., 2012. 47–51.

igazoló dokumentumban említik. Ettől függetlenül az Oremus már a 17. századot megelőzően közel 200 esztendeje jegyzett és ismert szőlőtermő hely volt.³

A közelmúltban bukkant elő 1462. június 16-i keltezéssel egy oklevél, amely első ízben tesz említést az Oremus szőlőről (a későbbi dülőről).⁴ A dokumentum a sátoraljaújhelyi pálos kolostor erdős területével kapcsolatban kialakult birtokvitáról tudósít. A nézeteltérés a kolostor és Kebles László (*Ladislaus Kebles*) sátoraljaújhelyi lakos között támadt, mivel Lőrinc pálos perjel 600 dénárért eladta a kolostor Oremus szőlője fölött található erdős területét Keblesnek. Ezen kívül vita alakult ki amiatt is, hogy Kebles a Sárkányárka (*Sarkanarochya*) nevű határjelet a saját, vélhetően az Oremuson lévő szőlőterületéhez kapálta hozzá. A peres ügy végül azzal a megegyezéssel zárult, hogy Kebles László és hitvese a vitatott területet szőlőtelepítés céljából megkapta, azzal a feltétellel, hogy az említett terület életük végéig használhatják, azonban haláluk után a terület végérvényesen a pálos kolostor birtokába kerül. A Sárkányárka elnevezésű határjellel történő visszaélés ügyében pedig Kebles Lászlót 6 márkányi összegre büntették, és földbe ástott kövekkel új határvonalat kellett kijelölni.⁵

Az 1462. évi dokumentum „napvilágra kerülése” azért számít többek között újdonságnak, mert hosszú időn keresztül az Oremus szőlő első említését több mint száz évvel későbbre, 1567-re tették.⁶ Ezért jelen írás célja többek között az, hogy a középkori kezdetektől fogva egészen a 18. század végéig összefoglalja az Oremus szőlő történetét.

3 Balassa Iván: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. Agrártörténeti Szemle 15. (1973) 1–2. sz. 9.; *Uő*: Az aszú és a szamorodni története. In: Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc. Hermész Kör Kulturális Egyesület, Bp., 1999. 171–181. A tokaji aszúbor létéről szóló eleddig első ismert, 1571. évre vonatkozó dokumentum megtalálása és feltárása Zelenák István tokaji történész érdeme. Ld. erről: Zelenák István: A Hétszőlő. Tokaj–Hétszőlő Szőlőbirtok Borászati Zrt., Tokaj, 2002. 22–26.; *Uő*: A tokaji aszú titkai i. m. (2. jz.) 39–43.

4 A dülő (latinul *diverticulum* vagy *tractus*) szót a mai szőlőterületekre csupán mintegy másfél évszázada használják. Eredendően és egyúttal általában a dülőt szántóföldekre értették. (De azokra sem minden esetben!) A dülő szó tulajdonképpen egy melléknévi igenévből vált főnévvé, oly módon, hogy egy tulajdonnévvel jelölt területre dülő földekről beszéltek. A régi Hegyalján (a 19. század közepe előtt) más bortermő vidékekhez hasonlóan a szőlőterületekre vagy szőlőrészekre egyszerűen a szőlő fogalmat használták (latinul *vinea*). A szőlőterületek esetében érvényesülő szigorú, hierarchikus térszemlélet szerint a szőlőhegy (latinul *promontorium*)–szőlő felosztás érvényesült. Azaz egy nagyobb egységben, tehát egy nagy kiterjedésű szőlőhegyen belül alakultak ki kisebb szőlőrészek vagy szőlők az évszázadok során, melyeket sohasem neveztek dülőknek. Így esetünkben az Oremus szőlő egy nagyobb egység a sátoraljaújhelyi Várhegy vagy Váralja szőlőhegy részét képezte. Erről ld. még bővebben: Fehrentheil-Gruppenberg László: Dülőre jut, dülőre visz. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 25. (1933) 33–35.; Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1973. 501., 505.; Tringli István: Magyar várostörténeti atlasz 2. Sátoraljaújhely. MTA TTI, Bp., 2011. 32., 69.; *Uő*: Oremus. Egy hegyaljai dülőnév jelentése. (Kézirat.)

5 A szerzetesrend részéről az ügyben nem a sátoraljaújhelyi kolostor perjele, hanem a rend generálisa, Pécsi Bertalan (*Bartholomeus de Quinquecclesiis*) járt el. DL 17 542. Az adatot közli még: F. Romhányi Beatrix: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. Századok 141. (2007) 317.

6 MNL-OL E 156 95:22.

Magának a szőlőterületnek a históriája szoros kapcsolatban áll a sárospataki erdőuraldom és a várispánság, valamint a sátoraljaújhelyi pálosok történetével. 1201-ben Olasziban (ma Bodrogolaszi) a vallon eredetű vendégek (latinul *hospe-sek*) kiváltságokat szereztek, és falujukat Patak mellettinek (*prope Potok*) nevezték. A privilégiumban Imre király (1196–1204) engedélyezte a vallon vagy olasz telepeseknek, hogy felettük jogi ügyekben az általuk választott bíró (*praepositus, prevôt*) ítélkezzen. E kiváltságon kívül a bodrogolaszi vallon telepesek jogot kaptak a királytól arra is, hogy örökös hiányában szabadon végrendelkezhessenek, kaptak továbbá adó- és vámmmentességet, valamint királyi védelmet.⁷

Sátoraljaújhelyt és várát az írott források 1261-ben említik először. A várat a középkor folyamán felváltva hol pataki, hol pedig újhelyi várként emlegették. Valójában mindkét megnevezés a Sátoraljaújhely felett magasodó erősségre utalt, melynek számos szőlőterületnek is otthont adó környékét Várhegynek (*mons Castrî*) nevezték el. A szőlőbirtoklás szempontjából fontos volt, hogy az akkori Hegyalja területén az adott településnek volt egyháza. Hiszen a plébániák is jelentős szőlőbirtokokkal rendelkeztek és általában szőlőbirtokaikat egyházuk védőszentjéről vagy templomuk oltáráról nevezték el. Ezek az egyházak többnyire az egri püspökség egyházi joghatósága alá estek, és oda fizették be a szőlőtermés után járó tizedet.

Egyháztörténeti szempontból a borvidék települései közül különleges helyet foglalt el Tokaj, Tarcál, Sárospatak és Sátoraljaújhely. E négy település egyháza ugyanis közvetlenül nem az egri püspökség egyházi és világi joghatósága alá tartozott, illetve nem az egri püspöknek vagy az egri káptalannak fizették be az egyházi tizedet. Ezeknek a településeknek az egyházai ugyanis úgynevezett kiváltságos plébániákat (*parochia exempta*) alkottak, és közvetlenül az esztergomi érsekség egyházi és világi joghatósága alá estek, így mentesültek az egri püspök fennhatósága alól. Ily módon e négy település plébánosait megillette a borból befolyó teljes tizedjövodelem.⁸

A mai Tokaj-Hegyalja középkori fejlődésére jótékony hatást gyakoroltak a megtelepedő szerzetesrendek is. Tokajban a 12. század végén III. Béla (1172–1196) király a Szent Jánosról elnevezett ispotályos kanonokrendi vagy közismert nevén johannita szerzeteseket telepítette le, akik fiától, II. András királytól (1205–1235) 1219-ben jelentős birtokokat kaptak. A johanniták Szent Keresztet viselő egyházáról már 1187-ből áll rendelkezésünkre hiteles információ.⁹

A Boldog Özséb által alapított és egyúttal az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok kiemelt figyelmet szenteltek a szőlőművelésnek és borkészí-

7 Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle 35. (1993) 5.; Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Argumentum, Bp., 1998. 7.; Gulyás L. Sz.: i. m. (1. jz.) 22.; Orosz I.: i. m. (1. jz.) 24.

8 Szűcs J.: i. m. (7. jz.) 9–12.; Orosz I.: i. m. (1. jz.) 25.; Gulyás L. Sz.: i. m. (1. jz.) 25–26.; Kiss Gergely: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. PTKE, Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi) 122. skk.

9 Szőlőbirtokuk a mai Bodrogkeresztúr határában fekvő Szentkereszt szőlőhegyen volt. Ld. erről még: Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása. Századok 139. (2005) 429–430.

tésnek. Nem sokkal a szerzetesrend elismerése után, az Avignonban székelő XXII. János pápa (1316–1334) mentesítette a pálosokat az általuk művelt szőlők utáni tized befizetése alól.¹⁰ A pálosok helyzetét erősítette továbbá az is, hogy I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) az 1357. esztendőben úgy rendelkezett, hogy a pálosok a magul által telepített szőlők után mentesülnek a kilenced (*nona*) befizetése alól.¹¹

A mai Hegyalján, Tokajban a pálos szerzetesek Szent Anna tiszteletére kolostort alapítottak a 14. század utolsó évtizedeiben, amely a 15. század első felében már teljesen elnéptelenedett. A kolostort a Szapolyai család 1465–1476 között alapította újra, és a megújult egyházi intézményt Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére szentelték fel.¹² A tokaji pálos kolostornak főleg a Tarcál-hegy, a mai tokaji Kopasz-hegy (*in monte Tarczalhege*) déli és délnyugati lejtőin, a történelmi Mézesmál (*Mezesmal, in promontorio Mezezmál*) szőlőhegyen voltak szőlőbirtokai.¹³ A pálos rend ezen túlmenően Göncön a Boldogasszony, Göncruszán Szent Katalin, Regécen Szent Fülöp és Jakab apostolok, Töketerében (ma Szlovákia)

10 F. Romhányi B.: i. m. (5. jz.) 314.

11 DL 1807., 4710. Erről ld. még: F. Romhányi B.: i. m. (5. jz.) 314.

12 DL 17 866., 17 867., 24 378. Ld. még erről: *Kisbán Emil*: A magyar pálosrend története. I. (1225–1711). Bp., 1938. 127., 130., 157., 178.; *Bándi Zsuzsa*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (Regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985) 686., 688–689.; F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Pytheas, Bp., 2000. 68.; *Orosz I.*: i. m. (1. jz.) 26.; A Szapolyai család oklevéltára. Levelek és oklevelek (1458–1526). I. Szerk. Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytár) 143–144., 432. Figyelemreméltó adalék, hogy a tokaji pálos kolostor egyik szerzetese összeütközésbe került a világi hatóságokkal. Ugyanis 1465-ben Kőszegi Mihály tokaji pálos fráter testvéreivel együtt törvénytelen módon tette rá a kezét Bor Katalin mezőzombori nemesnek családi örökségre kapott két szőlőjére a mádi Nemegy (ma Király) szőlőhegyen. Az ügyben Hédervári László egri püspök tett igazságot. DL 16 286.

13 DL 22 250., 24 378., 99 498., 99 502. 1411-ben a tarcali Rác Demeterné kegyes adományként egy szőlőt hagyott a tokaji Szent Anna pálos kolostorra a Mézesmál szőlőhegyen. Egyébként időrendben ez az első ismert említés a nevezett szőlőhegyről. 1476-ban és 1549-ben is már találkozunk a Mézesmálon és Remetén olyan szőlőterületekkel a forrásokban, melyek közül néhány ma is jó termőhelyként van számon tartva. Ilyen pl. az Aranyos, a Barát, a Nyulas- vagy a Pincefeli szőlő. A tokaji pálosok emlékét őrzik a mai Kopasz-hegyen Tarcál és Tokaj határában található egykori és jelenlegi dűlőnevek is, mint pl. Barát, Klastrom, Klastromfeli, Nagy-Remete, Remete/Remeték stb. Ezek a szőlőbirtokok a 16. században készült kamarai összeírások idején (1564, 1565, 1570, 1573, 1577, 1580) már részint a tokaji váruadalom, részint a tarcali és tokaji plébániák tulajdonában állottak. Erről ld. MNL-OL E 156 61:42., 65:84/b., 81:10/a., 81:10/b., 81:10/c., 89:2., 95:22., 97:23., 97:24., 97:25/a., 104:4., 115:1/a., 115:80., 158:29.; *Kisbán E.*: i. m. (12. jz.) 129.; *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 688–689. Az 1564. évi kamarai összeírás dátumát ugyanakkor Ulrich Attila tévesnek tartja. Erről ld. *Ulrich Attila*: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Jósa András Múzeum–Városszépítő Egyesület Tokaj, Tokaj, 2003. (Tokaj. Városterületi tanulmányok 4.) 86–88. Ugyanakkor a tokaji pálos kolostor 1484-ben a Szerencs mellett Ondon is végrendelet útján szerzett tekintélyes szőlőbirtokot az ondi Fekete-hegyen (*Feketehegy*). Ezt pedig akkortól kezdve Barátszőlőnek nevezték. DL 18 970.; *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 687. A tokaji pálosok továbbá a Mezőzomboron lévő Barát (*vinea Barath*) nevű szőlőt is birtokolták, mely a 16. század közepén már úgyszintén a tokaji uradalom birtokát képezte. MNL-OL E 156 81:10/c.

pedig Szűz Mária tiszteletére létesített kolostorokat,¹⁴ melyek szintén szőlőbirtokokhoz jutottak a borvidéken. A regéci és a tőketerebesi pálos kolostorok elsősorban Olaszliszka (Előhegy), Kistoronya (Toronyi-hegy), Sáradsány (Szárhegy, Zsádányi-hegy) és a Tolcsa melletti szőlőhegyeken (Előhegy-Várhegy, Szárhegy, Kúthpataka) rendelkeztek számottevő szőlőbirtokokkal.¹⁵ A gönci, illetve a göncruszkai pálos kolostoroknak pedig Abaújszántó és Tállya mellett voltak szőlőik.¹⁶

Azonban e három pálos kolostor jelentősége mind szőlőművelés, mind szőlőbirtoklás tekintetében még így is eltörpült az 1258 körül alapított sátoraljaújhelyi Szent Egyed tiszteletére emelt pálos kolostor mellett.¹⁷ A nevezett kolostor jelentősége azért is nagy volt, mert *vicaria*-központként (*vicariata*) azaz főkolostorként is funkcionált, és környékbeli zempléni pálos kolostorok, a fent említett gönci, göncruszkai és regéci szerzetesi közösségek tartoztak a fennhatósága alá.¹⁸ A 15. században a sátoraljaújhelyi pálos kolostor kettős titulusú lett, az átépített templomot és kolostort Szent Egyed és Szűz Mária oltalmába ajánlották.¹⁹ A sátoraljaújhelyi pálosokkal kapcsolatban a 14. század eleje óta (1305, 1307) számos középkori dokumentum maradt fenn az utókorra, azokról a kegyes adományokról (irtás- és szántóföldek, malmok, rétek, kaszálók, szőlőbirtokok tekintetében), amelyeket a végrendelkezők lelki üdvösségük érdekében tettek a kolostor javára. A fennmaradt forrásokból érdekes és értékes értesüléseket szerezhetünk a Sátoraljaújhely környéki szőlő-, valamint bortermelés történetéről, illetve az anyagi javakkal történő rendelkezés szabadságáról.²⁰ Ennek fényében a 14. században a kolostor Sátoraljaújhelyen kívül Bodrogolaszi és Sárospatak környékén is jelentős szőlőbirtokokra tett szert. Ezek többségét a már előbb említett kegyes adományoknak köszönhetette. A pálosok számára szőlőbirtoklás tekintetében kedvező hatást gyakorolt I. Károly (Róbert) (1307–1342) király 1313-ban kiadott oklevele is, amelyben megerősítette a sátoraljaújhelyi Szent Egyed kolostort az előző magyar uralkodók által korábban adományozott földek és malmok, valamint az újhelyi polgároktól örökségen

14 Ismereteink szerint a göncit 1365–1371 között, a göncruszkait 1338-ban, a regécit 1307-ben, a terebesit 1507-ben alapították. A nevezett pálos kolostorokról ld. röviden még: *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 28., 54., 56., 68.

15 DL 9773., 22 950., 22 940., 24 117., 68 141. *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 671–672., 681–684., 721.

16 Pontosabban a gönci Boldogasszony pálos kolostornak az abaújszántói Sátor-hegy, Boldoganya (ma Bea dűlő), Szent Margit, valamint a tállyai Remete promontóriumokon voltak jelentős szőlőbirtokai. A nevezett szőlőterületeket 1474-ben és 1485-ben Szapolyai Imre felmentette a kilencdízes kötelezettsége alól. A göncruszkai Szent Katalin pálos kolostor ugyanakkor az abaújszántói Fevenyes/Fővenyes szőlőhegyen rendelkezett kiterjedt szőlőbirtokokkal. DL 19 315.; *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 599–600.; A Szapolyai család oklevéltára i. m. (12. jz.) 112., 164.

17 *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 70.; *Guzsik Tamás*: A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Mikes Kiadó és Tanácsadó Kft., Bp., 2003. 60–61.; *Gulyás L. Sz.*: i. m. (1. jz.) 28.

18 DF 233 939.

19 *Tringli István*: Sátoraljaújhely egyházai a reformáció előtt. In: Erösségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk. Juan Cabello–C. Tóth Norbert. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza, 2011. 391.

20 DL 4026., 4329., 4430., 4554., 5550., 5634., 6258., 6980., 7084., 7194., 57 233.; *Gulyás László Szabolcs*: A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése). *Agrártörténeti Szemle* 49. (2008) 216.

(kegyes adomány által) hozzájutott szőlőbirtokok tulajdonában.²¹ A 15–16. század fordulójára a sátoraljaújhelyi pálos kolostor már nemcsak Sátoraljaújhely vagy Sárospatak mellett, hanem Kistoronya, Makkoshotyka (Makra), Olaszliszka és Tolcsva környékén is jelentős szőlőbirtokokkal rendelkezett.²²

Sátoraljaújhelyen a pálosok mellett vilhelmiták is megjelentek, már a város alapítása körül. Kolostorukat Szűz Mária és Szent István király tiszteletére szentelték fel.²³ A magyar vilhelmitákat még a 13. század folyamán az ágostonos remeték rendjébe sorolták. 1333 körül a pálosokhoz hasonlóan jelentős szőlőbirtokokkal rendelkezettek az újhelyi Várhegyen, a mai Oremus dűlő területén. A pálosok elsősorban a fent említett kegyes adományok révén jutottak az Oremus szőlőkhöz. Emiatt gyakran keverik össze a történeti munkákban a sátoraljaújhelyi ágostonos és pálos kolostort. Sőt volt olyan feltételezés is, hogy az ágostonos kolostor épülete eredendően a pálosoké helyén állt. Ugyanakkor a két kolostor között 1325-ben lezajlott malomper egyértelműen azt bizonyítja, hogy két külön egyházi intézmény létezett a városban.²⁴

A sátoraljaújhelyi pálos kolostorral kapcsolatban különféle szőlőbirtokügyletek figyelhetők meg Sárospatak, valamint Sátoraljaújhely határában. Mint fentebb említettük, a 14. századtól kezdve számos olyan helyi lakos, akik örökös nélkül maradt, élete alkonyán kegyes adományként a kolostorra hagyta szőlőbirtokát.²⁵ Ennek egy legkorábbi példája 1307-ből ismert: egy bizonyos Sada nevű sátoraljaújhelyi lakos új telepítésű szőlejének tulajdonjogát az ottani pálos kolostorra ruházta át.²⁶ A 14–15. század folyamán a szabad végrendelkezési jog több megnyilvánulásával is találkozunk. Az elhunyt sárospataki vagy sátoraljaújhelyi lakosok szőlőbirtokaikat gyakran hagyták részben vagy egészben e klastromra, és családjuk számára csupán a haszonélvezeti jogot tartották fenn.²⁷

A pálosok szőlőbirtoklásával kapcsolatban meg kell még említeni az eszenyi (ma Ukrajna) Kisboldogasszony, illetve a sajóládi, Szűz Mária tiszteletére felszentelt pálos kolostorokat is. E két szerzetesi közösség ugyanis kegyes adományok útján – különösen a sajóládi – a mai Hegyalja területén jelentős szőlőbirtokokhoz jutott. A 15–16. század fordulóján előbbi a sátoraljaújhelyi Magas-hegyen, utóbbi

21 DL 1807., 17 631., 19 715., 76 235.

22 DL 12 029., 14 453., 16 377., 16 933., 17 600., 23 823., 24 117., 35 797.

23 DL 2254., 2258., 2310., 3344., 8797.; Anjoukori Okmánytár (= AO). I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. IV. 65–66. F. Romhányi Beatrix a sátoraljaújhelyi ágostonos kolostor alapítását 1264-re teszi. Ld. erről: *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 70.

24 *Détshy Mihály*: Hol állt a sárospataki vár? Herman Ottó Múzeum Évkönyve 6. (1966) 178–179.; *Joó Tibor*: Adalékok a sátoraljaújhelyi volt pálos–piarista templom, kolostor és berendezései történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 11. (1972) 148.; *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 692.; *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 29.

25 DL 8611., 8612. Ld. még: Zsigmondkori Oklevéltár (= ZsO). II. Összeáll. Mályusz Elemér. Akadémiai, Bp., 1956. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 3.) 742.

26 DL 1709. Ld. még AOKI II. 90.

27 DL 7542., 7597., 7676., 7731., 7734., 8115., 8611., 8612., 8687., 16 933., 17 600., 17 712., 18 005., 18 006., 23 823., 23 906.

pedig a tarcali Mézesmálon, valamint a bodrogkeresztúri Kakashegyen (*Kakashegye*) rendelkezett jelentős szőlőbirtokokkal.²⁸

A középkori Sárospatakon négy kolostor is működött: az 1238-ban alapított, Szent Vincéről és Domonkosról elnevezett domonkos, az 1385 körül Szent Anna tiszteletére emelt klarissza, az 1487-ben Rozgonyi Dorottya (Pálczi Imre özvegye) által alapított begina- és végül az 1241. évi tatárjárást megelőzően épült, Szűz Máriáról elnevezett ferences kolostorok.²⁹ Ugyanakkor a két koldulórend (ferences és domonkos) megtelepedése jól mutatja azt, hogy Sárospatak a 13–14. században komoly gazdasági erővel bírt e régióban. A szőlőbirtokos egyházi intézmények között meg kell említeni a Bodrogolaszi határában, a Darnó-hegy tőszomszédságában a tatárjárás után alapított, Szűz Mária tiszteletére emelt premontrei apátságot, amely a középkor végén megszűnt, szőlőbirtokait a sátoraljaújhelyi pálosok szerezték meg.³⁰

A régi Hegyalján úgyszintén nagy jelentőséggel bírt a Bogát-Radvány nemzetség által a tatárjárás után alapított szerencsi Szent Péter és Pál bencés apátság is, melynek Golop, Mád, Monok, Ond, Rátka és Tállya települések mellett voltak jelentős szőlőbirtokai.³¹ Bizonyíthatóan működött ferences kolostor Abaújszántón is, amelyet 1480 körül Szűz Mária tiszteletére szenteltek fel és eredendően a sárospataki ferences kolostor fennhatósága (*custodia*) alá tartozott. E kolostor jelentőségét mutatja, hogy kétszer tartottak itt rendtartományi gyűlést. Hangács Mihály alnádor 1500-ban kelt végrendeletében a kedvezményezettek között megemlíttette az abaújszántói ferences kolostort.³²

28 Az 1356–1358 között alapított eszenyi pálos kolostornak 1474-ben a sátoraljaújhelyi Magashegyen volt szőlője. Az 1387-ben alapított sajóládi Szűz Mária pálos kolostornak pedig a tarcali Mézesmál és a bodrogkeresztúri Kakashegy szőlőhegyeken lévő birtokait egyaránt Barátszőlőknek (*vinea Barath*) nevezték. A tarcali Barátszőlő ma is létező szőlőterület. Ugyanakkor a 16. század közepén ezek a szőlőterületek már a tokaji váruralalom tulajdonát képezték, miután a Habsburg-párti Serédyek a nevezett birtokokat hozzácsatolták az 1540-es években. Sajóládra a pálosok már a 17. század utolsó harmadában visszatértek, de a kolostort csak a török kiűzését követő időszakban alapították újra. A 18. században a sajóládi pálosoknak elsősorban Mádon, a Nyúlászó-hegyen voltak komoly szőlőbirtokai. Erről ld.: DL 17 633., 38 865.; MNL-OL E 156 81:10/a., 81:10/b., 81:10/c., 89:2., 97:23., 97:25/a., 104:4., 115:1/a.; *Bándi Zs.*: i. m. (12. jz.) 664–665.; *Joó Tibor*: A sajóládi pálos kolostor. Herman Ottó Múzeum Évkönyve 17–18. (1979) 131–165.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 24., 40.; *Uő*: Pálos gazdálkodás i. m. (5. jz.) 317–318.; A szapolyai család oklevéltára i. m. (12. jz.) 287–288.

29 A bodroghalászi (ma Sárospatak) Szent Vince szőlőhegy a sárospataki domonkosok emlékét őrzi, neve a protestantizmus elterjedését követően Szemincévé változott. Első ismert közvetett említése az 1247. évre, míg első közvetlen említése az 1567. évre tehető. DL 2987., 42 920.; MNL-OL E 156 95:22.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 57.; *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 27.

30 DF 209 900., 210 317.; DL 376., 2059., 42 086., 65 978. Ld. még: *Orosz I.*: i. m. (1. jz.) 27.

31 A szerencsi bencéseknek a 14. század közepén (1349) többek között az ondi (ma Szerencs) Fekete-hegyen (*Fekethegheg, Ondhege, Ondzeuloshege*), ill. a tállyai Kővágó-hegyen (*mons Kuuago-heg*) voltak szőlői. DL 376., 4087., 5019. A szerencsi bencés apátságról ld. még: *Németh P.*: i. m. (9. jz.) 436.; *F. Romhányi B.*: Kolostorok i. m. (12. jz.) 65.; *Orosz I.*: i. m. (1. jz.) 26.

32 A 15. század végén a sárospataki ferences kolostor a rend obszerváns, míg az abaújszántói a minorita (konventuális) ágának a birtokába került. DL 65 978., 72 087. Ld. még röviden:

Végül szőlőbirtoklás vonatkozásában meg kell emlékeznünk az 1319-ben Henrik szlavón bán és családja által alapított, és Szűz Mária, Keresztelő Szent János, valamint Szent Antal apát tiszteletére felszentelt lechincei karthauzi kolostorról is. A 15–16. században a karthauziaknak az erdőbényei Gothki és Nagyszőlő nevű szőlőhegyeken voltak szőlőterületeik. Ezen túlmenően a nevezett kolostor a 16. század közepéig Bodrogkeresztúron (a Kakashegy promontórium Kéry, Köves és Prépost nevű szőlőiben), Mezőzomboron (a Filpesi/Fülöp promontóriumon), Tarcalon (a Mézesmál promontóriumon, gyakorlatilag a mai Thurzó dűlő elődjén), Olaszliszván (a Bába és Gardon/Gardon/Gárdony nevű promontóriumokon), valamint Szikszón (a Magyar-hegy, Némethegy, Nyúlmal nevű szőlőhegyeken) is rendelkezett még jelentős szőlőbirtokokkal.³³

A 14. századi oklevelekben a Sátoraljaihegy és Sárospatak határában található szőlőhegyeket említik a leggyakrabban, így találkozunk a Bánya-hegy, Bari hegy, Csanád-hegy, Darnó-hegy, Esztáva-hegy, Fekete-hegy, Hosszúhegy, Gombos-hegy, Királyhegy, Magas-hegy, Megyer-hegy, Sátor-hegy, Szárhegy (Szárz-hegy), Száva-hegy, Várpataka vagy Várhegy nevével. A két település a kútfőkben már mezővárosként, latinul *oppidumként* szerepel.³⁴ Városi jellegüket mi sem bizonyítja jobban, mint hogy megtelepedtek az ágostonos, domonkos, pálos és ferences szerzetesek.³⁵ A felvidéki városok, elsősorban Bártfa az itteni szőlőből fedezték borszükségetüket. A bártfaiak nemcsak bort vásároltak a Hegyalján, hanem szőlőket is.³⁶

A középkori Magyarországon a szőlőművelés általában a környezetéből kiemelkedő dombokon, hegyeken történt. A szőlőterületek természetes helye az a kiemelkedő terepalakulat volt, melyet a korabeli latinban *mons*, *monticulum*, *promontorium*, *clivus*, *vinea/vineae/vinee in monte* vagy az *ad montem vinearum*, illetve a magyar *hegy*, *láz*, *mál*, *halom* kifejezésekkel jelöltek. Már ekkor a déli fekvésű hegyoldal, a napsütötte *mál* felelt meg a szőlőtermelés és borkészítés egyre inkább növekvő igényeinek.³⁷ Így történt ez Tokaj-Hegyalján is, hiszen gyakran

F. Romhányi B.: Kolostorok i. m. (12. jz.) 60.; Gulyás L. Sz.: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 27.

33 A Gothki szőlő vélhetően a mai Lőcse és Peresek dűlők területén feküdt. Minden valószínűség szerint a kolostori szőlőt egy Gothki nevű lőcsei polgár adományozta. DL 21 762.; MNL-OL E156 81:10/c., 89:2., 101:38.; *Dedek Crescens Lajos*: A karthausiak Magyarországon. Bp., 1889. 179., 184.; F. Romhányi B.: Kolostorok i. m. (12. jz.) 41.; A Szapolyai család oklevéltára i. m. (12. jz.) 291.

34 DL 76 257., 76 896.; Gulyás L. Sz.: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 141.

35 *Détshy Mihály*: A sárospataki r. k. templom történetének okleveles adatai. Műemlékvédelem 6. (1969–1970) 89.; Gulyás L. Sz.: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 27.

36 *Gecsényi Lajos*: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. Agrártörténeti Szemle 8. (1966) 349–351.; *Fügedi Erik*: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrártörténeti Szemle 11. (1969) 1–19.; *Gecsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 340–352.; *Fügedi Erik*: A bártfai XVI. század eleji bor- és lókvitel történetéhez. Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 41–89.; *Tringli I.*: Sátoraljaihegy egyházai i. m. (19. jz.) 386.

37 *Solymosi L.*: i. m. (7. jz.) 159–160.

találkozunk olyan szőlőterületekkel, melyek a *máj*, *mál* vagy *mály* nevet viselték vagy viselik mind a mai napig, mint például *Barnamál*, *Bohomál*, *Csirkemál*, *Csonkamál*, *Csókamál*, *Farkasmál*, *Hosszúmál*, *Királymál*, *Kutyamál*, *Makramál*, *Melegmál*, *Mézesmál*, *Nagymál*, *Ravasmál*, *Szegimál*, *Tökösmál*, *Veresmál*, *Verőmál*, *Vénmál* vagy *Vérmál*.³⁸

A sátoraljaújhelyi pálos kolostor birtokába tartozó szőlőhegyekkel a 14. századtól kezdve találkozunk a forrásokban. A Bodrogolaszi melletti Darnó-hegy (*in monte Dornou*) promontóriumról 1335-ből maradt ránk az első forrás. Ott feküdt a darnói Boldogságos Szűz Mária premontrei prépostság szőlőbirtoka.³⁹

Jelenlegi ismereteink szerint 1338-ban említik meg a dokumentumok először a Sárospatak határában fekvő Királyhegyet (*Mons Regis*, *Kyralhege*) egy a sátoraljaújhelyi pálosok számára történt szőlőbirtok-felajánlás kapcsán. 1285-ben a terület – mely vélhetően már ekkor is szőlőhegy volt – neve még Királyszállása volt (*ad locum Kyralzallas*, *Kiralzalas*).⁴⁰

A mai Hercegkút, akkor Sárospatak határában lévő Gombos-hegy (*in monte Gombus*, *Gombushegi*) promontórium az 1343. évben bukkan fel először, a Csicséri család Zemplén vármegyei birtokjogainak megerősítése alkalmából.⁴¹ A Makoshotykához tartozó Makramál vagy másik nevén Hutka szőlőhegyet 1262-ben említik először e néven.⁴² Az úgyszintén sárospataki Hosszúhegyet (*Hozzuhegi*, *Hozyuheg*, *Mons Longus*) a sátoraljaújhelyi pálosoknak egy 1342. évi örökösödési ügye, valamint az egri püspök és az egri káptalan számára kifizetett tizedek 1344. évi kivizsgálása kapcsán említik meg első- és másodízben az írott források szőlő-

38 Többek között ld. erről: MNL-OL E 156 18:1. A középkorban más borvidékre vonatkozóan is gyakran előfordult a *mál* kifejezés. Az 1326. évből való egy több másolatban fennmaradt oklevél, amely az esztergomi polgárok szőlőbirtoklásáról tudósít. Eszerint az egyik lakosnak a város mellett fekvő Középmál-hegyen (*Kuzepmál*) volt szőlője. DF 236 310.; DL 6655., 8794.; AOKI X. 467. 1376-ban egy hegyvám befizetése körül kirobbant vitában szerepelt a Veszprém vármegyei Őrs falunál fekvő Szemetesmál (*Zemethesmal*) nevű szőlőhegy. DL 100 154. A késő középkorban a három szikszói szőlőhegy közül az egyiket egyszerűen Nyúlmalnak (*Nyulmal*) nevezték. A másik kettő a Magyar-hegy és a Német-hegy nevű promontórium volt. DF 215 070., 270 458.; DL 9952., 17 345., 18 694.; *Gulyás L. Sz.*: A mezővárosi önkormányzat i. m. (1. jz.) 141. Ezen túlmenően a dokumentumok 1219-ből a Hont megyei Szebelléb mellett egy Szőlőmál (*Zevlevmál*), ill. 1229-ben a Somogy megyei Szőlád-Szentmiklós mellett egy Besenyőmál (*Beseneumál*) nevű szőlőhegyről is megemlékeznek. Ld. erről *Solymosi L.*: i. m. (7. jz.) 160. Az 1505. november 1-jén keltezett budai bortized jegyzékben felsorolták, hogy melyik Buda környéki szőlőtermő helyről származott a bor. Ebben a dokumentumban többek között találkozunk a *Bársonymál* (*Barsonmal*), *Bordélmál* (*Bordélmal*), *Demjénmál* (*Demyenmal*), *Mézesmál* (*Mézesmal*), *Rózsamál* (*Rosamál*), *Tyúkermál* (*Thykermal*) elnevezésű szőlőhegyekkel is. DL 38 658. Erről ld. még: *Szakály Ferenc-Szűcs Jenő*: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. MTA TTI, Bp., 2000. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) passim.

39 DL 2987.; AO III. 165.; *Szűcs J.*: i. m. (7. jz.) 15. 1567-ben a Darnó szőlőhegy már a sárospataki uradalom tulajdonát képezte. A Perényiek szőlőbirtoka volt, akik a sátoraljaújhelyi pálosoktól kobozták el a mohácsi vést követő években. MNL-OL E 156 36:25., 40:35., 114:35.

40 DL 7597., 51 371., 76 584., 76 598., 76 627.; AO VII. 13.; *Szűcs J.*: i. m. (7. jz.) 15.

41 DL 31 244.

42 1305-ben Hutka szőlőnek is hívták. A szőlőterület mostani neve Makra-dűlő. DL 57 233.; *Szűcs J.*: i. m. (7. jz.) 7–8.; *Gulyás L. Sz.*: A hegyaljai mezővárosok i. m. (20. jz.) 222.

lőhegyként.⁴³ A szintén Sárospatak melletti Csanádhegy/Csomádhegy (*Chanad-hegie, Athanadhege*) nevű promontórium az 1334. évben bukkan fel a forrásokban mint a sátoraljaújhelyi pálosok legújabb birtokszerzeménye.⁴⁴ A sárospataki Esztáva (*Zihawa, Sthawa, Staua*) szőlőhegygel az írott dokumentumokban először 1383-ban, míg a vele szomszédos Száva szőlőhegygel (*Zauahege*) 1390-ben találkozunk.⁴⁵ Minden kétséget kizáróan középkori gyökerű a sárospataki Megyer (*Meger*) szőlőhegy is. Ez utóbbi első említése ismereteink szerint egy örökösödési ügyet igazoló forrásban található, az 1324. évre vonatkozóan.⁴⁶

A sátoraljaújhelyi Magas-hegy (*in monte Magas, Mogosheg*) promontóriumot 1336-ban egy, a pálosok számára tett kegyes birtokadományozás kapcsán szerepel először a ránk maradt írásos forrásokban.⁴⁷ Úgyszintén a Szent Egyed pálos kolostorral kapcsolatban említik meg a dokumentumok a Sátoraljaújhely mellett fekvő Szárhegyet vagy Szárazhegyet (*in monte Zar, Zarheghi*) 1367-ben. Ezen túlmenően a Bányi- vagy Bánya-hegyet (*in monte Banya, Banahegh, Banyehege, Banyahege*) 1383-ban, a Fekete-hegyet (*in monte Phekete/Phekethe/Fekethe, Pheketeheg, Fekethehegh*) 1386-ban, a Várhegyet (másik nevén Váralját), illetve a Várpatakát (*in monte Castri, Varheg, Varallya, Varpathaka*) 1400-ban említik meg először szőlőtermő területként a források. A Bari-hegyet (*in monte Bary*) pedig 1435-ben, a Köves-hegyet (*Keweshegy*) 1495-ben, a Sátor-hegyet (*Satorheghie, Sathorhegh*) 1506-ban nevezik meg első ízben a dokumentumok promontóriumokként.⁴⁸

A mai Tokaj-Hegyalján gyorsan megjelent a reformáció. Ebben nagy szerepe volt a pataki uradalom birtokosának, a Perényi családnak. A kolostorok elnéptelenedtek, egykori szőlőbirtokaikra a földesurak tették rá a kezüket. Így kerültek a sátoraljaújhelyi ágostonos és pálos kolostorok Oremuson fekvő szőlői a Perényi család birtokába.⁴⁹ Az újhelyi kolostorban a 16. század végéig talán élt egy-két szerzetes, de a város vallásos életére semmiféle befolyásuk nem volt. Az 1590-es évektől kezdve a pálosokról nincsenek adataink. Minden valószínűség szerint az

43 DL 3722., 47 939.; AO IV. 277.

44 DL 76 494.

45 DL 6980., 7597., 18 006., 19 715., 71 902.; ZsO I. 1516. Ld. még: Bándi Zs.: i. m. (12. jz.) 696.

46 Ezt követően a Megyer szőlőhegy neve az 1342. és az 1354. évben is egyaránt előfordult. DL 76 337., 76 757., 76 664., 77 082.

47 1395-ben tesznek említést a dokumentumok egy, a sátoraljaújhelyi Magas-hegyen lévő szőlőterületről, melyet az elhunyt tulajdonos a pálos kolostorra hagyott. Ebben szó esik arról, hogy a nevezett magas-hegyi szőlőrész egyik szomszédja Boda István sátoraljaújhelyi előljáró szőlője volt. Ez a terület a mai Boda dűlőnek felel meg. DL 4164., 7676., 8115., 8687., 11 883.; ZsO I. 1924., 4210., 5467.

48 A sátoraljaújhelyi szőlőhegyekről ld. még: DF 216 531., 216 809., 217 307.; DL 5634., 6980., 7194., 7542., 7733., 7734., 8611., 8612., 8826., 10 880., 10 886., 11 901., 12 029., 12 793., 14 453., 18 590., 23 823., 35 797., 67 367., 85 146.; ZsO I. 1298., 2333., 2334.; ZsO II. 742.; Bándi Zs.: i. m. (12. jz.) 689–690., 695., 696–697., 698., 700., 704–708., 714., 720.; Tóth Krisztina: Sátoraljaújhely középkori történetére vonatkozó oklevelek. Széphalom 15. (2005) 167–172.; F. Romhányi B.: Pálos gazdálkodás i. m. (5. jz.) 317–318.; Gulyás L. Sz.: A hegyaljai mezővárosok i. m. (20. jz.) 222.

49 MNL-OL E 156 40:35., 114:35., Irregestrata 11:1.

utolsó pálos szerzetes ekkor elhagyta várost vagy eltávozott az élők sorából. Így közel ötven esztendőn keresztül a városban nem tevékenykedtek pálosok.⁵⁰

1567-ben újból felbukkan az Oremus. Az ottani szőlők birtokosa ekkor már a város és az egész pataki uradalom földbirtokosa, a Perényi család volt. A nemzetség utolsó férfinakja, Perényi Gábor ebben az évben halt meg. Az örökös nélkül maradt birtokok a királyi udvarra háramlottak, kamarai biztosok írták össze őket.⁵¹ Az összeírás szerint a szóban forgó szőlőterületeket még Perényi Gábor sajátította ki magának. Három esztendővel Perényi Gábor halálát követően, 1570-ben az udvar újabb összeírást rendelt el. Ebben a dokumentumban az szerepel, hogy a sátorlajújhelyi Oremus másik nyolc szőlőhegygel együtt a sárospataki váruradalom tulajdonát képezi.⁵²

Idővel az említett uradalom a Dobó család birtokába került, majd férfiáguk kihalása után előbb a Zeleméri, majd utóbb a Lorántffy család lett a tulajdonos. Amikor az 1616. év folyamán Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi György (1631–1648) későbbi erdélyi fejedelemmel kötött házasságot, a sárospataki uradalom, és ezáltal az Oremus szőlő is, a Rákóczi család tulajdonába került.⁵³ Hozzá kell tennünk azt is, hogy a fejedelemszöveg haláláig az uradalmat a férjével, majd annak halála után a fiaival együtt birtokolta. Az uradalom így csak a fejedelemszöveg halálát követően lett a Rákóczi családé. Még az előbb említett házasságkötés évében rendelték a sárospataki uradalomhoz Borsit, ahol idővel kastélyépítkezésbe fogtak. A borsi uradalom ellátására rendelték a korábbi pataki uradalomhoz tartozó sátorlajújhelyi szőlőket (mint például a Boglyoska, a Dersik/Dörzsike és a Messzelátó). Közöttük találjuk az Oremust is.⁵⁴

Közel fél évszázados szünet után 1642-ben Sátorlajújhelyen újra megjelentek a pálosok. A kolostor I. Rákóczi György erdélyi fejedelem áldásával saját kezelésbe vette egykori középkori birtokait. Az 1654-ben készített urbáriumban feljegyezték, hogy az elpusztult újhelyi vár alatt fekvő Boglyoska promontóriumon fekvő szőlőjüknek a felső részét is visszaszerezték. Innen tudjuk azt is, hogy

50 A hegyaljai reformációról fontos adalékokat közöl: *R. Péter Katalin*: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbgátság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században). *Történelmi Szemle* 4. (1961) 428–440.; *Szűcs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78. (1974) 409–435.; *Németh Gábor*: Mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a XVI–XVII. századi Abaúj és Zemplén megyében (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggései). *Agrártörténeti Szemle* 30. (1988) 306–338.

51 MNL-OL E 156 95:22.; *N. Kiss István*: Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. *Történelmi Szemle* 3. (1960) 15–30.

52 A többi váruradalmi szőlőhegy volt még a Darnó, Hosszúhegy, a Kácsárd, Királyhegy, Megyer, Mongor, Szekfü és Szent Vince (Szemince). MNL-OL E 156 95:22.

53 MNL-OL E 156 87:76.

54 Az 1657. évi, a Rákóczi család idején készült összeírásban az Oremust majorsági szőlőként írták össze a kamarai felügyelők. MNL-OL E 156 41:3.; *Ulrich A.*: i. m. (13. jz.) 139–140.; *Tringli I.*: Sátorlajújhely egyházai i. m. (19. jz.) 17.; *Uő*: Hagyományos térszemlélet és az utcafejlődés történeti típusai a régi Sátorlajújhelyen. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok. Szerk. Bárány Attila–Papp Klára–Szálkai Tamás. DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2011. 239.

a nevezett szőlőterület régen az Oremus szőlő szerves részét képezte.⁵⁵ Fentebb már említettük, hogy az ágostonosok, valamint a pálosok egykori oremusi birtoka uradalmi kezelésbe került. II. Rákóczi György (1648–1666) erdélyi fejedelem özvegye, Báthory Zsófia fejedelemasszony rekatolizálása után nem sokkal egy cse-reszerződés útján átadta a sátoraljaiúj helyi Várhegy alatt levő Oremus szőlő egyik felét a pálos kolostornak.⁵⁶ Ez a terület rész egészen a szerzetesrend 1786. évi feloszlatásáig a pálosok birtokában maradt. Majd három év kincstári tulajdonlás után, 1789-ben az Oremus a pálosok helyére betelepülő piarista szerzetesek birtokába került, és tulajdonukban maradt egészen 1948-ig.⁵⁷

Ugyanakkor a Rákóczi családnak továbbra is jelentős szőlőbirtoka maradt az Oremuson, amely a fent említett borsi uradalomhoz tartozott. Sőt az 1672-ben, 1675-ben, 1679-ben, 1681-ben, 1683-ban, 1686-ban, 1687-ben, 1688-ban, 1690-ben, 1697-ben, 1701-ben, 1703-ban, valamint 1707-ben készült kamarai és uradalmi összeírások során a borsi uradalomhoz tartozó Oremus szőlőről feljegyezték, hogy kedvező fekvése miatt kiváló minőségű aszú- és főbort adott.⁵⁸ A Rákóczi-

55 MNL-OL E 153 MKA Acta Paulinorum (= AP) 523:1376. Erre utal továbbá az 1679. évi, a Rákóczi család szőlőbirtokairól készült összeírás is. MNL-OL E 156 70:23/a.; *Tringli I.*: Oremus i. m. (4. jz.)

56 Ezt az információt közvetve erősíti meg az 1707. május 18-án készült szőlőbirtok-összeírás is. Ugyanis Kurucsai (Krucsay) Mártonnak, II. Rákóczi Ferenc jószágigazgatójának kérésére Sátoraljaiúj helyi önkormányzata szőlőhegyenként csoportosítva összeírta a városi szőlőbirtokosokat. Az összeírásban az áll, hogy az Oremuson a fejedelmen kívül csupán a város római katolikus plébániája rendelkezik számottevő szőlőbirtokkal. Ugyanakkor a plébániát ekkor a sátoraljaiúj helyi pálosok vezették, és egyúttal ők látták el a plébániai szolgálatokat is. MNL-OL E 156 104:56.

57 MNL-OL E 153 523:1372.; *Tringli I.*: Oremus i. m. (4. jz.). A 17. század közepétől kezdve a sátoraljaiúj helyi pálosok jelentős hittérítői tevékenységbe kezdtek a felső-magyarországi protestánsok és az ortodox hitű rutének körében. Megerősödésükben az Apostoli Szentszéken kívül jelentős szerepet játszott Báthory Zsófia fejedelemasszony, aki a jezsuiták mellett a pálosokat is támogatta. A pálosok egyik legkiemelkedőbb alakja a Rómában tanult Vanoviczi János (1614–1678) volt. A remeterend felső-magyarországi és tokaj-hegyaljai missziós tevékenységéről ld. még: Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (Róma; = APF), *Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali* (= SOCG) vol. 434. fol. 400r–v; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania* (1627–1707). Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–Ráday Gyűjtemény–MTA TTI, Bp.–Róma, 1994. (*Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes* 1.) 122–159., 174–176., 183–208.; *Véghseő Tamás*: Pálos hittérítők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival. *Athanasiana* 12. (2000) 65–81.; *Tóth István György*: A remeterend vándormisszionáriusa. Vanoviczi János, az első pálos misszionárius levelei, 1642–1677. *Levéltári Közlemények* 72. (2001) 187–245.; *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania* (1572–1717). IV. Ed. István György Tóth. Római Magyar Akadémia–Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–MTA TTI, Roma–Bp., 2005. (*Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma. Fontes* 4.) 2530–2532., 2556–2560., 2567–2568., 2672–2674., 2685–2687., 2694–2695., 2707–2708., 2718–2720., 2739., 2777., 2783–2784., 2787–2788., 2806–2811., 2824–2825., 2835–2836., 2843–2844., 2848., 2877–2880., 2980–2981., 2985., 3003., 3011–3013.; *Véghseő Tamás*: „...mint igaz egyházi ember”. A történelmi munkácsi egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2011. (*Collectanea Athanasiana I. Studia* 4.) 59., 89–90.

58 MNL-OL E 156 2:34., 35:25., 41:28., 65:22., 70:6/a., 70:22., 70:23/a., 83:110., 98:25., 98:45., 104:56., 154: 11., 154:26.; 155:55., 158:37., 209:5. Az 1680-as években az Oremus mellett az

szabadságharc bukását követően, 1712-ben összeírták a Rákóczi család elkobzott uradalmi szőlőit a Hegyalján. Ebben említik több sátoraljaújhelyi szőlőterület (Boglyoska, Dersik/Dörzsike, Messzelátó stb.) mellett az Oremust is.⁵⁹

A nagy kiterjedésű promontóriumokon az addig használt helymegjelölések rögzültek, illetve a területek feldarabolódásnak indultak. A késő középkortól kezdve egészen a 17. század elejéig a szőlőhegyek egyes részeit kis-, nagy-, alsó- és felső- előtaggal különböztették meg a korabeli helyi birtokosok és lakosok. Viszont ezeket az előtaggal megkülönböztetett szőlőhegyi elnevezéseket az idők múlásával már önálló szőlőhegyekként vagy promontóriumokként kezdték tekinteni, valamint az összeírásokban feltüntetni.⁶⁰

Ez utóbbi folyamatot jól jelzi egy újhelyi örökségi ügy. A 17. század elején az elhunyt sátoraljaújhelyi Baksa István végrendelete tárgyalásakor felsorolták a birtokában lévő és egyúttal a tized fizetése alól mentes (szabad) szőlőit. Ezek közt szerepelt az elhunytnak Kis-Oremus szőlőben levő egykori birtoka.⁶¹ Ugyanakkor ez azt is jelzi, hogy az Oremuson nemcsak a város egyházainak, illetve az uradalomnak voltak szőlői, hanem a város lakóinak, illetve más nemeseknek is. Például 1634-ben egy újhelyi nemes özvegye az Oremuson levő szőlőjét adta el a város egyik legtekintélyesebb nemesének, Hartay Gábornak.⁶²

A Wesselényi-összeesküvésben, valamint a Thököly Imre mozgalmaiban való részvételük miatt az udvar számos hegyaljai birtokosnak kobozta el a szőlőbirtokát.⁶³ Az ekkor készült kamarai összeírások alkalmával Vas Gábor kamarai provizor 1690. szeptember 22-én lejegyezte, hogy elkobozták egy bizonyos Rád István

akkor Rákóczi-tulajdonban lévő allodiális szőlők közül a források a tarcali Szarvast és Baráthot, a mezőzombori Lajost (mai nevén Lajosokat), a tállyai Tatayt (a Sas vagy mai nevén a Sasalja promontóriumon), az erdőbényei Perest/Pereseket és Báthoryt, a tokaji Hétszőlőt és Némethet, a sárospataki Kazinczyt és Somlyódot nevezik meg kiváló termőhelyként. Erről ld.: MNL-OL E 156 116:40., 154:8., 154:9., 154:11., 154:13.; *Ulrich A.*: i. m. (13. jz.) 144.

59 MNL-OL E 156 27:10., 152:60. 1735-ben, 1738-ban és 1749-ben újra összeírták Bezzei Ferenc sátoraljaújhelyi bíró vezetésével az egykori Rákóczi-szőlőket (Boglyoska, Cselej/Cseley, Dersik/Dörzsike, Messzelátó, Nagyszőlő, Oremus, Rákóczi, Várhegy/Váralja) a város mellett. MNL-OL E 156 83:73., 145:98., 154:56.

60 *Tringli I.*: Hagyományos térszemlélet i. m. (54. jz.) 238–239.

61 MNL-OL E 156 41:3., 98:25., 108:55., 117:15., 154:23. Az 1688. február 15-én, ill. az 1690. október 2-án készült kamarai összeírások szerint a néhai Baksa István Kis-Oremus szőlője a Sátoralja promontóriumon fektült. Ez az adat hibás, mert az Oremus mindig az újhelyi Várhegy vagy másik nevén a Váralja szőlőhegyen helyezkedett el. MNL-OL E 156 154:24., 158:36. E korszakról ld. bővebben: *R. Péter Katalin*: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. *Agrártörténeti Szemle* 6. (1964) 170–188.

62 *Tringli I.*: Hagyományos térszemlélet i. m. (54. jz.) 239.

63 MNL-OL E 156 145:6., 158:30.; *Ulrich Attila*: Szőlőbirtoklás, szőlőbirtokosok és borkereskedelem a tokaji uradalomban a XVII. század második felében. *Agrártörténeti Szemle* 42. (2000) 1–2. sz. 149–172.; *Uő*: Kamarai szőlőelkobzások, szőlőbirtokok 1670–1701 között, különös tekintettel a Wesselényi összeesküvés utáni okkupációkra. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem*. Szerk. Orosz István–Papp Klára. DE Történelmi Intézete, Debrecen, 2009. (*Speculum Historiae Debreceniense* 2. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadványai) 109–127.

nemesember Oremus szőlőben lévő birtokait.⁶⁴ Szintén ez idő tájt került az udvar tulajdonába (pontosabban a Szepesi Kamara kezelésébe) Sztáray Imre Oremus birtoka. Ez a terület a korabeli összeírás szerint nagyon komoly értéket képviselt. A kamarai felügyelők az egykori Sztáray-szőlőbirtokrész értékét az Oremuson mintegy 1200 rajnai forintra becsülték.⁶⁵ Sztáray Imre hasonló nevű unokája azonban 1752-ben visszavásárolta a kamarától az Oremuson fekvő szőlőket, igaz, még tizenkét évvel később is perben állt a kamarával, mert nem fizette ki az adásvételben megállapított összeget.⁶⁶

A 18. század végén a pataki és a borsi uradalom is kamarai birtok lett. Ekkor készült el Sátoraljaújhely külterületének részletes leírása, amely már a II. József (1765–1790) által elrendelt kataszteri felmérés szellemében készült. Eszerint a mai Oremus dűlő (*vinea*) a Kis-Váralja nyugati tőszomszédsága mellett helyezkedett el. A szőlőterület első térképi ábrázolása 1866-ból maradt ránk Sátoraljaújhely kataszteri térképén. Ezen az Oremus a Vár-hegy déli lejtőjén fekszik. Tőle délre, a domborzati viszonyokat tekintve ez alatt, már szántóföldek következtek.⁶⁷

Végezetül fel kell tennünk azt a két kérdést, hogy mit jelent valójában az Oremus elnevezés, és vajon összefüggésben áll-e a latin *orare* (magyarul: beszélni, imádkozni, könyörögni, esdekelni) igével?

Az Oremus szőlőhegy nevet ismereteink szerint csupán csak a 20. században próbálták az előbb említett latin igealak jelentésével erőltetetten megmagyarázni. Mindenesetre vitathatatlan tény, hogy a szőlőterület elnevezésének van némi egyházi vonatkozása.

Valójában az Oremus a görög-latin Hyeronimus, magyarul a Jeromos keresztnév késő középkori és kora újkori alakja. Görög alakja Hyeronimos volt, és a latin nyelvbe csak a végződés kicserélődésével került át Hyeronimus alakban. A középkori latin és neolatin nyelvű szövegekben gyakorta elhagyták a szókezdő „h”-t. Így többször fordult elő Ieronimus, Iremus, Iremos alakban is. Sőt a magyar íráskép megőrizte a latin „us”-os végződést. Ennek a személynévnek egyik változata lett a késő középkorban a nyíltabb Oremus vagy Orémus alak, melyet minden valószínűség szerint nem latinosan ejtettek ki, ezzel is egyszerismind utalva a személynévre. Később egyaránt találkozhatunk vele kereszt- és vezetéknevként is.

A 16. század végén létezett olyan alakja is a névnek, melyben ugyanazon személynék az Oremus és Jeronimus változata is szerepelt. Böszörményi Nagy András, Szepsi városának református prédikátora a 16–17. század fordulóján állított össze egy görög-latin eredetű női és férfi keresztnevekből álló jegyzéket. Ebben az idegen eredetű neveknek megadta a korabeli magyar fordítását is. A görög-latin Hyeronimus név mellett az Oremus szerepel.⁶⁸ A 16. század végén névjegyzéket

64 MN-OL E 156 98:45.

65 A fent említett Kurucsai-féle 1707. évi összeírás ezekről a birtokosokról nem tett említést. Ő az Oremuson kizárólag a Rákóczi családót és a sátoraljaújhelyi pálosokat említette meg birtokosként. MNL-OL E 156 122:52., 145:38.

66 MNL-OL E 156 83:105., 154:59.; 155:31.

67 *Tringli I.*: Oremus i. m. (4. jz.)

68 *Tringli I.*: Oremus i. m. (4. jz.)

összeállító református prédikátor tehát nem volt egyedül: mások is kereszteltek Oremusra gyermeket a korabeli Magyarországon. Sőt napjainkban is él Kelet-Szlovákiában Oremus vezetéknévű magyar család. A jövő azonban a másik formának kedvezett, ebből jött létre a mai Jeromos név, az Oremus jelentése pedig a 20. századra csaknem teljesen feledésbe merült.

Az Oremus név használatát több adat is bizonyítja. 1517-ben és 1519-ben egy Nyitra megyei birtok elzálogosításának ügye kapcsán a korábbi birtokosok között találkozunk egy Oremus nevű személlyel.⁶⁹ Mád „falukönyvében” pedig azt jegyezték fel, hogy 1606. augusztus 24-én egy bizonyos abaújszántói Nagy Erzsébet apja, a néhai Nagy Oremus korábbi pénzügyi követelését próbálta behajtani egy mádi asszonyon Mád mezőváros előjáróságának színe előtt.⁷⁰

A Szentszék missziós intézményének, a Hitterjesztés Szent Kongregációjának (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) erdélyi vonatkozású iratanyagai közül is előbukkant az Oremus (*pater Oremus*) keresztnév. 1630-ban az akkor épp Rómában teológiai tanulmányokat folytató Kun Szeráfin obszerváns ferences az Apostoli Szentszéknek írt jelentésében megemlékezett egy bizonyos Oremus nevű szerzetesről, aki a rendtársaival együtt Erdélyben a karánsebesi misszióban látott el papi és hittérítői szolgálatokat. Sajnos Kun Szeráfin jelentéséből nem derül ki, hogy a nevezett Oremus ferences szerzetes neve felvett vagy esetleg a sajátja volt.⁷¹

Szent Jeromos kultusza Magyarországon a 14. század második felében megerősödött. A reformációt megelőzően a szigorú aszkéta és a *Vulgatát* fordító szent egyszerre lett a vallásos irodalom és a humanista művek kedvence. Kultuszát a remeterendek, illetve a koldulórendek közül az ágostonosok és a pálos szerzetesek különösen a szívükön viselték. Fent utaltunk rá, hogy e két szerzetesrendnek a középkorban Sátoraljaújhelyen volt kolostora és jelentős szőlőbirtokoka. A kettő közül csak a pálos templom oltárainak titulását ismerjük. Ott azonban nem találunk Jeromos-oltárt. Az ágostonos templom oltárait nem ismerjük. Nem zárható ki, hogy az ágostonos templom egyik mellékoltárát Szent Jeromosról nevezték el.

Valószínű, hogy a szőlőhegyi rész egy ott fekvő szőlőbirtokról kapta a nevét. A szőlők gyakran viselték tulajdonosaik nevét.⁷² A birtok az Oremus nevet kaphatta egy Oremus – azaz Jeromos – nevű birtokosáról, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy valamelyik ottani birtokos újhelyi egyháznak Szent Jeromos – azaz Oremus – tiszteletére szentelt oltára után nevezték el.

A név elterjedése Tringli István kutatásai alapján három lépésben történhetett. Először egy szőlőt Oremusnak kezdtek hívni a Várhegy vagy Váralja nevű szőlőhegyen. Másodsor, ezt a nevet alkalmazták a környék egészére. Harmadsor, a szőlőhegyi részen fekvő más szőlőbirtokokat is Oremusnak nevezték.⁷³

69 DL 72 954., 72 958.

70 Kalmár J.: i. m. (1. jz.) 124.

71 Az Oremus nevű obszerváns szerzetesről további adatok más dokumentumokból eddig még nem kerültek elő. APF SOCG vol. 219. fol. 394r–397v. Ld. erről még bővebben: Relationes i. m. (57. jz.) 241–246.

72 Tringli I.: Sátoraljaújhely i. m. (4. jz.) 33.

73 Uo.

Összefoglalva az Oremus elnevezés nem a latin oro, orare ige jelentésével hozható összefüggésbe. Ez tulajdonképpen egy 19–20. században meggyökeresedett legendához kötődik. Az elnevezés egyházi eredete csak részben igaz. Egyfelől kapcsolatban áll a sátoraljaújhelyi Ágoston-rendi és pálos kolostorokkal. E két szerzetesrend körében a Biblia-fordító Szent Jeromos kultusza igen jelentős volt, és róla nevezhették el a szőlőt. A Jeromosnak pedig egy Oremus vagy Orémus nevű változata alakult ki a 15. századra a magyar nyelvben. Másfelől nem szabad kizárni annak lehetőségét sem, hogy egy a 15. században élt Oremus (Jeromos) nevű sátoraljaújhelyi lakosról kapta a nevét a szőlőterület, aki azt kegyes adományként az ágostonos és a pálos kolostorokra hagyta.

KORNÉL NAGY

„THERE IS A VINEYARD CALLED OREMUS, YIELDING PLENTY OF WINE...”

ON THE HISTORY OF THE VINEYARD „OREMUS” AT SÁTORALJAÚJHELY

The vineyard called Oremus is one of the best known and most exciting wine-producing areas in the history of the Tokaj-Hegyalja region and of Hungary in general. Its reputation was mainly due to the legend, later revealed as unfounded, according to which it was from the produce of the Oremus vineyard laying in the Várhegy promontory near Sátoraljaújhely that Máté Lackó Szepesi, a Protestant (Calvinist) preacher at Erdőbénye, prepared the first aszú-wine in the Tokaj-Hegyalja region for Zsuzsanna Lorántffy, princess of Transylvania. Of course, the apocryphal character of the legend in no way diminishes the historical importance of the Oremus wineyard itself.

In the early modern era the Oremus was one of the vineyards belonging to the estate of Sárospatak and in the 17th century to that of Borsi. Its first emergence in the sources has long been thought to have been a reference in the register listing the landed wealth of Péter Perényi in 1567. Recently, however, a charter has been found in the medieval collection of the Hungarian National Archives, which reports in 1462 about a border dispute regarding the Oremus vineyard between a burgher of Sátoraljaújhely and the local Pauline cloister. In the wake of this important find, the present study was written with the aim of reconstructing the history of the Oremus vineyard and placing it in a proper historical context through a meticulous and critical examination of the surviving source material and of the secondary literature from the beginning until the end of the 18th century.

In order to do this, it seemed necessary to go back in time as early as the period when the forest *ispánate* of Sárospatak was formed, and the Walloon settlers appeared there, which led to the emergence of the first settlements in the region and of those plantations which even today function as the centres of the wine production at Tokaj-Hegyalja. Moreover, the paper devotes special attention to the wine-production of those monastic orders, primarily the Paulines, who had also settled in the Hegyalja region. And finally, the very origins of the name Oremus are likewise examined. It is beyond doubt that the name has nothing to do with the Latin verb 'oro', but rather with an archaic version of the personal name Jerome, which sounded very much like the Latin 'oremus' verb form. The name was in all probability derived from either Saint Jerome or a landowner called Oremus.

CIEGER ANDRÁS

A levélíró politikus

A levelezés szerepe a magyar politikai életben
a 19. század második felében*

Őszinteség és szerepjátás:
a politikusi levelezések forrásértékéről

„Igen csalatkozik az, ki levelekből az írónak jelleméről ítél. Csaknem mindenki, midőn ír, nem saját, hanem annak képét adja, ami lenni akarna. Még inkább áll ez oly embereknel, kik kitűnő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizodalmas leveleik – korunk *gyalázatos szokása* szerint – valamely *biográf* által a *közönség* elébe hozathatnak. Azon öntudat, hogy közönség előtt állunk, mely mozdulatainkat figyelemmel követi, nagyobb vagy kisebb mértékben mindenkit *színésszé* tesz.”¹

Eötvös József e néhány mondata a politikusi mesterség igen fontos jellemzőire világít rá. Egyrészt arra, hogy a 19. század közéleti szereplője a modern értelemben vett politizálás kialakulásának a korában immár az éles szemű és csípős nyelvű közvélemény előtt kénytelen tevékenykedni. Másrészt, Eötvös szövegében a politikusi mesterségre használt színész-metaphora időben és térben általánosan elterjedt toposza jelenik meg. A politikus még egy eredetileg magánéleti cselekvés (mint a levél- vagy naplóírás) során is szerepet játszik, politikusi imázsát őrzi, építi levelezőpartnerre és az utókor történésze, illetve tágabban: a későbbi olvasóközönség előtt, amelyhez e „gyalázatos” korban előbb-utóbb egész biztosan eljutnak privát gondolatai is. Éppen ezért – meglátásunk szerint – egy „vérbeli”, tehát a modern nyilvánosság éltető erejét és halálos veszélyeit egyaránt ismerő politikus egyszerre *dokumentál*, azaz nyomokat hagy magáról az utókor számára, illetve titkolódik, *rejtőzködik*, például megsemmisíti a vele kapcsolatos esetleg kellemetlen információkat.

Meglepő, hogy a leveleit válogatva közreadó Oltványi Ambrus mennyire nem hisz Eötvösnek. Cáfolja őt, amikor kijelenti, hogy leveleiben „őszintétlenségnek vagy szerepjátásnak” nyomát sem lelmi.² Annak ellenére, hogy a kutatók sok esetben levelezésekből igyekeznek rekonstruálni a történelem nagy szereplőinek

* Jelen tanulmány a „Levelezés, levélírás, a levél mint műfaj a 19. században” c. konferencián (MTA BTK Történettudományi Intézete, 2013. április 9.) elhangzott előadás írásos változata.

1 *Eötvös József*: Vallomások és gondolatok. Szerk. Bényei Miklós. Magyar Helikon, Bp., 1977. 154. Saját kiemelésünk.

2 *Oltványi Ambrus*: Egy pálya tükre – levelekben. In: Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Bp., 1976. 5.

gondolatait és tetteik motivációját, láthatóan hajlamosak megfeledkezni az Eötvös által találóan jellemzett politikusi tevékenység természetéről.

Szemben a naplókról és visszaemlékezésekről az utóbbi évtizedben megjelent módszertani tanulmányokkal, történészi körökben kevésbé szokás foglalkozni a politikusi levelezések forrásértékével, műfaji jellemzőivel, keletkezésük és későbbi felhasználásuk körülményeivel.³ A következőkben e témához kívánunk hozzászólni, a példákat pedig néhány ismert politikusnak a hosszú 19. század során keletkezett magánleveleiből (pontosabban: a nem a hivatali munkával kapcsolatos levelezéséből) merítjük.

Az őszinteséget, hitelességet tekintve a leveleket a naplók és a visszaemlékezések közé szokás helyezni. Ha azonban jobban belegondolunk a kérdésbe, már nem feltétlenül igaz az imént említett sorrend. E tanulmány keretei között csak utalhatunk arra, hogy a tények után kutatva a naplókkal is óvatosan kell bánni, különösen akkor, ha politikus a szerzője. Lónyay Menyhért életrajzának az elkészítésekor hosszabban elemeztük a politikus naplóírási gyakorlatát, amelynek a végén arra jutottunk, hogy Lónyay tudatosan elhallgatott a naplója elől bizonyos eseményeket, kerülte az önfeltárulkozást, feljegyzéseit szerkesztette és írás közben azonnal belefogott a múlt konstruálásába.⁴

A levél minden formai kötöttsége ellenére igen összetett és sokszínű műfaj, gondoljunk egymástól igencsak eltérő típusaira: a hivatali, magán-, nyílt, búcsú-, fiktív stb. levelekre. Az igencsak formalizált és tárgyyszerű hivatalos levelekkel ellentétben a magánlevelezés egyfajta sajátos beszélgetésként, időben elhúzódó és sok esetben nagy távolságból folytatott párbeszédként fogható fel. (A történész bánatára azonban meglehetősen ritka az az eset, amikor mindkét levelezőpartner írásai rendelkezésre állnak, tehát rendszerint az interakciónak csak az egyik fele ismert.) Ugyanakkor a levélírás általában arra is alkalmat ad, hogy szerzőjük rendszerezze saját gondolatait és tudatosítsa magában érzéseit egy-egy problémával, személlyel kapcsolatban. Ez utóbbiban természetesen nagy segítséget jelenthet, ha a levélíró szoros baráti, rokoni viszony fűzi a címzetthez. Eötvös József fiához írott leveleiben például nemcsak a korabeli közélet eseményeire találhatunk adatokat, de akarva-akaratlanul feltárul bennük a politikus személyiségének és morális dilemmáinak – ha nem is teljes, de – számottevő része. Kossuth Ferenc testvéréhez írt leveleiben ugyancsak őszintében fogalmazott és többször engedett láttatni gondolataiból, érzéseiből: „csakis neked (ki olyan vagy mintha egy másik magam lennél) írom meg a legnagyobb titokban, [hogy] úgy mint a fentebb megírt néhány részlet, [ez] is bizalmas. Jó, ha valahol va-

3 A rokon tudományok képviselői már több írást szenteltek e témának. Ld. pl. Levél, író, irodalom. A levéltudomány történetéről és elméletéről. Szerk. Kiczenko Judit–Thimár Attila. PPKE, Piliscsaba, 2000.; *Bálint Péter*: Nyílt kártyákkal. A levél- és naplóírásról. Nagyvilág, Bp., 2001.; *Keszeg Vilmos*: Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. KJNT–BBTE Magyar Néprajz és Antropológiai Tanszék, Kolozsvár, 2008. 225–248.

4 Cieger András: A naplóíró politikus. In: *Uő*: Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok. Századvég, Bp., 2008. 15–24.

lami nyom marad.”⁵ Ugyanakkor az iménti idézet arról is árulkodik, hogy az őszintébb hangvétel egyben a dokumentálást is szolgálta, hogy az utókor pontosabban érthesse, Kossuth Ferenc miniszterként és pártelnökként mit miért tett.⁶

Kétségtelenül igaz, hogy a naplóval szemben levélíráskor rendszerint jobban ügyelünk a formára: például az udvariassági formulákra (a megszólításra, a levélzáratra, a terjedelemre stb.) vagy éppen a posta működésére. Valamint már eleve számolunk a címzett várható reakcióival is, amikor mondatainkat fogalmazzuk. Mégis, bizonyos élethelyzetekben a gyorsan papírra vetett és elpostázott sorok jobban tükrözhetik írójuknak pillanatnyi érzéseit, lelkiállapotát. Ilyen esetekben a levél spontánabbnak hat, hiszen nincs lehetőség az elküldött gondolatok visszavonására, a megfogalmazás enyhítésére, átírására (legfeljebb egy következő levélben mentegetőzhetünk szavaink miatt), a naplóból azonban akár lapokat is kitéphetünk. Ráadásul érvényes lehet az a megfigyelés is, miszerint a távolból könnyebb leírni kritikánkat, mint élőszóban elmondani véleményünket a beszélgetőpartnernek.

Mindezek ellenére az őszinteség mértékét tekintve lehet különbség a politikusok által hátrahagyott különféle ego-dokumentumok között, ez azonban nem annyira a műfajtól, mint inkább az adott közéleti szereplő jellemvonásaitól és a szöveg keletkezése körüli politikai szituációtól függ. A politikus ugyanis sem naplójában, sem leveleiben nem tárja, tárhatja fel teljesen gondolatait, érzéseit: egyrészt időnként öngazolást keresve önmagát is „becsapja”, másrészt sosem lehet biztos abban, hogy később kik olvassák mondatait. Sőt sokszor már eleve azért írja vagy őrzi meg naplóját, emlékiratait, leveleit, hogy utódai és az utókor (különösen a történész!) elolvashassa.

Ghyczy Kálmán például az évtizedek alatt szorgosan gyűjtött és másolt levelezése alapján állította össze visszaemlékezését: a levelekben leírtakat újra átélte, majd kommentárokkal látta el őket. Saját levéltárában végzett feltáró munkát, önmaga biográfusa kívánt lenni. Ghyczy, miközben gondosan megőrzött (és talán kiválogatott) levelei alapján élettörténetét megszerkesztette rokonai számára, 11 zsáknyi személyes iratát égette el.⁷ Figyelemre méltó, hogy az emlékirat összeállításának indokaként – az időskori időtöltésen túl – első helyen politikusi becsületének, jó hírnevének a védelmét említi az esetleges támadások ellen. Emellett a történeti kutatás számára kívánt adatokat szolgáltatni: 1887-ben papírra vetett érvelése szerint, ha újabban az is érdekes lehet, hogy mit ebédeltek elődeink, akkor minden bizonnyal az ő emlékirata is szolgálhat majd némi forrásául a korszaknak.⁸

Nem véletlen, hogy Ghyczy emlékiratának összeállításában nagy szerepet játszott a politikus jó hírnevének megőrzése, hiszen a 19. század végén, az elmér-

5 Kossuth Ferenc Kossuth Lajos Tódorhoz, 1908. szeptember 25. Közli R. Várkonyi Ágnes: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez (Kossuth Ferenc tíz levele). Századok 95. (1961) 356.

6 Kossuth Ferenc leveleinek a forrásértékéről szólva már R. Várkonyi Ágnes is felfigyelt erre a dokumentáló szándékra. Ld. uo. 343–344.

7 Szigeti István: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”. Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888). Gondolat, Bp., 2012. 322.

8 Ghyczy Kálmán emlékiratának gépirata, 1887. augusztus 2. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára Ms 4856/79. 445–448.

gesedő politikai csatározások során a közéleti szereplők magánbecsületét egyre több támadás kezdte ki a tömegnyilvánosság fórumain. A különféle lejáratókampányokhoz időnként a magánlevelek szolgáltatott eszközt: a politikusok leveleiben szereplő bizalmas információk nyilvánosságra hozása több esetben is alkalmasnak bizonyult egy-egy közéleti szereplő kompromittálására. A politikai és üzleti verseny élesebbé válása Magyarországon is magával hozta egyrészt a levéltitok fogalmának egyre szabatosabb meghatározását, illetve egyre pontosabb büntetőjogi szabályozását, másrészt a levéltitoksértéssel kapcsolatos perek megjelenését a hazai bírói gyakorlatban és a politikai életben.⁹

Magánélet és közélet határán: a levelezés gyakorlata

Emlékiratot, naplót nem minden politikus készít, a levélírás azonban szerves része munkájuknak. Szinte lehetetlen megbecsülni, de a korszak vezető politikusai valószínűleg egy nap tucatnyi levelet írtak és ennél is többet olvashattak. Tudjuk, Deák Ferenc 1868 első hét és fél hónapjában kétezret meghaladó levelet kapott, melyek feldolgozását – titkár híján – alig győzte.¹⁰ Kossuth Lajos emigrációjában ugyancsak halomnyi megválaszolandó levélről számolt be egyik hívének.¹¹ 1874-ben tájékoztatót is közreadott a magyar lapokban arról, hogy miként postázzák számára hazai tisztelői a számtalan levelet (legyen pontos a címzés, ne ajánlottként adják fel a leveleket, ne küldjenek táviratot stb.).¹²

Kossuth már politikusi pályája elején is nagy becsben tartotta a levél műfaját. Édesanyjához a börtönből írott egyik levelében például hosszasan méltatta a magánlevelek kiemelkedő jelentőségét a múlt megismerésében: „mindig igen keservesen bántott, hogy a különféle századokban élt historicusok olly kevésbé használták azt a gazdag kútfőt, mellyet az illy magánosok birtokábani magános levélkének nyújtanak. Innen van, hogy ütköztetleírás elég van historiánkban, mintha bizony a systematisált emberöldöklés volna az emberi lélek fényoldala, de olly historia, melly a kornak, mellyről ír, sajátságait, a nép belső életét tükörbe állítaná előttünk, nincs. [...] És mégis mondhatom, néhány illy levél sokkal helyesebb ismeretet ad nemzetünk akkori belső életéről, pallérozódása, civilisatiója, szokások, s a társasági lét alapzatát képző családi élet sajátságairól, mint egy egész chronica, mellyben a legnagyobb szabatosággal le van írva, hány ember esett el Nagyvárad alatt.”¹³

9 Ld. a terjedelmes *Levéltitok* szócikket a Márkus Dezső szerkesztésében megjelent *Magyar jogi lexikon* V. kötetében (Pallas, Bp., 1904. 255–270.).

10 Deák Ferenc Kertbeny Károlyhoz, 1868. augusztus 19. Deák Ferenc emlékezete. Levelek, 1822–1875. Ráth Mór, Bp., 1890. 327–328.

11 Kossuth Lajos Bobory Károlyhoz, 1870. február 18. Kossuth Lajos iratai (= KLI). VIII. S. a. r. Kossuth Ferenc, Athenaeum. Bp., 1900. 254–269.

12 Kossuth Lajos levele a Magyarországon megjelenő napilapokhoz, 1874. március 29. Uo. 493–495.

13 Kossuth Lajos anyjához, Kossuth Lászlónéhoz, 1839. február 24. Közli: Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. Akadémiai, Bp., 1989. (Kossuth Lajos összes munkái VII.) 607–609.

Témánk szempontjából azonban a levél többi részlete is fontos. Kossuth ugyanis azért ragadott tollat, mert észrevette, hogy édesanyja befőzésre használta fel hivatali iratait. Érezhető aggódással kérdezte szülőjét: „Ha már illy hivatalos leveleim, illy nevezetes időszakbóliak, mellynél szomorúbbat, borzasztóbbat, emlékezetesebbet Zemplén két század óta nem ért, ha ezek is gyümölcstartó tüveg borítékaivá lettek, képzelhetem, magános leveleimen minő szép kalácsok stültek, vagy tán alkalmasint holmi kevésbé aestheticus állapotra jutottak.” Levelében – amely nem nélkülözte a finom humort sem – leírja, hogy nem szokása kidobni semmilyen hivatalos és magántermészetű iratot, amely adatokat tartalmazhat saját korával kapcsolatban és így forrása lehet a későbbi történeti kutatásoknak. És ugyan az előző években nem jutott ideje arra, hogy átnézze leveleit, de azok megrostálását szeretné majd maga elvégezni. Miközben az idézett sorok sok mindent elárulnak a levelekhez (és általában az írott vagy nyomtatott dokumentumokhoz) kapcsolódó mindennapi gyakorlatokról, a szöveget olvasva ismét kibontakozik előttünk a múltat és abban saját magát megörökíteni vágyó, ám az emlékek között válogatni kívánó politikus képe.

Máskor viszont – némileg korábbi önmagának ellentmondva – igyekezett lebeszélni egyik kassai hívét arról, hogy a kezéhez jutott magánleveleit tiszteletből a Felső-Magyarországi Múzeum Egyletnek adja, hiszen azok csak a mindennapi élet apró-cseprő dolgairól szólnak. „Én ugyan e levelek tartalmára részletesen nem emlékszem, lehet hogy itt-ott eléfordulhat bennök egy-egy vonatkozás a hazai körülményekre, hanem egészben véve úgy rémlik előttem, hogy azon levelek jobbadán a kassai sódar, füstölt paprikás szalonna s több efféle culinaris nevezetességek szállítmányozása körül forogtak. [...] Méltóztassék belátása szerint cselekedni. Ha pipára gyújt Ön a limlommal, azt fogom mondani: helyes. Ha kiszolgáltatja az Egyletnek, türom, bár nem tagadhatom, hogy e nemét a halhatatlanításnak határozottan nevetségesnek találom.”¹⁴ Kossuth tehát, amennyire rajta múlt, nem „szalonna szagú” leveleivel kívánt panteonba vonulni, azonban egyre inkább számolnia kellett azzal a veszéllyel, hogy a személye körül kialakult kultuszt nem tudja kizárólagosan irányítani, azt hívei és a sajtó különböző célokra igyekszik felhasználni (erre további példákat is említünk majd).¹⁵

Kossuth hosszú élete során elvétele vezetett naplót, de levelezőkönyve segítségével, amely fontosabb levelei vázlatát foglalta magában, elég pontosan vissza tudta idézni emlékezetébe elküldött mondatait. Lónyay Menyhért ugyan szorgalmas naplóíró volt, de sűrű politikusi elfoglaltsága idején testvérének írt leveleivel (amelyeket átütő selyempapír segítségével lemásolt) igyekezett helyettesíteni naplóját. Mindezek elmondása után megkockáztatható annak kijelentése, hogy a politikusok esetében a naplóírás és a levelezés gyakorlata között gyakran nincs is olyan nagy különbség.

14 Kossuth Lajos Timkó Józsefhez, 1875. május 30. (fényképmásolat). Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (= OSZKK), Levelestár. Poszner Gáborhoz írott leveleinek múzeumi megőrzéséről van szó.

15 A kultusz jelentette kihívásról ld.: *Csorba László*: Kritika és kultusz. Az öreg Kossuth Turinban. In: Kossuth Lajos, a „magyarok Mózes”. Szerk. Hermann Róbert. Osiris, Bp., 2006. 217.

Politikusi levelezéseket olvasva gyakorta megfigyelhető, hogy elmosódik bennük a közélet és a magánélet közötti határvonal (mint ahogy az életút egészét tekintve is nehezen választható szét e két szféra). Egyrészt, adódhattak olyan politikai helyzetek vagy a politikusi életútnak olyan szakaszai, amikor a magánlevelezés jelentette a közéleti cselekvés szinte egyetlen fórumát. Mint jól ismert, az emigrációban élő Kossuth vagy az 1850-es években az önkéntes visszavonultságot választó Deák levelek útján (kisebbséget pedig személyes találkozókkal) tartotta a kapcsolatot a külvilággal. De említhetjük Kossuth reformkori akcióját is, amikor magánlevelek formájában terjesztette a diéta történeteiről beszámoló *Országgyűlési Tudósításokat*, hogy kijátssza ezzel a cenzúrát. Másrészt a politikusi feladatok sokaságából fakadó időhiány ugyancsak eredményezhette a magánéleti és a közéleti cselekvés összefonódását. Lónyay Menyhért esetében például azonos levélben értesülhetünk egy fontos politikai tárgyalás újabb fejleményeiről, valamint a politikus családjának vagy magángazdaságának apró-cseprő ügyeiről. Sőt az is előfordult, hogy a testvéreinek szóló magánleveleit egy-egy unalmasabb parlamenti vagy minisztertanácsi ülés alatt írta. Eötvös József ugyancsak a közélet legfontosabb fórumát, a képviselőház hosszadalmas plenáris tanácskozásait használta fel arra, hogy fiának életvezetési tanácsokat adjon, illetve saját lelkiállapotáról írjon neki.

Itt kell szólnunk a *nyílt levélről*, amely a levelezésen belül egy sajátos (a műfaji jellemzőket ugyancsak megkérdőjelező) és tipikusan közéleti műfaj.¹⁶ A választókhöz, a párhívekhez, esetleg a politikai ellenfélhez vagy az újságok szerkesztőségéhez intézett levelek, miközben rendszerint tartalmazznak személyes, sőt gyakran személyeskedő vonásokat (ilyen például a megszólítás, vagy egy közös emlék felidézése), céljuk a szélesebb közönségnek szóló elvi állásfoglalás (tájékoztatás, tiltakozás) vagy valamilyen közösségteremtő, közösségerősítő nyilatkozat megfogalmazása, a buzdítás és a mozgósítás szándékával. Sok esetben ilyenkor a levélíró nem annyira meggyőzni kívánja a címzettet, mint inkább a nyilvánosság erejét felhasználva nyomást gyakorolni rá, esetleg morális ítéletet mondani felette. Kossuth Kasszandra-levele minden bizonnyal a korszak legismertebb ilyen típusú politikai nyilatkozata volt (mintegy 50 ezer példányban különlenyomatban is terjesztették).¹⁷ A kevésbé hivatkozott példák közül most csak azt a meglehetősen ritka esetet említem, amikor a politika íratlan játékszabályai közül többet is felrúgva, Andrassy Manó nyílt levélben szólította fel volt iskolatársát, az azonos párthoz tartozó Lónyay Menyhértet a közéletből való távozásra 1874-ben.¹⁸

Kossuth Lajos emigrációs levelezését átnézve elmondható, hogy a politikus-társaihoz és a különféle közösségekhez (például egyletekhez, városok és választókerületek polgáraihoz) írott levelei zömét a nyilvánosságnak szánta, még akkor is, ha ezek legtöbbször nem volt klasszikus értelemben nyílt levél. Gyakran eleve itthoni hívei felszólítására fejtette ki véleményét egy-egy belpolitikai kérdésről, és

16 Ld. pl.: Tisztelt Uram!... Nyílt levelek. Szerk. Csiffáry Gabriella. Palatinus, Bp., 2003.

17 Kossuth Lajos Deák Ferenchez, 1867. május 22. KLI VIII. 3–17.

18 Az esetről ld. Cieger A.: Lónyay Menyhért i. m. (4. jz.) 359.

levelében egyúttal engedélyt is adott a hírlapi közlésre, hogy ezzel is a függetlenségi sajtót támogassa. Az angol és amerikai tapasztalatokkal is felvértezett Kossuth tudatosan használta a nyilvánosságot, sőt maga is számolt annak veszélyeivel: „Hanem hát a közéletbe vegyülésnek megvan a maga kénytelensége. Aki oly életet élt, mint én az közprédává lett. [...] Ha majd meghalok (remélem nemsokára), tudom, lesz hajtóvadászat emlékirati adatok iránt. Közéletem közprédává lesz. Magánéletem szentélyeinek profanisatióját, remélem, fiaim nem engedik majd meg” – írta 1868-ban.¹⁹ Még nem sejtette, hogy bő tíz évvel később anyagi kényszerből majd maga kezd bele írtaai publikálásába. Ám még ekkor is határozottan ellenállt például annak a kérésnek, hogy egy olcsó néplap, a *Mulattató Újság* alig leplezett üzleti megfontolásból leközzölje a valamiképp a szerkesztőség birtokába jutott – korábban általunk is idézett – levelezését édesanyjával az 1837-től 1840-ig tartó börtönévekből: „Több ízben voltam már kénytelen panaszkodni afelett, hogy honfitársaim oly kevés érzéssel bírnak az iránt, ami a magánlevelezések felől az egész művelt világon egy egyszerű illem legelemibb követelményének van elismerve. [...] Az anya és fiú közti levélváltás a családi viszony szentélyéhez tartozik. Legyen e szentély megóvva a dobra ütés profanatiójától. Megérdemli.”²⁰

Kossuthnak azonban azt is meg kellett tapasztalnia, hogy levelei sorsáról nem kizárólag maga rendelkezik, elküldött mondatai saját életet élnék. Egykori politikustársa, Horváth Mihály a kiegyezésről és a nemzet függetlenségéről vele folytatott többfordulós vitája során ugyanis néhány levelét közzétette, amelyek átnézésére (de nem lemásolására) még korábban kapott lehetőséget Kossuth egy hívétől. A történetíró-politikus lépését így indokolta: „E levelek [...] K. L. politikai fő elveit pedig teljes világban tüntetik fel előttünk, sőt néhol jelleméből is közölnek egypár vonást. S e levelek közlésére teljesen jogosultnak érzem magamat, mert azok egyáltalában nem magánjelleműek [...] a nemzet köztügyeiben írott, a nemzet sorsát mélyen érdeklő levelek nem lehetnek magánlevelek, melyek közlését az illem s lovagiasság tiltaná”, majd az oknyomozó történetírás érdekeire hivatkozva kijelentette, hogy „e levelek közlésére tehát teljesen fel vagyok jogosítva”²¹. Kossuth 1868 júliusában hosszú levélben tiltakozott ezen eljárás ellen, mondván, a történész sem dolgozhat kénye-kedve szerint, megsértve a levéltitkot és a magántulajdon szentségét. Ráadásul maga is közzétehetne jó néhány olyan levelet, amelyek kompromittálhatnának a kiegyezéssel hatalomra jutott politikusok közül számosat, ám ő ilyen eszközhöz nem kíván folyamodni. Levelét a *Magyar Újság* szerkesztőségének címezte, amely azt azonnal meg is jelentette.²²

19 Kossuth Lajos László Károlyhoz, 1868. január 15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL) R 90 1526 utáni gyűjtemény, Kossuth-gyűjtemény időrendi része I. 4989.

20 Kossuth Lajos Bodon Józsefhez, 1879. február 28. KLI IX. S. a. r. Kossuth Ferenc, Athenaeum, Bp., 1902. 306–310. (Az idézet helye: 310.) A levél két hónapig bolyongott a postán, úgyhogy mire Kossuth válaszolt, addigra a lap anyagi okokból megszűnt. Végül először 1905 és 1909 között publikálták a szóban forgó leveleket, pontosabban azok másolatait.

21 Horváth Mihály: Kossuth Lajos újabb leveleire. Ráth Mór, Pest, 1868. 102.

22 Kossuth Lajos a Magyar Újság szerkesztőjéhez, 1868. július 16. KLI VIII. 178–186.

1876-ban ugyancsak akarata ellenére jelent meg Helfy Ignáchoz írott megrendítő erejű levele, amelyben Deák Ferenc halála alkalmából emlékszik vissza kettejük személyes kapcsolatára és értékeli Deák politikusi teljesítményét. A levél elemzése önmagában is külön tanulmány tárgyát képezhetné, ám most csak a szöveg keletkezésére és sorsára térhetünk ki röviden. Helfy azzal kereste meg Kossuthot, hogy mindenféle találgatások (sőt álirományok) jelentek meg Magyarországon arról, hogy vajon Kossuth miként vélekedhet elhunyt ellenfeléről. Az emigráns politikus kijelentette, hogy nem kívánja a kíváncsiskodók igényeit kielégíteni, de Helfynek barátilag bizalmasan hosszú levélben fejtette ki álláspontját a deáki műről (a kiegyezéssel összefüggő rendszeréről), miközben néhai politikustársához fűződő ambivalens érzéseiről is vallott. Ezek után Helfy mégis eljuttatta a levelet közlésre az *Egyetértés* című laphoz, mondván: bűn lett volna megfosztani a közönséget e mély gondolatoktól.²³ Kossuth felháborodással értesült e lépésről, melyről így írt: „nevetséges, sőt kompromittáló dolognak tartom privát érzelmeim szentélyét nyilvános fitogtatás által profanáltatva látni, oly alkalommal, mely részéről nyilvános felszólalást teljességgel nem csak nem provokáltatott, de nem is igazolhat. [...] Nagyon röstellem a dolgot.”²⁴ Hívei azzal igyekeztek oldani e kínos helyzetet, hogy arról tudósították Kossuthot, hogy tömegek olvassák és ismétlik mondatait a pesti utcákon.²⁵ Egyébként Deákról írott levelét később fia újra kiadta, ám apja haragos válaszáat nem közölte a *Kossuth Lajos iratai* című könyvsorozatban.

Kossuth ezúttal nyilvánvalóan hibázott, mertrosszul mérte fel őszinteségének lehetséges következményeit. És bár nem akarjuk mentegetni Helfy eljárását, de arra is találhatunk példát Kossuth iratai között, amikor az emigráns politikus egy, nem a közönségnek szánt levele publikálását Helfy döntésére bízta, azaz ő maga sem különítette el mereven egymástól a magán- és a nyilvános közlést: „Véleményemet szívesen közlöm Önnek, de csak amúgy pongyolán, társalgási modorban, mint jó barátok levelezni szoktak. Írni a közönséghez, nincsen kedvem. [...] De arra sincs okom, hogy titkot akarjak csinálni nézeteimből, s azért, ha azt, amit »megegyeztetve gondolatim barna verebeit« (mint Beöthy Ödön mondaná) minden irányi gond és tetszélgesi kikerekítések nélkül most Önnek írok, Ön dacára az irány-pongyolaságnak nyilvánosságra hozza is; én bizony azt sem bánom. Ön lássa.”²⁶

Deák Ferenc óvatosabbnak bizonyult: saját és mások magánéletéről alig hagyott hátra árulkodó leveleket. Mint ismeretes, Deák élete vége felé elégette a hozzá írt levelek nagy részét, mert azok esetleg kompromittálhatták volna szerzőjüket. Az általa írt és a címzettek által megőrzött levelekre sem jellemző, hogy a magánéleti és közéleti közlések keverednének bennük.

23 Eredetileg megjelent Helfy bevezetőjével: *Egyetértés* 1876. február 27. Ld. még: Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, 1876. február 14. KLI IX. 56–71.

24 Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, 1876. február 27. MNL-OL R 75 1526 utáni gyűjtemény, Irányi Dániel iratai.

25 *Szekfü Gyula*: Az öreg Kossuth. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Szerk. I. Tóth Zoltán. Akadémiai, Bp., 1952. 395–396.

26 Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, 1871. november 5. KLI VIII. 381–391. (Az idézet helye: 381–382.)

Deák magát több levelében is restnek és rossz levélírónak nevezte,²⁷ ami persze nem volt teljesen igaz, hiszen fontos témákban sokszor ragadott tollat pályája során. Az azonban kétségtelen, hogy ha lehetett – praktikus okokból és óvatosságból egyaránt –, inkább a személyes találkozók, a bizalmas szóbeli egyeztetések híve volt: „Oly helyzetben minő jelenleg honunké; levelezés útján alig lehetne a teendők felett célszerűen értekezni. Ívek kellenek annak leírására, mit fél óra alatt szóval elmondhatni... [...] Szíves barátságos leveledre tehát csak azt válaszolhatom, hogy szóval végezni jobb, mint levélben; s a ki feljön, az nem csak egy emberrel, mert egy ember csak egy ember, hanem többekkel is értekezhetik, több szem pedig többet lát.”²⁸

Miközben szeretett anekdotákat mesélni, az írásbeli fecsegésre sajnálta az időt. Igaz, egyszer háromoldalas levelet írt Vachott Sándornénak arról, hogy miért nem szeret levelezni. Majd megígérte, hogy ugyan nem érez magában késztetést a nyájas csevegésre, de az író minden ötödik levelére azért válaszolni fog.²⁹ Deáknál tehát a levélírás elsősorban a közügyekkel való foglalatosságot jelentette. Minden bizonnyal hasonló mentalitás (és politikusi titkolózás) jellemezhetette Tisza Kálmánt is, akitől miniszterelnöksége idejéből feltűnően kevés levelet őriznek a közgyűjtemények: köztudottan szóban szerette intézni az államügyeket. A visszaemlékezések szerint magániratait „bámulatos rendben” tartotta, a hozzá érkezett leveleket gondosan archiválta, így néhány perc alatt elő tudta keresni az évtizedekkel korábbi dokumentumokat is. Ugyanakkor élete végéig ódzkodott attól, hogy irataiból valamit is közzétegyen (erre csak kivételes esetben adott engedélyt).³⁰

Végül a műfajhoz illő rövideggel ki kell térnünk az írásbeli kommunikáció egy új formájára, a táviratra, amely nemcsak a diplomáciai érintkezésben és a kereskedelmi ügyek intézésében, vagy éppen az újságok életében játszott egyre fontosabb szerepet korszakunkban, hanem a politika világában is alkalmazták.³¹ A Bécs és Budapest közötti gyakori sürgönyváltások például a bonyolult és több szinten zajló kiegészési tárgyalások eredményes lezárásához is hozzájárultak 1867 folyamán. Ugyanakkor a politika mindennapjaiban is jó hasznát vették a telegramnak. A gyors információcsere elengedhetetlen volt a választási kampányok során: a képviselőjelöltek izgatottan várták a távoli (és sokszor számukra ismeretlen) választókerületekből a kortesek rövid értesítéseit a választók aktuális hangulatáról, a pillanatnyi győzelmi esélyekről és a további sürgős teendőkről.

27 Ld. pl. Deák Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1825. november 15. Közli: *Deák Ferenc: Válogatott politikai íráskorok és beszédek*. I. Vál. és s. a. r. Molnár András. Osiris, Bp., 2001. 13–16.; Deák Ferenc Oszterheuer Tarányi Józsefhez, 1860. december 30. Deák Ferenc emlékezete i. m. (10. jz.) 274–279.

28 Deák Ferenc levele ismeretlenhez, 1860. november 21. Közli: Száz levél Deák Ferencről, 1850–1875. Vál. Katona Csaba. MOL, Bp., 2004. 90.

29 Deák Ferenc Vachott Sándornéhoz, 1862. július 19. Deák Ferenc emlékezete i. m. (10. jz.) 301–303.

30 Erről bővebben: Tisza Kálmán. *Magyar Salon* 37. (1902) 18–20.

31 A táviratok szerepéről: *Főnagytólán: Levelezés a 19. századi Magyarországon*. Történelmi Szemle 55. (2013) 626–627.; *Klement Judit: Levelező vállalkozások. A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapijaiban a 19. század második felében és a 20. század elején*. Történelmi Szemle 55. (2013) 652–653.

A képviselőházban a honatyák munkáját 1869-től segítette önálló posta- és táviróhivatal, amelynek a forgalmát azonban a századfordulón már korlátozni kellett, mert az országgyűlés költségvetését jelentősen megterhelte egyrészt, hogy számos képviselő közpénzen bonyolította magánlevelezését, másrészt pedig az, hogy az ülésektől távol maradó honatyákat sokszor táviratban kellett vidékről a fővárosba hívni a fontos szavazások előtt.³²

Fikció és valóság: a költött levelek

„Én komoly vezércikket nem közölhetvén, a satirikus költő jogával isteneket és nagy embereket beszéltettem lapomban, élőt és nem élőt: Hadurat, Petőfit, Kossuthot, a királyt, a minisztereket stb. amint céломhoz alkalmasnak láttam. [...] Hogy az effélékhez jogom volt és joga van minden satirikus lapnak, és hogy az ily közlemények nem »koholmány«, hanem költemény, azt mindenki tudja, akinek egy csepp fogalma van a satiráról, mint a költészet egyik ágáról, s különösen a satirikus-humorisztikus lapokról.”³³ Az iménti mondatok a fővárosban 1874 és 1875 között kiadott élclap, a *Riadó* szerkesztőjének, Szini Károlynak a tollából származnak. A hányatott sorsú író a lap utolsó előtti számában azt próbálta hosszasan megmagyarázni, hogy újságjában miért jelentetett meg számos fiktív levelet Kossuth nevével, kiváltva ezzel az emigráns politikus haragját. Egyrészt azért választotta a radikális ellenzéki politika propagálására a satirikus formát, mert így nem kellett befizetnie a sajtótörvény által a politikai lapok indításakor előírt kauciót, másrészt úgy vélte, hogy a humor költői eszköze segítségével az olvasók népesebb táborát szólíthatja meg. Kossuth költött levelein kívül ezért írt levelet például Petőfi, Garibaldi, Ferenc József és a pápa nevében, valamint ezért közölt folytatásokban szemelvényeket Tisza Kálmánnak a valóságban nem létező naplójából. Mindazonáltal kénytelen volt elismerni, hogy több olvasót is megtévesztettek ezek az írások, például Kossuth és a király közlő találkozásáról: „Már hogy ily ártatlan hitű emberek is akadjanak, melyik író számolna arra? S ki tudna akkor írni, ha arra gondolna, mily határtalan messze terjed némely emberek naivsága?”

Kossuthot leginkább az háborította fel, hogy személyét a szerkesztő pusztá árucikknek tekintve, nevével kívánt előfizetőket szerezni, az álközleményekkel pedig benne bízó egyszerű embereket csapott be, ezért komolyan fontolóra vette, hogy pert indít Szini ellen. Ráadásul a szerkesztő tovább növelte a lap körüli zavart azzal, hogy a humorosnak szánt fiktív írások mellett egy idő után valóságos leveleket is leköszölt, így például Majoros István ellenzéki képviselő felhívását, amelyben Kossuth hazahívásáért és a nagybirtokok felosztása érdekében kezdett

32 Bánffy Dezső házelnök átirata a képviselőházi postahivatalhoz, 1894. július 11. MNL-OL K 2 Országgyűlési Levéltár, Képviselőház és Nemzetgyűlés, Elnöki és általános iratok B III. 2. 715. cs. nr. 1.

33 Szini Károly: Kossuth vádja a Riadó ellen. Riadó 1875. július 18.

aláírásgyűjtésbe.³⁴ Kossuth mindezek ellen tiltakozó levelét ugyancsak ezeken a hasábokon jelentette meg.³⁵

Választott témánk kapcsán nem maradhat említés nélkül Mikszáth Kálmán személye sem, aki előző példánkánál lényegesen magasabb színvonalon és ügyesebben ötvözte a fikció és a valóság elemeit irodalmi leveleiben. A dualizmus kori országgyűlések életéről szóló karcolatai közé szőtt leveleket hiba lenne csupán írói munkássága részeként tárgyalni. Mikszáth már 1887-es képviselővé választása előtt is felhasználta a levél műfaját írásaiban, hogy rámutasson a közélet egyes jelenségeinek többféle értelmezési lehetőségére.³⁶ „Valódi” politikussá válását követően azonban még tudatosabban alkalmazta a levél műfajában rejlő írói és politikusi lehetőségeket.

Az 1890-es években a szakértelemmel nem rendelkező, de éleslátással annál inkább megáldott Katángy Menyhért képviselő bőrébe bújva reflektálhatott a politika történéseire, görbe tükröt tartva a politikusok és önmaga közéleti szereplése elé. A Klára asszonynak küldött levelekben Mikszáth a levélműfaj személyességét és a humort segítségül hívva saját dilemmáit is kibeszélte: például a liberális program valódi tartalma körüli bizonytalanságát az egyházpolitikai törvények vitájakor, vagy éppen személyes véleményét Kossuth Lajos temetése kapcsán, látva a szabadelvű párt ellentmondásos magatartását.³⁷ Szerepkonfliktusaira az irodalom eszközeivel keresett feloldást, melynek különleges esete volt, amikor az újságíró Mikszáth a politikus Mikszáthnak írt levelet a parlamenti sajtószabadság tervezett korlátozása kapcsán. Bánffy Dezső házelnök ugyanis 1894-ben üvegfallal kívánta elzárni a sajtót a képviselőktől, mondván, a hírlapírók zavarják a honatyák nyugodt és bizalmas társalgását. Mikszáth maró öngúnnyal átítatott mondatait érdemes hosszabban idézni: „attól félek, hogy ez csak egy jelenség, hogy nem egészen mi vagyunk az igazi szálla, hanem a sajtószabadság, hogy nem mi vagyunk rosszabbak elődeinknél, akiknek az önök elődei megadták a sajtószabadságot, hanem hogy önök lettek azóta kissé reakcionáriusok. [...] Nézzen meg, tisztelt képviselő úr és nézze meg magát is a tükörben és mondja meg, mivel különb ember ön nálamnál? Mi már csináltunk egyet-mást a magyar kultúra érdekében, de hát ön

34 Ld. pl.: *Majoros István*: Nyílt levél Kossuth Lajos hazánkfiahoz. Riadó 1875. május 12. Majoros javaslataival, akcióival rendre megosztotta saját pártját is. Tevékenységéről bővebben: *Fabó Edit*: Egy apostol kirekesztése. Majoros István női egyenjogúsítási törekvéseinek karikatúrái. In: *A nők világa*. Szerk. Várkonyi Gábor–Fábri Anna. Argumentum, Bp., 2007. 313–337.

35 Kossuth Lajos Timkó Józsefhez, 1875. május 30. OSZKK Levelestár. A levél Majorost és a Riadót bíráló része megtalálható, igaz, hibás dátummal: KLI VIII. 502–510.

36 *Hajdu Péter*: Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelmek. Argumentum, Bp., 2010. 79–80.

37 *Mikszáth Kálmán*: Egy képviselő levelei az országgyűlésről. Hetedik és kilencedik levél. In: Mikszáth Kálmán összes művei. Cikkek és karcolatok (= MKÖM CK). XXXII. S. a. r. Sz. Garai Judit–Rejtő István, Akadémiai, Bp., 1988. 170–178. és 184–189., valamint *Uő*: Egy képviselő levelei az országgyűlésről. A Kossuth-kérdés és a párt. In: MKÖM CK XXXIII. S. a. r. S. Fürth Éva–Rejtő István, Akadémiai, Bp., 1988. 88–94. A Katángy-történetek értelmezéséhez ld. *T. Szabó Levente*: Mikszáth, a kétkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában. L'Harmattan, Bp., 2007. 84–89.

csinált-e már valamit? Mert a dikciók nem cselekedetek. [...] Ámbátor hisz ön még beszédeket se tartott. Még azt se. De azért mégis lenéz engem.”³⁸

Mikszáth ekkor nem rejtőzött álarc mögé, önmagát megszólító levele ezúttal nem távolítani igyekezett a problémát, hanem éppen ellenkezőleg: nagyon is közvetlenné, az olvasó számára is átérezhetővé tette indulatos véleményét a szóban forgó kérdésről.

Mikszáth alkotása egyúttal arra is újabb bizonyítékot szolgáltat, hogy a levél műfaja mennyire sokszínű: szépirodalmi, ám egyúttal igencsak közéleti; fiktív, de mégis valós; a legszemélyesebb dilemmákat is megmutató, ugyanakkor azért egy korabeli újság számára készített írások voltak ezek.

ANDRÁS CIEGER

THE LETTER-WRITING POLITICIAN

THE ROLE OF CORRESPONDENCE IN HUNGARIAN POLITICAL LIFE DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Contrary to diaries and memoirs, which have recently been the object of methodological studies, the documentary value of letters, the features of their genre, the circumstances of the letter writing and the consequences of their later use have so far remained a field relatively neglected by the historians. The present study aims to elaborate on this topic, taking its material from the private letters (that is, letters not related to official activities) written by some of the outstanding politicians (such as Lajos Kossuth or Ferenc Deák) in the course of the long 19th century.

The study examines three questions in detail: the mixture of public and private themes in the letters, the letter-writing practices of the politicians (with a special emphasis on the genre of open letter), and the role of fictive letters in political life.

38 *Mikszáth Kálmán*: A Bánffy falai. Nyílt levél saját magamhoz. In: MKÖM CK XXXIII. 95–98. Az intézkedést végül a sajtótudósítók bojkottfenyegetése hatására visszavonták.

A levél történeti forrásértéke

A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei*

A történeti érdeklődés átalakulása következményeképpen az utóbbi évtizedekben megnőtt a levelezés (a privát levél) jelentősége a történeti források között. A mindennapok története, a mikrotörténet, a mentalitástörténet nemcsak a hagyományos történeti diszciplínákat szorította háttérbe (a diplomáciatörténetet, intézménytörténetet), hanem bizonyos fókig a hagyományos forrásokat is. Az érdeklődés eltolódott az aktáktól a levelek, hangsúlyozottan a *privát levelek*, és persze nem kevésbé az emlékiratok felé.

A *Quellenkunde der Habsburgermonarchie* című vaskos kézikönyvben (amely a 16–18. századdal foglalkozik) külön fejezet tárgyalja a hivatalos és privát levél közötti különbséget, az utóbbi formai jegyeit: például hogy a privát levél nincsen iktatva, nincsen szabályos fogalmazványa (konceptusa, pizskozata), hogy saját kezűleg írják, semmiképpen nem egy hatóság erre a célra kijelölt hivatalnokai.¹

Ezek a distinkciók egy 19. századi kutató számára irrelevánsak, vagy inkább magától értetődőek, általában nem kell meghatározni a hivatali és privát levél közötti különbséget. Annak a társadalmi csoportnak az esetében, amellyel én foglalkozom, és amelynek a levelezését most vizsgálni szeretném, ez nem egészen így van, nem ilyen egyszerű a műfaji megkülönböztetés.

A dualizmus korában a bécsi közös hivatalokban – elsősorban a külügyminisztériumban – szolgáló magyar honos (ami nem jelenti feltétlenül magyar nemzetiségű, illetve magyar anyanyelvű voltukat) tisztviselők levelezését elemzem. Ezeknek az embereknek ismeretesen az a foglalkozásuk, legalábbis annak megfogható része, hogy írnak. „Konzeptbeamten”, a fogalmazói kar tagjai voltak. Az általuk működtetett hivatal feladata az volt, hogy fenntartsa a Monarchia diplomáciai (politikai) és gazdasági-kereskedelmi kapcsolatait a külállamokkal. Erről a tevékenységről szólnak a minisztériumból a diplomáciai posztokon szolgálatot teljesítő tisztviselőkhöz intézett utasítások, illetve a diplomaták Bécsbe küldött jelentései. Ezek az iratok *akták*, azok pontos formai és tartalmi szabályaival.

Norbert Elias óta azonban tudjuk, hogy a hivatal és a hivatalnok – az intézmény és az azt működtető személyi stáb – elválaszthatatlan egymástól. A hivatal-

* A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézetben a „Levelezés, levélírás, a levél mint műfaj a 19. században” című műhelykonferencián 2013. április 9-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 *Quellenkunde der Habsburgermonarchie* (16–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Oldenbourg, Wien–München, 2004. 837–842.

nek bele van ágyazva abba a kapcsolati hálóba, kölcsönös függőségi rendszerbe, amit a hivatal teremt.² Míg a külügyminisztérium *aktái* a hivatal tevékenységéről szólnak, a hivatalnokok *levelei* ennek a kapcsolati hálónak a szerkezetéről: a hivatalnokokról mint a kapcsolati háló eleméről nyújtanak információt.

Földhözragadtabban fogalmazva: egy külföldön szolgáló diplomata általában és főként aktákat ír és küld a bécsi minisztériumba, időnként azonban, éppen hivatali tevékenységével összefüggésben, saját személyes dolgairól is információt kell kérnie és nyújtania hivatali feletteseinek és kollégáinak. Én ezekkel a levelekkel foglalkozom. Nyilván első pillanatban felmerül a levelek műfajának a problémája, az tudniillik, hogy *hivatalos* vagy *privát* leveleknek tekinthetők-e ezek a szövegek. Először ezzel a kérdéssel szeretnék foglalkozni. Azután azt vizsgálom, hogy általában miről nyújtanak információt a levelek, mit tudhatunk meg a hivatali kapcsolati háló szerkezetéről – vagyis a levelek forrásértékét.

Hivatalos vagy privát levelek?

A 19. század második felében, különösen a dualizmus időszakában nagyon pontosan megszabták a külügyminisztérium egyes osztályainak hatáskörét. A minisztériumnak mindig volt egy olyan részlege, amely a személyzeti ügyekkel (*Personalangelegenheiten*) foglalkozott, ahová a tisztviselők személyi ügyeivel kapcsolatos levelezés befutott. Az, hogy kik álltak ezeknek az osztályoknak az élén és menyire volt, illetőleg lehetett személyes (nem hivatali) kapcsolatuk a levelek íróival, nyilvánvalóan nagymértékben befolyásolta a levelek jellegét.

A Monarchia dualista átalakítása következtében a külügyminisztériumban mindig tevékenykedett egy magyar osztályfőnök, akinek az volt a feladata, hogy a külügyminisztert képviselje a magyar delegációban, és fenntartsa a közös kormány kapcsolatát a magyar minisztériumokkal.³ A magyar osztályfőnökök emellett abban az esetben, ha az első osztályfőnöki rangban szolgáltak – azaz egyáltalán nem ritkán, mert a századfordulóig csak két-három osztályfőnöki állás volt a minisztériumban – a személyzeti ügyekért is felelősek voltak.

A magyar osztályfőnökök a korszak első felében rendszerint magyar minisztériumokból, a magyar politikai közéletből jöttek, kicsit maguk is idegenek, kívülállók voltak a ballhausplatzi környezetben. A század végétől már inkább Bécsben szocializálódott birodalmi bürokraták töltötték be a posztot. De „magyar osztályfőnök” voltuk mindenképpen befolyásolta a magyarokkal való kapcsolatukat; csökkentette a distanciát a címzett és a levél írója között, amit a levél jellegének

2 Norbert Elias: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Napvilág, Bp., 2005. 67., 93.

3 Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. L'Harmattan, Bp., 2006. (A múlt ösvényén) 95–113. A külügyminisztérium magyar osztályfőnökei: Orczy Béla (1868–1879), Kállay Béni (1879–1882), Szogyény-Marich László (1882–1890), Cziráky Béla (1891–1895), Szécsen Miklós (1895–1901), Mérey Kajetán (1901–1907), Müller László (1904–1911), Esterházy Pál (1907–1912).

(privát vagy hivatalos levél voltának) meghatározásánál feltétlenül fontosnak kell tartanunk. A magyar tisztviselő, ha „Orczy Béla bácsinak”, „kedves Bénimnek” írt, gyakran az anyanyelvén, aligha küldhetett merev hivatalos írásokat. De a századforduló osztályfőnökei sem voltak számukra egyszerűen csak felettesek. Szécsen Miklós, aki apai ágon a magyar ókonzervatívokhoz kötődött, anyja viszont annak a Lamberg tábornoknak volt a lánya, akit 1848 szeptemberében a pesti nép felkoncolt, vagy Mérey Kajetán, aki Bécsben, a Theresianumban nevelkedett, és akinek sohasem sikerült tökéletesen elsajátítania atyái nyelvét (Thallóczy Lajos magyar korrepetitort küldött mellé, hogy felkészítse őt a magyar delegációban elmondandó beszédére)⁴ – nos még Szécsen és Mérey, ezek a maradéktalanul schwarzgelb tisztviselők is sajátos kapcsolatban álltak a magyar kollégáikkal.

A Kállay Béni hagyatékában található levelek sora az „Andrássy-kör” személyes-baráti összetartozását mutatja. Okolicsányi Sándor, aki az 1870-es években került a Ballhausplatzra, majd a diplomáciai szolgálatba, nemcsak anyagi helyzetéről, egy várható örökségről számolt be részletesen és magyar nyelven Kállaynak (erre azt is mondhatjuk, hogy nem magántermészetű információ; hiszen a hivatalnok megfelelő anyagi helyzete bizonyos állások betöltésének feltétele; vezető posztokon a diplomata magánvagyonát is igénybe vette reprezentációs kiadásokra), hanem főnökével való konfliktusáról oly személyes hévvel ad hírt, hogy az hivatali közleménynek aligha tekinthető. „Ennek aztán fele se tréfa. Attól tartok, hogy Mülinen⁵ teljesen megbolondult. Nem tudom, hogy mi [történt vele], de vagy sokat veszített a párizsi tőzsdei krachnál, vagy, hogy ama nő, fiának anyja, ki már Stockholmban tönkre tette szegényt, őt ide is követte, de valami az idegeit annyira felizgatta, hogy nem lehet vele élni.” A hasonló tónusú levelek sorát olvasva, nem az a kérdés, hogy személyes kapcsolat volt-e „Béni” és „barátod Sándor” között, hanem hogy hogyan fértek bele a Politisches Archiv Kállay Nachlaßába ezek a levelek.⁶ Aligha kell utalni arra, hogy nem pusztán a levelek tartalma, hanem a formája, jelen esetben a megszólítás és az aláírás is a levél személyes, nem hivatalos voltát mutatja.

Negyed század múltán Okolicsányinak a nála jó húsz esztendővel fiatalabb Méreyhez írt levelei sem tekinthetők hivatali beszámolóknak; nem csak azért nem, mert hol németül, hol magyarul arról panaszkodik, mennyire unatkozik állomáshelyén (ami egyáltalán nem volt illendő dolog), és nélkülözi az egykor oly „gemütlich” közös bridspartikat. Hivatalos írásban nyilván nem fejthetné ki nézeteit a magyar belpolitikáról, a koalíció formálódásának veszélyeiről, a katonai köve-

4 Thallóczy Mérey apjának kérésére a király személye körüli minisztérium egy tisztviselőjét, Nagy Sándort küldi nyelvtanárnak Méreyhez. Thallóczy Méreyhez. Bécs, 1899. június 15. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA), Nachlaß Mérey Kt. 17.

5 Rudolf Mülinen gróf 1877–1888 között a Monarchia hágai követe.

6 ÖStA HHStA Politisches Archiv (= PA) Kt. XL. 333–334. Az idézet Okolicsányi Kállayhoz írt 1882. január 1-jei leveléből való. Az igazsághoz tartozik, hogy a Mülinen–Okolicsányi konfliktus folytatódott, s végül Mülinen nem hivatali feletteséhez, hanem közvetlenül a miniszterhez fordult (1882. január 28.), s ez a levél már a külügyminisztérium „Geheime Personalien” állagában landolt. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern, Departement 2. Geheime Personalien Kt. 2.

telések megengedhetetlen voltáról, olyan dolgokról, amelyekhez hivatalból sem Méreynek, sem neki magának nem volt és nem is lehetett köze.⁷

A levelek leggyakoribb témája persze maga a hivatali karrier. Csakhogy a hön óhajtott előléptetést is különféle módon és hangnemben lehet sürgetni. Somssich József (1864–1941) a magyar belügyminisztériumban kezdte hivatali pályáját. Csak egy évtized múltán lépett külügyi szolgálatba, akkor, amikor elvette a berlini nagykövet, Szögyény-Marich László leányát. Hivatali emelkedésével mindig elégedetlenül ostromolta az előbb említett Szécsen, majd Mérey osztályfőnököket: elhagyja a pályát, ha nem jut előre, átveszi apja somogyi birtokát, s elfogadja Széll miniszterelnök ajánlatát a somogyi főispánságra. „Oly ténnyel teszem át működésemet, hol minden készen vár rám, s tényleg csak számat kell kinyitnom, hogy a sült galamb belérepüljön.”⁸ Nem a hivatali előjáróhoz intézett tisztelettudó kérelem ez, de nem is olyan gátlásoktól mentes kirohanás, amelyet a hozzá valóban közel álló, a közös pénzügyminisztériumban serénykedő Thallóczyinak, minden bécsi magyar barátjának és mentorának írt: „Az egyedüli okos dolog volna farba rúgni az egész pályát, mint ahogy már két éve akartam. [...] Végére mégis csak megteszem, s hogy a delegációkon majd nem kellemes dolgokat fog a nagyszájú polyák tőlem hallani, az bizonyos.”⁹ A „nagyszájú polyák” Gólurowski külügyminiszter volt – ilyet azért egy külügyminisztériumi osztályfőnöknek nem lehetett írni.

Természetesen szó sincs arról, hogy a külügyminisztériumban fennmaradt levelek általában privát jellegűek lettek volna, ám ilyen is akadt közöttük nem kis számban, s a címzett és a levélíró közti distanciát magyar voltuk, vagy általánosabban fogalmazva, a címzett és a levélíró szociokulturális környezetének hasonlósága szükségképpen csökkentette. A szociokulturális környezet rokonsága nem pusztán magyar voltukból eredt, hanem abból, hogy magyar honosként Bécsben szolgáltak, mégpedig a legtekintélyesebb közös hivatalban.

Az eddigiekhez két fontos megjegyzés kívánczik:

1. A levelek jelentős része a hivatalos és a magánlevél határmezsgyéjén egyensúlyoz. Erre egyetlen jellegzetes példát idéznék: Zichy Tivadar gróf nagy tudású és tekintélyű diplomata (nem mellékesen Zichy Ferenc, az egykori konstantinápolyi nagykövet fia) nyolc éve a bajor királyi udvarban képviselte a Habsburg Monarchiát, és minthogy hiába várt egy politikai súlyú nagykövetségi állásra, nyugdíjazását kérte. Az ügyet a miniszterrel lényegében már elintézte (hiszen az a miniszter

7 Okolicsányi Méreynek. 1905. november 27. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 14. A kiegyezési törvény rögzítette, hogy a közös miniszter a két ország belső dolgaiba nem avatkozhat. A külügyminisztérium ismételtlen leszögezte, hogy az országok belső problémáival kapcsolatos állásfoglalás szemben áll a diplomáciai szolgálat tradícióival és előírásaival. Ha valaki részt akar venni hazája politikai életében, akkor le kell mondania diplomáciai szolgálatáról. Ám kétségtelen, hogy 1905-ben gyakorlatilag minden közösügyes magyar tisztviselő valamilyen formában kifejtette álláspontját a magyar belpolitika fejleményeiről.

8 Somssich Méreynek. 1901. február 15. Uo. Kt. 16.

9 Somssich Thallóczyinak. 1904. augusztus 26. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Kézirattár Fond XI/894.

kompetenciájába tartozott), amikor régi kollégájának, Mérey osztályfőnöknek is beszámolt a dologról; arról, hogy belefáradt, megelégtelte a mellőzöttséget, politikai szerepet akar játszani otthon a felsőházban és esetleg Bihar megyében. A levél záró mondata: „Lehet, hogy mint osztályfőnök rosszalod lépésemet (ami egyébként hízelgő volna számomra), de mint barát, igazat fogsz adni, márpedig én, mint régi barátnak írok Neked.”¹⁰

2. Jelen esetben a tartalmuk szerinti magánlevelekről van szó, nem pedig azokról, amelyeken „Privatbrief” felirat olvasható, de amelyek valójában a hivatali ügymenet részét képezték. Hogy példákat említsék: magyar nyelvű „privát” levelezést folytatott Cziráky Béla osztályfőnök – kifejezetten utalva arra, hogy Gólurowski külügyminiszter utasítására jár el – Szapáry Gyula miniszterelnökkel fiának, Lőrincnek az áthelyezése-előléptetése tárgyában.¹¹ Itt a „Privatbrief” nyilván nem a levél tartalmára, csak formájára vonatkozik, s a külügyminiszter és a magyar miniszterelnök bizalmas viszonyának ad sajátos kifejezést és hangsúlyt. Írások sorát olvashatjuk továbbá, amelyekből nyilvánvaló, hogy szerzőjük nemcsak a barátnak tekintett osztályfőnököt akarta valamiről informálni, hanem rajta keresztül, az ő közvetítésével a minisztert is.¹²

Gyakori eset volt, hogy egy követ vagy nagykövet meg akart szabadulni beosztottjától, alkalmatlannak tartotta pozíciójára vagy személyes konfliktusba került vele, de erről mégsem kívánt hivatalos felterjesztést intézni a miniszterhez, hanem „privát levélben” a személyzeti főnök közbenjárását kérte. Előfordult, hogy arisztokrata ifjoncok diplomáciai állomáshelyükön adósságba verték magukat, s amikor a család már nem akart vagy nem tudott segíteni, a hitelezők a követségeken kopogtattak. Ilyenkor a misszió vezetője kénytelen volt Bécshez fordulni, rendszerint „privát levélben” számolva be a kellemetlen incidensről.¹³

Írhatta a követ vagy nagykövet a küldeményre, hogy „privát levél”, írása tartalmát tekintve mégiscsak hivatali akta volt. Általánosabban szólva: ezekben az esetekben a levél arra szolgált, hogy az előírással hivatalos utat megkerülve a dolgok elintézésének bizonyos személyes jelleget adjon.

Visszatérve a *címzett és a levélíró közötti distancia* problémájához, megállapíthatjuk, hogy a távolságot a címzett és a feladó között alapvetően nem annyira a szereplők amúgy is bizonytalan tartalmú „magyarsága”, hanem a hivatalban, illetve a társadalomban elfoglalt helye határozta meg. Egy szigorúan hierarchikusan felépített

10 Theodor Graf Zichy Méreynek. Bihar-diószeg, 1904. október 1. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 17.

11 ÖStA HHStA Adm. Reg. Fach 4. Kt. 338.

12 Ilyen eset (többek között), amikor Eperjessy Albert Lisszabonból egy félreérthető beszámolót küld Bécsbe, amivel kapcsolatban Mérey osztályfőnök privát levélben rosszalását fejezi ki. Minthogy Eperjessy bizonyos abban, hogy Mérey írása a miniszter iniciatívájából született, kéri, hogy válaszát az osztályfőnök mutassa meg a miniszternek. Eperjessy Méreyhez. Dátum nélkül. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 10.

13 Hunyady Alajos gróf Madridban és Konstantinápolyban, Batthyány Béla gróf Párizsban költ nem létező ezeket. Főnökeik privát levélben számolnak be viselt dolgaikról. Hunyady Alajos személyi anyaga: ÖStA HHStA Adm. Reg. Fach 4. Kt. 145. Batthyány Béla személyi anyaga uo. Kt. 18.

szervezetben, amilyen a császári ház és a külügyek minisztériuma, elvileg a hivatali rang szabta meg a levelezőpartnerek egymáshoz való viszonyát. De ez csak bizonyos fokig és határig volt így. A hivatali rang akkor lett volna abszolút meghatározó tényező, ha a minisztériumot polgári jellegű hierarchikus szerkezet jellemezte volna. Tudjuk azonban – ennek a kérdésnek rendkívül nagy irodalma van –, hogy a polgárosodás folyamata a leglassabban éppen a külügyben, a diplomáciai szolgálatban ment végbe, mégpedig mindenhol Európában, nemcsak a Habsburg Monarchiában.¹⁴ Éppen ezért a címzett és feladó viszonyát (hivatali rangtól függetlenül) a társadalomban betöltött szerepük döntő mértékben befolyásolta. A Ballhausplatzon lényegében a Monarchia felbomlásáig együtt, egymás mellett élt az arisztokrata tradíció, a diplomáciai pozíciók már-már örökletes volta, és a szakképzettség, tudás, szorgalom, a „Pflichteifer” teremtette karrierlehetőség.¹⁵

Müller László egy pesti német polgár, tudós, szakcikket publikáló gyógyszerész fia volt. Fantasztikus pályát futott be. Konzuli akadémiát végzett, konzuli szolgálatban kezdett, majd rendhagyó módon huszonkilenc esztendőskorában Kálnoky külügyminiszter 1884-ben diplomáciai szolgálatba vette. 1904-től második, majd 1909-től első osztályfőnök volt a Ballhausplatzon, tehát a miniszter után a második ember, a nagykövetekkel azonos fizetési osztályban.¹⁶ Müller nyilván nem érezte magát egyenrangúnak – és nem is volt az – egy nála esetleg alacsonyabb hivatali rangban lévő Pálffy, Esterházy vagy Széchenyi gróffal. Ez nagyon világosan tükröződik levelezésükben is, amely rendszerint a hivatali információra korlátozódott és ritkán volt személyes jellegű. Müller maga is érezte ezt: szófukar, tartózkodó ember volt, még a hivatali működéséhez szükséges emberi kapcsolatok megteremtése és fenntartása is nehézséget jelentett számára.¹⁷ Aehrenthal külügyminiszter is – aki pedig kifejezetten nagyra becsülte őt – nehezményezte: túlzottan aggályoskodó („zu ängstlich bürokratisch”).¹⁸ Aligha vállalkoznék arra, hogy megítéljem, a derék Müller László magatartása milyen mértékben magyarázható

14 Valóban csak utalásszerűen: *Arno Mayer: The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. Pantheon Books, New York, 1981.; *Winfried Baumgart: Europäisches Konzert und nationale Bewegung. Internationale Beziehungen 1830–1878*. Schöningh, Paderborn, 1999. (Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen VI.); *Gernot Stimmer: Eliten in Österreich 1848–1970*. Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1997. (Studien zu Politik und Verwaltung 57/1.); *William Godsey: Aristocratic Redoubt. The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*. Purdue University Press, West Lafayette (Indiana), 1999.

15 A „Pflichteifer” a hivatali minősítések minden bizonnyal leggyakoribb kifejezése. „Ügybuzgalom”-nak szokták fordítani, egykorú is ezt tették – kissé eufemisztikusan. A Pflichteifer valójában kötelességteljesítés – ha a történész megengedhet magának némi anakronizmust, akkor a kötelességteljesítés öröme, ahogyan azt Siegfried Lenz értelmezi *Deutschstunde* című regényében.

16 Személyi anyaga: ÖStA HHStA Adm. Reg. Fach 4. Kt. 228. Vö. továbbá: *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1897*. Wien, 1897. 57–66.; *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes 1906*. Wien, 1906. 33–34. Müller 1896-ban hivatali szolgálata elismeréseképpen nemesi, 1910-ben bárói címet kapott.

17 Müller Méreyhez. Szófia, 1901. december 12. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 14.

18 Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes. Teil II. Der Verfassungstreue Großgrundbesitz 1900–1904. Hrsg. Ernst Rutkowski. Oldenbourg, München, 1991. 566.

személyes és milyen mértékben társadalmi adottságokkal: azzal, hogy ő, a polgár, tehetsége, szorgalma, igyekezete által talán túlságosan is magasra jutott egy arisztokrata dominanciájú világban.

A hivatalnokok magánjellegű leveleinek forrásértéke

A kérdés, hogy a társadalomban betöltött szerep hogyan írja felül a hivatali rangot, átvezet második témánkhoz, ahhoz, hogy miről nyújtanak információt a levelek. Elsődlegesen persze a hivatalról, annak belső történéseiről, ha úgy tetszik, hivatali pletykákról: áthelyezésekről, előléptetésről, ki kit előzött meg a ranglistán, kellően megszolgálva azt vagy érdemtelenül. Sértettségéről, felháborodásáról, irigységről – vagyis az ilyen közösségek legmindennapibb jelenségeiről. Azután a levélíró személyes ügyeiről tudhatunk meg fontos dolgokat, karrierjéről, előléptetéseiről, kiténtetéseiről, nemesi, esetleg bárói cím szerzéséről. Házassági-engedély-kérelméről, esetenként olyasmiről, hogy a házasságon kívül vagy nem engedélyezett házasságból született gyermekeknek mi legyen a sorsa. Legrészletesebb információt a levél írójának anyagi körülményeiről kapunk: feltétele bizonyos állások betöltésének, illetve gátja lehet annak, hogy posztokat elvállaljon. A nagy európai fővárosokban, Párizsban, Londonban drága a mindennapi élet. Aki csak a fizetéséből él, szeretné elkerülni az ilyen állomásokat. De nem csak európai fővárosok okoznak gondokat. „Egyiptom nagyon szép és érdekes hely, de a fizetés és a terhek közti ellentmondást csak az tudja kiegyenlíteni, akinek jelentős privát vagyona megengedi azt, hogy a reprezentációs költségeket fedezni tudja. Az én anyagi viszonyaim, hála Istennek, rendezettek, és másutt meg is felelnek a követelményeknek, de a kairói reprezentációs igények hosszú távon meghaladják erőimet.”¹⁹ A hivatal pedig kifejezetten elvárja, hogy a magas rangú diplomata (követ, nagykövet) magánvagyonát is felhasználja reprezentációs célokra. (Ebben is megmutatkozik, hogy a Ballhausplatz a polgári korszakban is sok tekintetben megőrizte rendi jellegét. Az ancien régime nagyurának kellett kiadásait társadalmi pozíciójának megfelelően alakítania.)

Visszatérő téma, hogy a diplomata szeretne hazájához közel maradni, hogy folyamatban lévő birtok- és örökségügyeit intézhesse. Sokan ragaszkodnának Európához, hogy beteg, esetleg várandós feleségüknek megfelelő körülményeket biztosíthassanak, hogy gondoskodhassanak fiaik megfelelő oktatásáról, neveléséről, leányaikat bevezethessék a társaságba, ahol jövődöbelijüket megtalálhatják. Egy négygyermekes família dajkákkal és nevelőkkel 11 fős stábbal indul dél-amerikai állomáshelyére, bízva abban, hogy a háztartási segítséget majd helyben megtalálja. Megtudhatjuk, hogy a diplomata a világ végéről Bécsbe érkezve hol és hogyan csi-

19 Velics Lajos Mérey Kajetánnak. 1902. október 7. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 17. Velics két évig volt követ Kairóban. Azután Drezdába helyezték, majd felmentült müncheni követi kinevezése, s ez alkalommal újra részletesen beszámol anyagi viszonyairól, gyermekei neveltetési költségeiről.

náltat bundát és téli holmit; melyik európai városban mennyi pénzből lehet „standesmäßig” (rangjához méltón) megélni és sok hasonló dolgot.²⁰ A levél akaratlanul is tanúja az életkörülményeknek és egészen konkrét összefüggéseknek, sokat elárul a kor, illetve az adott szociokulturális közösség mentalitásából.²¹

Az írásokban természetesen szó esik magáról a munkáról is. Ritkán arról, hogy az nagyon megterhelő volna, inkább olyasmiről, hogy az „ügyhöz”,²² vagyis a külpolitika formálásához a beosztott hivatalnoknak, vagy ha jelentéktelen helyen szolgál, akár egy követnek is kevés köze van. A levelek visszatérő témája a hivatalnok igyekezete és annak hiábavalósága: „sok dolog itt nincsen, és a kevés, amit tehetünk, titeket csöppet sem érdekel.”²³ A gondosan megfogalmazott jelentéseknek nincsen visszhangjuk, Bécsből azokra alig reagálnak, csak vaktában dolgozunk, és nem tudjuk pontosan, hogy Bécsben mit várnak tőlünk – ismétlik változatos megfogalmazásban. Csak értelmezés kérdése, hogy ezeket a leveleket a kapcsolati háló szerkezetére vagy a Monarchia külpolitikai vezetésére vonatkozó forrásnak tekintjük-e.

A levél mint a társadalmi és nemzeti identitás kutatásának forrása

A levél, a magánlevél kutatásaim szempontjából az identitás formálódásának talán legfontosabb történeti forrása. A szövegekből a közös hivatalnok *társadalmi, illetve nemzeti identitása alakulásának, megfogalmazásának, tudatosodásának* folyamatát rekonstruálhatjuk.

1. A hivatalnok a polgárosult 19. században, függetlenül a külügy kivételes tradíciójától, különbözik a polgártól. Önállóságát és önmagáért való felelősségét a hivatali szisztéma nagyon is korlátozza: különleges szankciók alá esik, rendjének megfelelő életmódot kell folytatnia, ellenőrzik magatartását, hivatalon kívüli viselt

20 Vö. Somogyi É.: i. m. (3. jz.) 142–149., 164–169.

21 A kérdés nagyobb összefüggéseiről: Moritz Csáky: Der Brief. Eine kulturhistorische Annäherung. In: Das rechte Maß getroffen. Festschrift für László Tarnói zum 70. Geburtstag. Hrsg. Ernő Kulcsár-Szabó–Karl Manherz–Magdolna Orosz. ELTE–Humboldt-Universität, Bp.–Berlin, 2004. 150–151.

22 Vö. a 15. jegyzetben az „ügybuzgalom”-ról írtakkal.

23 Okolicsányi Méreynek. Hága, 1904. október 10.: „...de azért csak nagyhatalom vagyunk, és nem kellemes érzés Portugál, vagy Romania és Boszniával egy niveau állni uraink számára nézve.” ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 14. Somssich, a drezdai követség beosztott tisztviselője is ezt fájlatja Thallóczyhoz írt levelében: nyomasztja, hogy semmilyen kontaktusban nincsen a minisztériummal, csak vaktában dolgozik, nem tudja, Bécsben mit várnak tőle. Drezda, 1902. szeptember 7. OSZK Kézirattár Fond XI/894. Lényegében ugyanezt írja Méreynek is. 1901. február 15. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 16. Érdekes módon még Pasetti-Friedenburg római nagykövet is panaszkodik, hogy diplomáciai jelentéseinek nincsen visszhangja. Pedig ő korábban a Ballhausplatzon szolgált második, majd első osztályfőnökként, és Itália fontos diplomáciai partnere volt a Monarchiának. Pasetti Méreyhez. Róma, 1896. április 28. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 15.

dolgait, kapcsolatait.²⁴ A hivatal nyújtotta egzisztenciális biztonság és társadalmi megbecsültség ütközik a polgári szabadság eszményével, amit sokan, nem is feltétlenül a polgárok, pontosan érzékelnek. Ezért vallják többen is, hogy egy igazi hivatalnoknak (nemcsak a diplomatának, akinek ez előírás) szüksége van arra, hogy legyen saját vagyona, nem olyan sok, hogy az visszafogja pályáján, de annyi feltétlenül, hogy abbahagyhassa, ha úgy adódik.²⁵ Más szóval: visszaszerezhesse a „polgár” szabadságát. Az általam vizsgált személyek részesei a sajátos hivatali hierarchiának (amit Müller esetében is említettünk), büszkéek hivatali rangjukra, a Hof- und Staatshandbuch a bibliájuk, mert abból kiolvashatják, mikor számíthatnak előléptetésre, ami nem mellékesen a rendi társadalomba való beemeléssel járhat együtt – nemesítéssel, bárói címmel.²⁶ Közben tiltakoznak az ellen, hogy ők pusztán „Beamterek” volnának: „Úr vagyok, ki passióból szolgál, ott és addig, amíg neki tetszik” – mondja a középbirtokos nemesi családból való Tallián Dénes.²⁷ Ha volt társadalmi identitásuk a közöstudott tiszttviselőknél, azt a bizonytalanság jellemezte: a hivatalnok és polgár, a hivatalnok és úr, nagyról sajátos harmóniája és ellentéte tükröződik a levelekben. Ebben a társadalmi ambivalenciában egyetlen dolog bizonyos: fenntartás nélküli személyes kapcsolat, levelezés, nyílt politikai eszmecsere csak egyenrangúak között jöhet létre. A nagykövet Szécsen Miklós, Szögyény-Marich László és Mérey Kajetán levelezése valójában a szóbeli eszmecsere folytatása, egy évtizedeken át folytatott diszkusszió része, amelyet a levelezőpartnerek az általuk szolgált birodalomról, annak jellegéről, a ’67-es törvények értelmezéséről folytattak, olyannyira bizalmasan, hogy még az uralkodó ténykedésével kapcsolatban is kifejezésre juttathattak bizonyos fenntartásokat.²⁸ Levelezésük a Monarchiáról alkotott felfogásuk formálódásának folyamatába ad betekintést.²⁹

2. A levelek visszatérő témája a szereplők magyarsága. A jó módú nógrádi birtokos nemesi családból való Gáspárdy Géza, aki 2. osztályú követségi tanácsos a

24 Vö. Tibor Stille: Preußische Bürokratielradition. Zur Entwicklung von Verwaltung und Beamenschaft in Deutschland 1871–1918. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 81.) 72–81.

25 Mérey Sándor Falk Miksának. 1909. december 12. OSZK Kézirattár Fond IV/576. Valójában ezt Mérey mint Szilágy közös pénzügyminiszter eszméjét fejtegeti.

26 A külügyben legalább tíz esztendeig alkalmazásban álló magyar honos tiszttviselők grófi, ill. bárói rangra emeléséről, valamint nemesítéséről: Somogyi Éva: Modern bürokrácia a közös külügyminisztériumban. Századok 142. (2008) 29–32.

27 Tallián Dénes Thallóczy Lajosnak. 1898. január 28. OSZK Kézirattár Fond XI/977.

28 Szécsen Méreynek. Róma, 1905. április 3. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 16. „Öfelsége együtt azokkal az emberekkel, akik a 67-es törvényt létrehozták felelős azért, hogy megengedte a 67-es műnek, amely egy részleteiben hiányosan kidolgozott, mégis államférfiúi alkotás volt, helytelen interpretációját.” Úgy gondolja, nem értelmezési vitákat kell folytatni, hanem – bármily veszélyes is – bizonyos pontokon módosítani a kiegyezést. Mert hiszen mi marad még a kiegyezési törvényekből, ha megengedjük, hogy azokat olyan módon értelmezzék, ami kifejezetten ellentmond azoknak a szándékoknak, amelyek létrehozták azt. S a hosszú német nyelvű fejtegetések végén egyetlen zárómondat: „tehetetlen sopánkodásaimmal talán nem feleslegesen vettelek igénybe.”

29 Vö. Csáky, M.: i. m. (21. jz.) 146–156.

világ végén, főnöke kikitüntetéséhez így gratulál: „Sohase feledd el, hogy magyar embernek születted. Mosolyogni fogsz, amint ismerlek, ez utóbbi kívánságomon, pedig hidd el, sokkal komolyabb és fontosabb alapja van, mintsem első pillanatra látszik. Azt a magas feladatot involválja, hogy teljes erődből hozzájáruljál az Ausztria és Magyarország között fennforgó örökös »félreértések« megszüntetéséhez. Nem mindig lenne e szerep kellemes és háládatos, de mindig hazafias és főleg igen hasznos.”³⁰

Persze a magyarságról kevésbé magasztos hangnemben is lehet szólni, de attól a magyarság még téma marad. A Tokióban, majd Tuniszban konzuli szolgálatot teljesítő Grubissich Antal némi gúnnnyal és öngúnnnyal gratulál főnökének a magyar delegációban elmondott magyar nyelvű szűzbeszédéhez. „Képzeld, utánozlak Téged – írja hol német, hol magyar nyelven, kedélyeskedő közvetlenséggel a bécsi osztályfőnöknek. – Nem akarok többé azon magyarok után soroltatni, akik, ahogy Holló Lajos megjegyezte, csak papíron magyarok. Nagyon komolyan tanulom ezt az idiomát, pardon, ezt a világnyelvet. A japán mellett ez lesz a második mongol nyelv, amelyet alkalmam lesz közelebbről megismerni.” S tanulmányai sikerének bizonyítékául olyan obszcén magyar szöveget kanyarít, hogy az talán még Thalóczy Lajos bécsi baráti körében is megütközést keltett volna.³¹ (Nem idézem.)

A magyar tudat nyilvánvaló jele a tisztviselők érdeklődése a magyar belpolitikai történetek iránt, mégpedig – persze árnyalati eltérésekkel – az adott dualista berendezkedést védelmezve. Éppen ezért a közös tisztviselők különböző hőfokon ugyan, de határozottan elutasítják a dualizmus „nemzeti továbbfejlesztésének” programját, a katonai követeléseket, a magyar állam önálló diplomáciai megjelenésének követelését a külállamokkal kötött kereskedelmi szerződések alkalmával, és más nemzeti igényeket. Soha nem találkoztam azzal, hogy ugyanezek az emberek ciszlajtán ügyekkel foglalkoztak volna, az osztrák államszerkezet problémáival, a dualizmus, a galíciai nyelvkérdés vagy a morva kiegyezés ügyével. Az osztrák belügyekkel való foglalkozás, úgy látszik, a privát levelezés, a politikai pletyka szintjén sem fért bele a magyar tisztviselők dualizmusfelfogásába.

Ezek a levelek azonban nem csupán azért érdekesek, mert segítségükkel rekonstruálható a tisztviselők politikai felfogása. Erre sokfajta egyéb forrás is rendelkezésünkre áll. Különleges értéke ezeknek a leveleknek, hogy belőlük nyomon kísérhető a levélírók identitásának formálódása; az, hogy hogyan válik számukra fontossá, hogyan foglalkoztatja őket önmeghatározásuk. Ezek a levelek valójában azáltal lesznek személyesek, kifejezetten privát levelek, hogy olyasmiről szólnak, ami a címzettet és a levélírókat egyaránt érinti – ami közös problémájuk.

A hivatali előírás szerint a külügyi tisztviselőnek nincsen személyes identitása: „A külügyminisztérium hivatalnoki kara olyan egységes, egyöntetű és har-

30 Gáspárdy Géza Méreyhez. Tanger, 1903. december 23. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 11. Gáspárdy 2. osztályú követségi tanácsos Marokkóban, Mérey osztályfőnök valóságos belső titkos tanácsosi címet kap.

31 Grubissich Méreyhez. Tunisz, 1902. június 15. ÖStA HHStA Nachlaß Mérey Kt. 11. Holló Lajos (1859–1918) függetlenségi párti képviselő a magyar parlamentben.

monikus képet alkotott, mintha egyetlen nyelvből, egyetlen törzsből vétetett volna” – írta a horvátországi határőrvidéki katonatiszt-ivadék, Alexander Musulin.³² A Ballhausplatz csodát művelt, „a hivatalnokok egyetlen nagy családot alkottak” – írta Klemens Erb báró, miniszteri tanácsos a Ballhausplatz történetét elsőként feldolgozó kéziratában.³³ Ezt várták el tőlük, bár valójában mindenki tudta, hogy ez nem egészen így van.

Széchenyi Imre gróf (1825–1898), a fontos posztokat betöltő diplomata megajándékozott bennünket egy önazonosságáról és annak változásairól szóló szokatlan írással. Néhány esztendei szolgálati szünet után ismét hivatalba akart lépni, reaktiválását kérte. Ennek érdekében nem egy alázatos felterjesztést intézett a miniszter őexcellenciájához – ahogyan azt a társadalmi-kulturális szokások szerint elvárhatnánk, ami természetes volna –, hanem régi barátságukra utalva, az egyenrangúság biztos tudatában, „Lieber Freund” megszólítással személyes hangvételi levelet írt hozzá.³⁴ Előadja – egyébként ismert – pályafutását.³⁵ Amit azonban a hivatalos iratokból³⁶ meg az irodalmi feldolgozásokból nem lehet tudni, az Széchenyi személyes magyarázata saját pályájáról: „18 évig szolgáltam, nem eredmény nélkül. 1864-ben rendelkezési állományba kerültem, nem az én mulasztásom következtében, és nem is saját kívánságomra, hanem az itáliai forradalmi események miatt. Ám rendelkezési állományom idején sem mulasztottam el, hogy Öfelségét és kormányát szolgáljam. 1865-ben, amikor Pestre összehívták a Landtagot, hagytam, hogy képviselővé válasszanak, és az országban többségre jutó pártokkal szemben uralkodónk bizalmasainak oldalára álltam, éppúgy tettem, ahogyan

32 A Monarchia felbomlása után keletkezett, sokat idézett emlékiratban: [Gomirje Alexander] *Freiherr von Musulin: Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten.* Verlag für Kulturpolitik, München, 1924. 136.

33 ÖStA HHStA Nachlaß Erb Kt. 1.

34 A címetzt magából a levélből nem tűnik ki. De minthogy a levél 1871. augusztus 4-én kelt, nyilvánvalóan Friedrich Ferdinand Beust kancellárnak szolt. ÖStA HHStA Ministerium des Äußern, Departement 2. Geheime Personalien Kt. 3.

35 1825-ben született Bécsben, ahol akkor atyja, Lajos gróf Zsófia főhercegnő udvarmestere volt. Imre 1838-tól 1843-ig évről évre „közvizsgákat tett le” (tehát magántanulás után nyilvános vizsgát) gimnáziumi, majd bölcsészeti és jogi tárgyakból Pozsonyban és Bécsben. Nyugat-európai hosszabb utazások után diplomáciai pályára lépett. A szolgálatot atyja, az akkori római követ mellett kezdte. 1845-ben Metternich követségi attasénak nevezi ki, 1848-ig marad Rómában, majd követségi titkári rangban Stockholmra, azután Frankfurtba helyezik, ahol Bismarck porosz követtel kerül közeli ismeretségbe. Kapcsolatuk a későbbiekben sem szakad meg, mert szinte egy időben helyezik mindkettőjüket Szentpétervárra. Széchenyi Brüsszelben, majd Nápolyban követségi tanácsos. A nápolyi udvar bukásával 1864-ben rendelkezési állományba kerül. Az 1865. évi országgyűlésre képviselővé választják; az Apponyi György-, Barta György-, Ürményi József-féle konzervatív csoporthoz tartozik, amely a *restitutio in integrum*, tehát a ’48-as törvények teljes helyreállítása előtt, a nélkül hajlandó a koronázásra. A kiegyezés után, amikor a magyar kormány égető szükségnek találja, hogy a közös minisztériumokban magyar államtitkári állásokat létesítsenek, Széchenyi neve is felmerül. Gemeinsamer Ministerrat, 26. Jänner 1868. Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1870. Bearb. Éva Somogyi. Akadémiai, Bp., 1999. (Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1867–1918. I/1.) 48–54.

36 Széchenyi személyi anyaga: ÖStA HHStA Adm. Reg. Fach 4. Kt. 340.

1848-ban és 49-ben is, amikor a hozzám közel állók átmentek a másik táborba, én azonban töretlenül és szilárdan teljesítettem a kötelességemet.” Széchenyi azt bizonygatja – nem alap nélkül –, hogy 1867-ig maradéktalanul Őfelsége összbirodalmi politikáját támogatta.

1867-ben azonban fordulat következett be – folytatja. A császár és király szükségesnek találta, hogy új szisztémát vezessen be. És ő ennek az új szisztémának is tökéletesen megfelel: „Egyik oldalon német anyától származom. Bécsben jöttem a világra és ott is nevelkedtem, másik oldalról Nationalungar vagyok és az egyik legjobban csengő magyar nevet viselem. Milyen egyszerű volna ezt a kettős jelleget (Doppelgestalt) mértékadó helyen és a dualista publikum előtt is, a sajtó útján [...] érvényre juttatni.”

Széchenyinek nem annyira az identitása alakul át, hanem annak jelentősége, illetve jelentése önmaga számára. Most egyszerre birodalmi is lett meg „nationalungar”: számára – talán nem is rosszul értelmezve a dolgokat – a dualizmus a Gesamtstaat és a magyar érdek együttes szolgálatát jelentette. Ami sajátos ebben a levélben, hogy Széchenyi nagyon is tisztában van az „önazonosság” fogalmával, a maga kettős alakjával, identitásával; és még inkább azzal, hogy az identitás értéke változó. Cinikus volt, amikor az új körülmények között hasznosítani akarta ezt az eleve adott Doppelgestaltot vagy realista?

Széchenyi Imre persze mindenekelőtt nagy műveltségű arisztokrata volt, aki úgy érezte, megérdemli az elismerést a császártól, akit szolgált,³⁷ és elvárhatja az alkotmányos-dualista államtól a magas diplomáciai küldetést. Nem is számított rosszul, nem ismerte félre Ő császári felsége és birodalma természetét – amelyhez egész lényével alkalmazkodni törekedett.

Az igazság mégis olyan dolog, amit a hivatalok mindenkori rendje szerint nem tanácsos bevallani. Márpedig ebben a levélben egy sajátos igazságról van szó: *hogyan kellett átformálnia önazonosságát* annak, aki a birodalom és Ferenc József császár, majd a dualista Monarchia, valamint annak császára és királya hűséges alattvalója kívánt lenni. Valószínűleg ez az, ami elfogadhatatlan. És korántsem csak az utókor konstruálta erkölcsi normával ütközött Széchenyi sajátos vallomása, hanem a közös hivatalokban uralkodó egykorú felfogással is, amely a birodalmat szerkezetében és külpolitikai céljaiban változatlan és változtathatatlan hatalomnak tekintette, és annak igyekezett feltüntetni. Valószínűleg ezért történt, hogy Széchenyi Imre gróf Beust külügyminiszterhez és kancellárhoz címzett, régi barátságukra utaló levele nem került a rá vonatkozó személyi iratok közé. Titkosították, „Geheimakté”-nek minősítették azt az írást, amely köztudott dolgokról szólt. Elrejtették, vagy talán maga rejtőzött el a bécsi Házi-Udvari és Állami Levéltár egy sarkában, hogy aztán egy jó század múltán szorgalmas levéltárosok bukkanjanak nyomára?³⁸

37 Ezt valójában meg is kapta: 1867 januárjában kifejezetten politikai szolgálataiért titkos tanácsosi címet nyert. ÖStA HHStA Adm. Reg. Fach 4. Kt. 340. Nr. 414.

38 Már dolgoztunk osztrák kollégáinkkal az elmúlt félszázad legnagyobb közös vállalkozásán, az abszolutizmus kori osztrák, ill. a dualizmus kori közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásán,

A közös tisztviselők egymással folytatott levelezése identitásuk formálódásába nyújt betekintést. Ezek a levelek megőriznek valamit az életrajzban folytatott dialógus eleveenségéből, egy eszmecsere részét képezik. A levél írója a szöveg fogalmazása során konstruálja önazonosságát, amit az tesz lehetővé, hogy partnerét az övéhez hasonló gondolatok foglalkoztatják; hiszen partnere is a hivatali szolgálat teremtette kapcsolati háló résztvevője. A személyes kapcsolatot az identitás közössége teremti meg közöttük, és az identitás közössége teszi e személyes hangú levelezést rendkívül értékes forrássá.

ÉVA SOMOGYI

THE VALUE OF THE LETTER AS A HISTORICAL SOURCE

THE LETTERS OF THE OFFICIALS IN THE COMMON MINISTRY
OF FOREIGN AFFAIRS

The shift in the focus of historical interest towards the history of everyday life, microhistory and the history of mentality has pushed traditional sources to the background. From the acts produced by institutions and offices, the attention of scholars has turned towards letters (and of course memoirs).

The present study examines the correspondences of Hungarian denizens (not necessarily Hungarians in terms of ethnicity or language) who served in the dualist era in the common governmental offices in Vienna, mainly in the Ministry of Foreign Affairs. It focusses on two major points. Firstly, it concentrates on the genre of the letters which have survived in the private legacies of the officials concerned, and tries to determine whether these should be regarded as official or private texts. Secondly, the information disclosed by the letters is analysed, and their value as a historical source assessed.

A great part of the correspondence that the officials in the Ministry of Foreign Affairs pursued among themselves can be qualified private, as the distance between the writer and the addressee was to a great extent lessened by the similarity of their respective socio-cultural environments. This similarity mainly sprang from their being Hungarians (the content of which could widely vary), and from their service as Hungarians in the common ministries at Vienna.

amikor kedves kollégám, Horst Brettner-Messler, aki maga is részt vett a hajdan volt Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut és az MTA Történettudományi Intézete égisze alatt készülő közös munkában, figyelmeztetett a szokatlan tartalmú gyűjteményre. (Arról, hogy hogyan bukkantak a gyűjteményre és a gyűjtemény forrásértékéről: *Horst Brettner-Messler*: Aus vier Kontinenten. Wiederentdeckte Personalakten des k. u. k. Ministeriums des kaiserlichen Hauses und des Aussern. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 20. [1993] 240–267.). Az újra felfedezett akták értéke annak idején, amikor a diplomaták politikai tevékenységét igyekeztem rekonstruálni, kisebbnek tűnt, mint mostanában, amikor önazonosságuk került érdeklődésem előterébe; tehát az a kérdés, hogyan és kikből alakult a „Habsburg társadalom”. Széchenyi Imrének és sok más „magyar” kollégájának a Geheimgaktenben őrzött anyaga most sajátos jelentést kapott. Végigolvasva a kiváló osztrák kollégáim feltárta iratokat, úgy tűnik, hogy a minisztérium számára is kellemetlenné váló, s ezért a Geheimgakten közé sorolt ügyek (a szokásos emberi devianciákon túl) jórészt a hivatalnokok identitásának problémáival függtek össze, birodalmi és magyar politikai és emberi kapcsolataik konfliktusaival.

The letters offer an insight into several aspects of the life of these officials. Yet their chief value consists in the basis they provide for determining social and national identity. If the officials in the common governmental institutions did have a social identity, it was marked by a considerable degree of uncertainty: the letters reflect both a characteristic harmony and conflict between the official and the citizen, as well as between the official and the gentleman. There was only one fixed element in this social ambivalence, namely unconditional personal relationship, the intimate tone of the correspondence. An exchange of political ideas was only possible between persons of the same rank.

National identity, like social identity, was a concept without fixed contours, in the state of constant flux. The importance of the correspondence among the officials in the common institutions resides in the very fact that each author construes his own concept of national identity in the course of writing, a construction made possible by the preoccupation of the addressee with the same ideas. The letters thus give an insight into the very process by which identity was formed and elevated to a conscious level.

SZABÓ ANDRÁS PÉTER

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraújkorász” szemmel

Tavaly jelent meg Szögi László adattári sorozatának tizenkilencedik kötete, amelyben Sárközi Gabriella a magyarországi diákok angol és skót egyetemeken folytatott újkori (1789–1919) tanulmányait tárta fel, példás alaposággal.¹ Bár a monumentális vállalkozásból néhány kötet még hátra van, de az már most világos, hogy a statisztikai megközelítés révén egészen új utakat nyitott a magyar egyetemjárás kutatásában. Úgy gondolom, hogy most, a munkálatok befejező fázisába érve, érdemes átfogó képet rajzolni az eddigi kötetekről.² Célkitűzésem kettős: egyrészt be kívánom mutatni a teljes sorozatot, a maga erőnyeivel és elkerülhetetlen hiányosságaival, másrészt ezt az alapvetően intézményi anyakönyvekre, tehát beiratkozásokra építő adattárat a matrikulákon kívüli más, kora újkori forrásokkal szembesítem. Részletes kritikám leginkább a Németországba

1 A sorozat kötetait az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (Budapest) jelenteti meg, amelynek igazgatója (egyben az Egyetemi Könyvtár főigazgatója) 1995-től egészen 2013-ig Szögi László volt: 1. *Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850.* (Bp.–Szeged, 1994); 2. *Kiss József Mihály: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789.* (2000); 3. *Szögi László: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919.* (2000); 4. *Mészáros Andor: Magyarországi diákok prágai egyetemen 1850–1918.* (2001); 5. *Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* (2001); 6. *Hegyi Ádám: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788/1798.* (2003); 7. *Szögi László–Kiss József Mihály: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867.* (2003); 8. *Fazekas István: A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918.* (2003); 9. *Szögi László: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788.* (2003); 10. *Patyi Gábor: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918.* (2004); 11. *Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* (2004); 12. *Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789.* (2004); 13. *Kissné Bognár Krisztina: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789.* (2004); 14. *Gömöri György: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789.* (2005); 15. *Bozzay Réka–Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918.* (2007); 16. *Szlavikovszky Beáta: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken I. 1526–1918.* (2007); 17. *Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700.* (2011); 18. *Robert Offner–Hansgeorg von Killyen: A bécsi orvos-sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874.* (2012); 19. *Sárközi Gabriella: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919.* (2013).

2 Recenzióink nem születtek volna meg Czenthe Miklósnak, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának értékes tanácsai és segítsége nélkül, köszönet illeti érte. Írásunk a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

és Poroszországba irányuló 1600 és 1750 közötti evangélikus peregrinációt illeti majd, így a sorozat három kötetének anyagát érinti: Szögi Lászlónak a baltikumi és lengyelországi egyetemjárást feldolgozó (2003), illetve az 1526 és 1700 közötti németországi anyagot összegző (2011) munkáit, illetve Tar Attilának az 1694 és 1789 közötti németországi peregrinációt bemutató (2004) kötetét. Úgy gondolom azonban, hogy észrevételeim más peregrinációs irányok vonatkozásában is tanulságosak lehetnek.

Egy tudományterület rövid hazai története

Szögi László sorozatát elemezve nem találjuk a nagy munka külföldi előképeit. Nyugat-Európában, ahol az egyetemjárás sokszor országon belül zajlott, és a bel-földi intézményekben jóval többeknek nyílt esélye felsőfokú tanulmányokra, hasonló, minden korszakot, intézményt és peregrinációs területet átfogó gyűjtéseket hiába keresünk,³ de nem más a helyzet az egyetemekkel gyérebben ellátott közép-kelet-európai régióban sem. A statisztika inkább csak nagy összefoglalások táblázataiban, és nem önálló adattárak formájában ölt testet.⁴ Szögi László sorozata tehát akár hungarikumnak is nevezhető, a hátrányból, a kisebb forrásanyagból kovácsol előnyt, akárcsak a középkorkutatók DL/DF adatbázisa. Szerencsésebb országokban valószínűleg fel sem merül egy ilyen vállalkozás gondolata, de Magyarországon, ahol sokáig az 1635-ben alapított, jezsuita vezetésű nagyszombati egyetem volt az egyetlen felsőoktatási intézmény, és nemcsak a protestánsok, de a katolikusok jelentős része is külföldön tanult, ha nem is rövid, de egyenes út vezetett a nagy tervhez.

Nem véletlen tehát, hogy a külföldi magyar egyetemjárás kutatása – kezdetben egyháztörténeti, később egyre inkább művelődéstörténeti kontextusban – viszonylag hamar megindult. Az előzmények között érdemes megemlíteni Johann Georg Lippisch 1735-ben megjelent rövid művét, amelyet a thorni akadémiai gimnáziumban (ma Toruń, Lengyelország) tanuló és tanító magyarországiak emlékének szentelt,⁵ és még inkább Bartholomaeides János László/Ján Ladislav Bartholomaeides könyvét (1817) a Wittenbergben megfordult „magyar”

3 Sokatmondó tény, hogy az egyik legambiciózusabb terv (Repertorium academicum Germanicum) az 1250 és 1550 között német és európai egyetemeken magiszteri/doktori címet szerzett birodalmi diákok összegyűjtésére vállalkozik: <http://www.rag-online.org/de/datenbank.html> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

4 Pl. egy lengyel mértékkel mérve átfogó feldolgozás a lengyel–litván diákok németországi peregrinációjáról (1650-ig): *Dorota Żołądź-Strzelczyk*: Peregrinatio academica: studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Wydawn. Naukowe, Poznań, 1996. (A kötetet Almási Gábor kollégánk szíves közléséből ismerem, még nem állt módomban kézhez venni.)

5 *Johann Georg Lippisch*: Thorunium Hungarorum litteris deditorum matrem oratione peculiari, qua celeberrimi gymnasio Thorunensi animo gratissimo valedixit, publice exponit et commendat. Ritter, Jena, 1735.

diákokról.⁶ A kutatások igazi megindulását azonban csak a 19. század második fele hozta el, amikor protestáns egyháztörténészek elkezdték a magyarországi tanulókat kigyűjteni a német egyetemi anyakönyvekből. A 19. század két utolsó évtizedében és a 20. század elején a magyar kutatók forrásául szolgáló matrikulák jórészt nyomtatásban is napvilágot láttak, további lendületet adva a tipikusan egyházi, iskolai és egyesületi folyóiratokban megjelenő, egy-egy intézmény anyagát feldolgozó búvárlatoknak. Ez egyértelműen a szórványközlések kora volt, amelyben a felfedezés öröme gyakran nagyobb teret kapott, mint maga a tökéletlen adatgyűjtés.⁷

Közben azonban zászlót bontott egy, a modern tudományosság követelményeinek megfelelő vállalkozás is: a humanizmuskutató Ábel Jenő (1858–1889) elindította a „Magyarországi tanulók külföldön” címet viselő, kiadatlan forrásokat hasznosító könyvsorozatot. Ebben, már Ábel halálát követően, 1890 és 1902 között négy kötet is napvilágot látott. Mokos Gyula a jénai egyetemi anyakönyvekből (1548–1883) szemezgette ki a magyar diákokat (I. kötet), Karl Schrauf pedig két kötetben (1377–1450, illetve 1453–1630) a bécsi matrikulákból (II. és IV. kötet). Schrauf 1893-ban a krakkói magyar tanulók háza lakóiról (1493–1558), tehát a krakkói egyetem magyar diákjairól is forráskiadványt jelentetett meg (III. kötet).⁸

Az Ábel Jenő által elindított, torzóban maradt sorozat mellett sokáig csak egyetlen hasonló volumenű vállalkozás jelentkezett, a történész Veress Endre (1868–1953) „*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*” sorozata, amelynek keretében először megjelentette a padovai egyetemen tanult magyarok (1264–1864) vaskos adattárát, majd 1917-ben egy kötetet a római Collegium Germanicum-Hungaricum magyar tanulóiról. Végül 1941-ben az egyéb itáliai felsőoktatási intézmények anyagából is összeállított egy csaknem teljes gyűjtést, belefoglalva a padovai kötet pótlásait is.⁹

6 *Joannes Ladislaus Bartholomaeides: Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Trattner, Pest, 1817. Jellegét tekintve egészen hasonló Haan Lajosnak a jénai peregrinációról írott több évtizeddel későbbi könyve: *Ludovicus Haan: Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae Ienensi adscriptorum.* Réthy, Gyula, 1858.

7 A 19–20. századi szórványközléseket a Szögi-sorozat kötetei az adattáron belül, az egyes intézményeknél mindig pontosan feltüntetik, így felsorolásuktól nyugodtan eltekinthetünk. A műfaj egy kirívóan színvonalas, kéziratos forrásra építő kései darabja: *Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836.* Városi Nyomda, Debrecen, 1935. (Theologiai Tanulmányok 44.)

8 Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Kiad. Mokos Gyula. MTA, Bp., 1890.; Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1892.; *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis.* A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493–1558. Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1893.; A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630-ig. Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1902.

9 *Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864).* Stephaneum ny., Bp.–Kolozsvár, 1915.; *Uő: Matricula et acta alumnorum collegii Germanici et Hungarici ex Regno Hungariae oriundorum. I. Matricula (1559–1917).* Stephaneum ny., Bp.,

Bár a két világháború között és 1945 után is jelentek meg a külföldi egyetemjárással kapcsolatos tanulmányok, a téma kutatásában a rendszerváltás körüli évek hoztak igazi fellendülést. Az egyik legfontosabb kezdeményezés annak a Keserű Bálintnak a nevéhez fűződik, aki évtizedekkel korábban, 1965-ben megindította az „Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című könyvsorozatot. Az „Adattár” eszmétörténeti célkitűzéseivel kapcsolódva Keserű szegedi tanítványai az 1980-as évek végén két forráskiadvány-sorozatot is útjára bocsátottak. A „Peregrinatio Hungarorum” füzetek (I–IX., 1988–1991) kifejezetten a kora újkori egyetemjárással foglalkoztak, diákok útinaplóit és leveleit közölve. A másik sorozat, a „Fontes Rerum Scholasticarum” (I–VIII., 1989–2005) első négy kötete szintén a peregrináció kutatásához járult hozzá.¹⁰ Szegeden adták ki *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* címen azt az évkönyvet (I–VI., 1988–1999) is, amelyben szép számmal jelentek meg az egyetemjárás történetéhez kapcsolódó forrásközlések.¹¹ Ahogy azt a szegedi régi magyaros műhely termése is mutatja, a téma feltárására Magyarországon elsősorban irodalomtörténészek vállalkoztak, mégpedig egyes részterületek alapos feldolgozásával, Szögi László szavaival élve: „mélyfúrásokkal”. Ez a kultúrtörténeti megközelítés a domináns a magyar egyetemjárás reprezentatív német nyelvű összefoglalásaiban is.¹²

A fentitől eltérő irányt és módszert képviselt Tonk Sándor (1947–2003) kolozsvári történész, aki 1979-ben mintaszerű adattárat és feldolgozást jelentetett meg a trianoni értelemben vett „erdélyiek” középkori egyetemjárásáról.¹³ A főként kiadott anyagokon alapuló gyűjtés 1520-ig, a magyar egyetemjárás általa felfedezett nagy töréspontjáig ment el. A munka 1992-ben napvilágot látott folytatását, az 1521 és 1700 közötti „erdélyi” egyetemjárás adattárát Szabó Miklóssal közösen és a szegedi régi magyaros műhely támogatásával készítette el.¹⁴ Végül a nagy vállalkozás utolsó kötete (1701–1849) már Tonk halála után, 1998-ban jelent meg Szabó Miklós és Szögi László együttműködésének gyümölcseként.¹⁵ Az összesen mintegy tízezer peregrinus adatait tartalmazó sorozat elsőként közelített statisztik-

1917.; *Uő*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864). MTA, Bp., 1941.

10 Részletes lista a szegedi régi magyaros tanszék kiadványairól: <http://regimagyar.biforium.hu> (A letöltés ideje: 2014. jan. 2.)

11 Ezt a hagyományt folytatja a szegedi *Lymbus* utódja, a *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlések* (2003–) is.

12 *Iter Germanicum* (Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert). Szerk. Szabó András. Kálvin Kiadó, Bp., 1999.; *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Szerk. Font Márta–Szögi László. Pécsi Egyetem, Pécs, 2001. (belföldi és külföldi felsőoktatást egyaránt érintve); *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. Márta Fata–Gyula Kurucz–Anton Schindling. Steiner, Tübingen, 2006. (*Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* 64.).

13 *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion, Bukarest, 1979.

14 *Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. JATE, Szeged, 1992. (*Fontes Rerum Scholasticarum* 4.)

15 *Szabó Miklós–Szögi László*: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Mentor, Marosvásárhely, 1998.

तिकai szemlélettel a külföldi egyetemjáráshoz. A személyek, és nem intézmények szerint csoportosított gyűjtés ugyanakkor a hagyományos kultúrtörténeti kutatások életrajzi dimenziójáról sem mondott le teljesen, hiszen a beiratkozások mellett vázlatosan az életutakat is igyekezett felderíteni.

Egy nagy vállalkozás mérföldkövei

A történész-levéltáros Szögi László 1984-ben kezdte meg igazgatói működését az ELTE levéltárában, és már az évtized végén belefogott egy olyan peregrináció-történeti projektbe, amely alapvetően változtatta meg a téma kutatását. A nagy munkának ugyan a szegedi műhellyel együttműködve vágott neki, de már az első kötetben is világosan látszott, hogy útjaik elválnak. Szögi benyomások helyett számokban akarta megismerni az egyetemjárást, és az esztörténet helyére a statisztika lépett. Kiadott és kiadatlan anyakönyvekre alapozva számítógépes adatbázist épített, és ehhez kapcsolta a tervezett könyvsorozatot. Az egyéb forrásokról (köztük az irodalomtörténészek által oly gyakran forgatott levelekről, naplókról), illetve a szakirodalomról a nagyobb merítés és gyorsabb előrehaladás érdekében lemondott. Ahogy ezt a kötetek előszavaiban korrekt módon hangsúlyozza, a sorozat saját maga által összeállított darabjaiban is többek segítségére támaszkodhatott, mindvégig csapatmunka folyt.

Mivel Szögi László nem publikált programadó tanulmányt, így kénytelenek vagyunk az 1994-ben megjelent első kötet bevezetőjére támaszkodni, ha a kezdeti tervekről tájékozódni szeretnénk. Ebből kiderül, hogy eredetileg csak a hosszú 19. század (1789/1790–1918) magyar egyetemjárását szerette volna feltérképezni, a szegedi kollégák által végzett kora újkori témájú kutatások kiegészítéseként, hiánypótló jelleggel, hiszen a 19. századi peregrináció iránt addig alig mutatkozott érdeklődés. Két világtörténeti eseményt választott tehát időbeli határnak, és nem belső periódusokat keresett, ami az egyöntetű tendenciák hiánya miatt teljesen érthető. Igyekezett térben is precízen elkülöníteni tárgyat: a dualizmus kori Magyarország teljes területét kutatja, kivéve a horvát vármegyéket és a Szerémséget. Azokat a peregrinusokat gyűjti, akik itt születtek, születésük helyét pedig az 1876 előtti, kódszámmal ellátott közigazgatási egységhez rendeli. (A helynevek írásmódját illetően viszont az 1913. évi hivatalos névalakot tekinti mérvadónak.) Adatbázisa mezőit a 19. századi anyakönyvek felépítése adja meg, ennek megfelelően ideális esetben a diák nevén és születési helyén kívül feltüntetni a szülő foglalkozását, társadalmi rangját, a felekezeti hovatartozást, a nemzetiséget, a beiratkozás idejét, a látogatott egyetemi kart, illetve a látogatott intézmények nevét, a tanulmányok időtartamát és az esetleges fokozatszerzést.

A kötetekben nem személyek szerint csoportosít, mint Tonk Sándor, hanem intézményenként halad, ezzel is világosan jelezve, hogy nem személyek érdeklik, hanem folyamatok. Az erdélyi kiadványok prozopográfiai mélységéről is lemond, ami az újkori kötetek esetében teljesen indokolt, hiszen hatalmas adatmennyiséggel dolgozik. A sorozat első tagjában, amelynek tárgyat a Habsburg Birodalom

egyetemein 1790 és 1850 között megfordult magyarországi diákok képezik, 17 intézmény anyakönyveiből csaknem 9000 beiratkozást közöl. Már ekkor kész a kiadványok alapszerkezete. Minden rész elején hosszabb-rövidebb bevezetőt találunk az adott peregrinációs irány tendenciáiról, ezt követi a terjedelmes adattár. Az egyes intézmények anyagát irodalom- és forrásjegyzék vezet be, amelyet bizonyos esetekben, például a Bozzay–Ladányi-féle nagyon alapos holland kötetben rövid iskolatörténeti összefoglaló is kiegészít. Az adattári alfejezeteken (iskolákon) belül időrendben követik egymást a beiratkozások. A köteteket a személyneveknek az egyes rekordokra (beiratkozásokra) utaló mutatója, illetve a diákok születési helyének mutatója zárja. Utóbbi általában a büszke „helynévmutató” címet viseli, de ez ne tévesszen meg senkit.

Szőgi László 1994-ben még optimistán háromszor három kötetben tervezte az újkori egyetemjárást feldolgozó sorozatát, három periódusban (1790–1850, 1850–1867, 1867–1918) és három régióban (Németország–Svájc–Hollandia, Habsburg Birodalom, egyéb európai területek) gondolkozott. Nagy csend és szorgos munka után csak 2000-ben jelent meg a következő kötet, Kiss József Mihálynak az 1715 és 1789 közötti bécsi peregrinációt ismertető, számos hiányossággal is terhelt adattára, 1951 beiratkozással. Az eredeti koncepció ezzel máris borult, hiszen a sorozat visszafelé átszökken a francia forradalmon mint a vizsgálat időhatárának egyezményes kezdőpontján. A koncepcióváltást a könyv előszava nem indokolja meg, így találgatásokra vagyunk utalva. A kutatócsoport valószínűleg felmérte, hogy az 1790 előtti anyag lényegesen kisebb terjedelmű, mint a későbbi, ezért érdemes hozzáilleszteni az újkori gyűjtéshez. A váltás azonban, ahogy azt alább látni fogjuk, a kora újkori anyakönyvek eltérő jellege miatt komoly problémákat is felvetett.

2000-től sűrűn követik egymást az újabb és újabb kötetek, amelyeknek tárgya már a teljes 1526 és 1918 közötti időszak (2003-ban és 2004-ben egyenese-n négy-négy rész jelent meg, ami alighanem országos rekord). Egy-egy kötet általában az egy adott országba irányuló peregrinációt dolgozza fel, az olyan nagy célterületek esetén azonban, mint a Habsburg Birodalom vagy Németország, egy-egy időszakot. A bécsi tanintézetek anyaga külön köteteket foglal el, sőt saját adattár jut a Pázmány Péter által 1623-ban alapított bécsi magyar papnevelőnek, a Pazmaneumnak (8. kötet), és a hadisebészeket képző, szintén a császárvárosban működő Josephinumnak (18. kötet). A monumentális épülethez tett legnagyobb téglá Szőgi László könyve az 1789 és 1919 közötti németországi egyetemjárásról (5. kötet), 14 000 beiratkozással, a legkisebb pedig éppen az utolsó, Sárközi Gabriellának az újkori angliai peregrinációt feldolgozó kiadványa (19. kötet), mindössze 500 beiratkozással.

A tizenkilenc eddig megjelent adattárból nyolcnak tárgya kifejezetten a kora újkori egyetemjárás, további három pedig a későbbi korok mellett magában foglalja a 16–18. századot vagy annak egy részét is, tehát összességében a kötetek csaknem kétharmada érinti ezt az időszakot. Nem szabad azt sem elfelejtetnünk, hogy a kötetek megjelenésével párhuzamosan felépült egy hatalmas, 215 felsőoktatási intézmény adatait és százezer beiratkozást tartalmazó egységes számí-

tógépes adatbázis. A százezer beiratkozásból Szögi László saját becslése szerint 27 000 esik a kora újkorra, tehát a teljes anyag bő egynegyede. A nagy gyűjtésből lényegében már csak a francia nyelvterület intézményei hiányoznak (tudomásunk szerint ez a munka most folyik), a további kisebb hiányokat pedig egyelőre az Egyetemi Levéltár honlapján elérhető adatbázis pótolja.¹⁶

A távlati cél egyetlen nagy, online elérésű adatbázis. Hasonló iskolatörténeti adatbázisra intézményi szinten is alig akad példa. Német vonatkozásban csak a rostocki egyetem anyakönyveit (1419–1945) közlétező portált tudjuk említeni, amely kitűnő keresőfelülettel rendelkezik, és az eredményekhez a szkennelt anyakönyvkiadást, sőt magát a digitalizált forrásszöveget is csatolja.¹⁷

Szögi László nagy vállalkozásából azonban nem csupán az említett tizenkilenc kötet, és egy monumentális számítógépes adatbázis született. Elindult egy külön, háromkötetesre tervezett sorozat a magyarországi diákok középkori egyetemjárásáról, amelynek első részeként 2008-ban megjelent Tüskés Annának a bécsi egyetem 1365 és 1526 közötti anyagát tartalmazó kötete,¹⁸ pótolva a korábbi gyűjtéseknek, köztük Karl Schrauf munkáinak hiányait. 2000-ben Szögi László egy külön felsőoktatás-történeti kiadványsorozatot is útjára bocsátott, amelyben belföldi főiskolákról összeállított adattárak mellett idővel olyan értékes, külföldi egyetemjárással foglalkozó feldolgozások is napvilágot láttak, mint Bozzay Rékának a leideni magyar peregrinációról írott monográfiája vagy Futaky Istvánnak a 18. század végi, 19. század eleji göttingeni magyar diákokat bemutató könyve.¹⁹ Az adatbázisra alapozva 2004-től az újkori adattári sorozat feldolgozásai is megjelentek, a fővárosi (2004–2012), a vajdasági (2010), az erdélyi román (2011) és a Sáros megyei (2012) egyetemjárókról összeállított kötetek,²⁰ az utóbbiak kétnyelvű kiadásban, a vállalkozásnak, persze az egykori magyar államhatárokon belül, nemzetközi dimenziót is kölcsönözve.

16 Ezek a Habsburg Birodalom kisebb egyetemei és akadémiái (1850–1918), beleértve a 3. kötetben megjelent prágai tanintézeteket, az 1867 és 1918 közötti bécsi beiratkozások, ill. a lengyel–litván, bukovinai és galíciai főiskolák/egyetemek (1789–1918). <http://leveltar.elte.hu> („Adatbázisok” menüpont). (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

17 <http://matrikel.uni-rostock.de> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

18 *Tüskés Anna*: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. ELTE Levéltár, Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.)

19 *Futaky István*: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. ELTE Levéltár, Bp., 2007. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 7.); *Bozzay Réka*: Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796. ELTE Levéltár, Bp., 2009. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 8.)

20 *Szögi László*: Budai, pesti, óbudai és budapesti diákok egyetemjárása. I. 1526–1867, II. 1867–1919. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2004–2012.; *Uő*: Vajdasági diákok az európai egyetemeken. Archiv Vojvodine, Novi Sad, 2010.; *Uő*: Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI–XX. Editura Universității „Petru Maior”, Târgu-Mureș, 2011.; *Szögi László–Kónya Péter*: Sáros megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp., 2012. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 9.).

A vállalkozás mérlege

A negyedszázaddal ezelőtt elindított kutatás termése tehát egészen impozáns, az eredmény pedig európai viszonylatban is egyedülálló. Szögi László sorozata egyike a magyar történeti tudományok azon kevés nagy tervének, amelyek a tervezetés fázisán és az első mutatóványokon átevickélve tényleg megvalósultak. A 16–17. századit érintő nagy projektek közül talán csak Monok István nagy olvasás- és könyvtörténeti kutatását („A kora újkori Magyarország olvasmányai”) lehetne csak párhuzamként említeni. A nagy vállalkozásokba azonban óhatatlanul csúsznak be hibák és egyenetlenségek. Ezeket csak egy módon lehetett volna kiküszöbölni: ha a teljes számítógépes adatbázis felépítése és javítása megelőzte volna a kötetek megjelenését, ami teljesen földtől elrugaszkodott kíváncsi lenne, hiszen így nem lehet egy nagy projektet felépíteni és támogatásokra pályázni. Az 1990-es évek elején ráadásul még az internet teljes jelentőségét sem lehetett felmérni.

Mindezt szem előtt tartva a megjelent kötetek néhány problematikus jelenségére szeretnénk a figyelmet felhívni.

A címekben felváltva találkozunk 1788-as, 1789-es, 1790-es, illetve 1849-es és 1850-es évszámmal. Az anomália magyarázata egyszerűen annyi, hogy a tanévek nem feleltethetőek meg teljesen a naptári évnek, és ebben a formában sikerült csak eltüntetni a kötetek közötti réseket. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tanév az egyes oktatási intézményekben (különösen a kora újkorban) más és más időpontokban kezdődött, így sokszor nem is lehet teljesen egységes időbeli határt szabni.

A sorozatnak az európai államhatárokhoz igazodó belső tagolása sem volt megoldható ellentmondások nélkül. Egyes területek a vállalkozás által lefedett hosszú évszázadok során átkerültek más államokhoz, vagy éppen önállósodtak, mint az 1660-ig lengyel hűbéres Porosz Hercegség. Nem kínálkozik más logikus lehetőség, mint az, amelyhez Szögi László folyamodott: ki kell jelölni egy konkrét időmetszetet, esetünkben az I. világháború előtti állapotot. A számítógépes adatbázis szintjén természetesen ez nem probléma, korrekt módon fel lehet tüntetni, hogy az intézmény az adott beiratkozás idején pontosan mely ország része volt. A kutatócsoport azt is felismerte, hogy léteznek országhatárokon átnyúló oktatási régiók (peregrinációs irányok), így született meg egy könyv Lengyelország és a balti régió kora újkori egyetemjárásáról (9. kötet). Az addig következetes rendszer azonban ezzel megbomlott, és csak úgy lehetett a megingás nyomait eltüntetni, hogy Szögi Lászlónak a 16–17. századi németországi peregrinációt tárgyaló kötete kénytelen volt átvenni a „balti” intézmények anyagának egy részét.

Akadnak más jellegű átfedések is, amelyek nem a területi elhatárolás ingadozásából, hanem a kiadványok gyors megjelenéséből és az első adatgyűjtés hiányaiából következnek. Talán a legszembeütőbb példa az, hogy a sok javítás és kiegészítés miatt a második kötet (bécsi egyetem 1715–1789) teljes anyaga belekerült a tizenharmadikba (bécsi tanintézetek 1526–1789) is. Ám akadnak az egyes részeknek kevésbé nyilvánvaló metszetei is. Hegyi Ádám a kora újkori svájci egyetem-

járást feldolgozó adattárában (6. kötet) átvette Szögi Lászlónak az újkort átfogó svájci–holland feldolgozásából (3. kötet) az 1789 és 1798 közötti adatokat, mert szerette volna azokat kiegészíteni a hiányzó zürichi adatsorral. (1798-ig pedig azért ment el, mert a napóleoni háborúk éles cezúráját, világos belső határt jelöltek ki a svájci egyetemjárásban. Itt tehát eltért a sorozatban alkalmazott szokásos politikatörténeti korszakolástól.)²¹ Bozzay Réka és Ladányi Sándor a teljes hollandiai peregrinációt ismertető adattárjukban (15. kötet) Szögi László hollandiai gyűjtését (1789–1919) átemelik és kiegészítik. A tizennyolcadik kötet nem más, mint a hetedik és tizenharmadik kötetekből teljesen kimaradt, a második kötetben pedig hiányos adatsorral szereplő bécsi Josephinum feldolgozása. Sárközi Gabriella a jelenleg utolsó kötetben a szakirodalom alapján látja el kiegészítésekkel Gömöri Györgynek a kora újkori Angliára vonatkozó gyűjtését. A jelenség legvilágosabb példája Szlavikovszky Beáta nevéhez fűződik, aki egy teljesen átmeneti, levéltári forrásokra csak korlátozottan támaszkodó adattárat (16. kötet) jelentetett meg az itáliai egyetemjárásról, és éppen ezért látja el a minden intézményt és a teljes 1526 és 1918 közötti időszakot átfogó munkát az I. sorszámmal. (A könyv létjogosultságát szinte csak az adja, hogy áttekinthető formába önti Veress Endre közismerten diffúz forrásközléseit.)

Ahogy azt a fentiek is jól érzékeltetik, néhány, az induláskor kőbe vésett elv kissé megkopott az évtizedek során. Az egyik ilyen axióma a területi elv. A Szögi László által jegyzett baltikumi kötetbe (9.) még azért kerültek bele a horvát származásúak, mert attól lehetett tartani, hogy különben dunántúli horvátok is kimaradhatnak. Később azonban ilyen speciális megfontolások nélkül is feltűntek. Varga Júlia a tizenkettedik kötetben (a Habsburg Birodalom kisebb egyetemei 1526–1789) függelékben közli a horvát vármegyék peregrinusait, és ugyanígy jár el Kissné Bognár Krisztina is a kora újkori bécsi tanintézetek vonatkozásában (13. kötet).

Nem csak ez a következetlenség gazdagította azonban a sorozatot. Az első kötetben lefektetett szabályok egyike az volt, hogy a gyűjtés döntően anyakönyveken alapul, és csak az intézményekbe beiratkozott diákokra terjed ki. A szigorú elvtől való eltérés ebben az esetben Hegyi Ádám svájci adattárával (6. kötet) kezdődött el, aki a szakirodalom alapján felvett az egyetemre nem beiratkozott diákokat is, felismerve azt, hogy a kora újkorban anyagi okokból sokan lemondtak a hivatalos beiratkozásról. A lausanne-i akadémia 1602 előtti magyarországi diákjait (nem lévén anyakönyv) „másodlagos forrásokból” gyűjtötte össze.

A kora újkori kötetek szerzői általában nem tudtak ellenállni a kísértésnek, és szakirodalmi bűvárokodásba kezdtek, különösen erős volt a késztetés azokban az esetekben, amikor egy intézménynek nem maradt fenn matrikulája. Az eredeti elvhez való rigorózus ragaszkodással később egyetlen helyen találko-

21 Tar Attila hasonlóan járt el, amikor 2004-ben az egyetemjárás egy felsőoktatási mérföldkövét, a hallei egyetem 1694. évi alapítását jelölte ki németországi gyűjtése kiindulópontjának (11. kötet). A Szögi László által jegyzett 17. kötet végül átvette Tar Attila feldolgozásának 1694 és 1700 közötti részét is, hogy saját, az 1526 és 1700 közötti időszakot tárgyaló kötetét kerek évszám zárja. Véleményem szerint mindkét esetben helyesen jártak el.

zunk, Tar Attilánál, aki annyira következetes, hogy gyűjtéséből még azokat a valószínűleg magyarországi beiratkozókat is kizárta, akiknek neve mellett nem állt származási jelző.²² A 16–17. századi németországi adattárban maga Szögi László is elcsábult, a görlltzi akadémiai gimnázium beiratkozásait Miskolci Csulyak István Jakó Zsigmond által közölt peregrinációs albumának bejegyzéseivel pótolta. Gömöri Györgynek pedig a tizennegyedik kötetben esélye sem volt az eredeti sémához való alkalmazkodásra, mert az angol egyetemek teljesen eltérő rendszerében az anyakönyveknek sokkal kisebb szerep jutott, és a magyar diákok ennek megfelelően általában lemondtak a drága beiratkozásról. Az angliai magyar irodalomtörténész így kollégiumi, városi és egyházi számadáskönyvekből, könyvtári regisztrációkból szedte össze morzsáinként, nagy munkával a maga adatsorát. Külön csoportként még azokat is felvette, akik valószínűleg nem folytattak komolyabb tanulmányokat, hanem turistaként fordultak meg valamely egyetemi városban. Továbbá a Gresham College potenciális hallgatójának tekintett minden olyan magyart, aki járt Londonban. (Szögi László összefoglalásaiban ezek a finom distinkciók már sajnos elsikkadnak, és a statisztikában a tanulók és a turisták egyaránt beiratkozónak lényegülnek át.) Hasonló okokból kényszerült másodlagos források bevonására a következő angliai kötetet összeállító Sárközi Gabriella is.

A sorozat „alaptörvényének” fontos paragrafusa volt az is, hogy a szerzők lemondanak a prozopográfiai jellegű kutatásokról. Az alkotmány első csendes módosítása megint csak Hegyi Ádám svájci gyűjtésében (6. kötet) jelent meg. A szerző hazai levéltári források segítségével megpróbálta megállapítani a svájci magyar diákok otthoni előtanulmányait, és a származási hely azonosításánál is igénybe vett további forrásokat. (Rájött ugyanis arra, hogy így sokkal pontosabb az azonosítás.) Fazekas István a nyolcadik kötetben már széles körű prozopográfiai gyűjtést végzett a Pazmaneumban végzett személyekre. A munka a beiratkozások nagy száma (4800) dacára feltárta a teljes előéletet, és az 1803 előtti időszak tekintetében a felsőfokú tanulmányok utáni életpályára is nyújtott néhány adatot. Fazekas munkája – a sorozat kora újkori anyagának megítélésem szerint legalaposabb része – ugyanakkor szétfeszítette az eredeti szerkezeti kereteket, az adattárat forráskiadvánnyal ötvözve. A történész a papnevelde történetének egyes korszakaihoz és azok forrásadottságaihoz illeszkedve más és más mezőket használt. A kötetet olvasva joggal merül fel a kérdés, hogy miként lehetett ezt a tagolt rendszert egy számítógépes adatbázisba beilleszteni. Gömöri György angliai feldolgozása (14. kötet) szintén ragaszkodott az életutak vázlatos jelzéséhez, Bozzay Réka és Ladányi Sándor (15. kötet) pedig az előtanulmányokra végzett igen komoly gyűjtést. Általában elmondható tehát, hogy a kora újkoros szerzők, elsősorban a személyek azonosítása érdekében, belopták az életrajzi dimenziót is a vállalkozásba.

22 „Nyilvánvaló, hogy minden igyekezetünk ellenére az adattárból néhány név hiányzik, ami esetenként a korábban látogatott egyetem jelzett adatából is kiolvasható. A hiányok oka, hogy az eredeti anyakönyvből csak akkor irhattuk ki az adatokat, ha a származási helyből a magyarországi születésre következtetni lehetett. Ezen adat hiányában többek beiratkozása nem volt dokumentálható.”
Tar A.: i. m. (1. jz.) 51.

A végeredmény azonban féloldalas, mivel a szabályszegés roppant súlyát érezve Fazekas István kivételével elhagyták az extrainformációkhoz tartozó forrás- és szakirodalmi hivatkozásokat, ami egy adattár esetében nem éppen szerencsés. A szemléletbeli nyitás legjobb példája egyébként egy nem kora újkori témájú rész, Sárközi Gabriella angolai kötete, amely talán az egész sorozat legnagyobb forrásanyagot és legbővebb szakirodalmat mozgósító darabja, igaz, a szerzőnek csak 503 beiratkozással kellett megbirkóznia.

Az eredeti célkitűzés szerint a kutatás terepét az egyetemek és speciális szakmai képzést biztosító főiskolák anyakönyvei képezték volna, ám hamar világossá vált, hogy a kora újkorban az oktatási intézmények tipológiája korántsem ilyen világos: az uralkodói kiváltságlevéllel rendelkező és promóciós joggal felruházott egyetemek szintje alatt számos intézménytípus működött.²³ Így kerültek nagyon hamar képhez az úgynevezett akadémiai gimnáziumok (*gymnasium illustre/academicum*, *akademisches Gymnasium*) is, amelyeknek legfelső évfolyamaiban a diákok olyan, tipikusan az egyetemi szférához tartozó tudományterületekbe is belekóstolhattak, mint a filozófia és a teológia. Többi osztályuk azonban semmivel nem adott többet, mint egy magyarországi városi iskola²⁴ vagy egy kisebb jezsuita kollégium. (Igaz, a magyarországi diákok ezekben az intézményekben szinte mindig az egyetemi előkészítőül szolgáló felső évfolyamokat választották.) Korántsem olyan egyszerű azonban megállapítani, hogy mely gimnáziumokat tekinthetjük akadémiaiak. A sziléziai Goldberget például Valentin Trozendorf rektor (1531–1554) nagy hatása miatt akadémiai gimnáziumnak szokás tekinteni, holott egykorúan nem is gimnáziumnak, hanem egyszerűen iskolának (*schola*) nevezték, és ötosztályos képzés folyt benne, igazi akadémiai jelleget talán csak virágkorának vége felé, 1546-ban nyert.²⁵ Számos hasonló példát lehetne arra hozni, hogy milyen szubjektív az egyes intézmények jellegének megítélése. Ha pedig az oktatás színvonala megfelelő volt, a peregrinusok akár egyszerű, professzori kart nem felvonultató gimnáziumokat, városi humanista iskolákat is használhattak az egyete-

23 A kora újkori felsőoktatásnak a maihoz viszonyítva képlekeny kategóriáiról: *Molnár Antal–Siptár Dániel*: Egyetem volt-e a „kolozsvári Báthory-egyetem”? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30. (2011) 347–353.

24 Kissné Bognár Krisztina erről így ír a kora újkori Bécs magyarországi peregrinusait összegyűjtő kötetében: „A földrajzi keretek tágításán túl a peregrináció fogalmát is bővebben értelmeztük, mint korábban. A kutatás elsősorban a felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók adatainak összegyűjtésére irányult, de már az előző kötetekben is szerepeltek olyan intézmények, amelyeknek bizonyos évfolyamai inkább középiskolai szintnek feleltek meg.” *Kissné Bognár K.*: i. m. (1. jz.). 10. A 16. század magyarországi városi gimnáziumairól és tananyagukról: *Mészáros István*: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Akadémiai, Bp., 1981. (Humanizmus és reformáció 11.). A városi iskolák tananyagáról a legpontosabban a selmecbányai négyosztályos felépítésű iskola 1587. évi, ill. a lőcsei nyolcosztályos iskola 1589. évi tanrendje tájékoztat: uo. 86–92.

25 Az „akadémiai gimnázium” kategória nem egyértelmű tartalmáról, Goldberg kapcsán: *Christine Absmeier*: Das schlesische Schulwesen im Jahrhundert der Reformation. Ständische Bildungsreformen im Geiste Philipp Melancthons. Steiner, Stuttgart, 2011. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 74.) 136–140. Itt köszönöm meg Joachim Bahlcke professzor segítségét, aki levelében felhívta figyelmemet a munkára.

mek előszobájaként. Idetartozik az is, hogy a Pazmaneumnak a sorozat anyagába való felvétele sem volt teljesen probléma nélküli, hiszen az intézmény kora újkori hallgatói csak részben kapták képzésüket az épület falai között: párhuzamosan általában a bécsi egyetem (jezsuita irányítású) filozófiai és teológiai karain is folytak tanulmányokat.

Általános kritikai észrevételeimet végül egy általam igen komolynak érzett problémával kell zárjam: a sorozat köteteiben nem, vagy nem minden esetben történik meg a beiratkozások összekapcsolása a személy azonossága alapján. Közismert, hogy a kora újkori egyetemjárás során egy diák gyakran több intézménybe is beiratkozott (igaz, ezek közül az egyik sok esetben nem egyetem, hanem akadémiai gimnázium volt). Az egyes beiratkozásokat a személymutató igyekszik összekapcsolni, az adattári rekordok is feltüntetik az adott személy többi beiratkozását, a bevezetőkből mégsem tudjuk meg, hogy az egyes korszakok és peregrinációs irányok esetében pontosan hány emberről is van szó. A két fogalom, a beiratkozás és a diák olykor öntudatlanul össze is mosódik.²⁶ Ha a diákok azonosítása a nevek egyezése vagy hasonlósága miatt nehézségeket támasztott, a szerzők inkább nem próbálkoztak vele. Ezért is illesztették be az adattár előtti magyarázó szövegbe az alábbi különös bekezdést: „Az azonos nevű, de különböző személyeket a névmutatóban nem választhattuk szét, személyre vonatkozó keresésnél tehát mindegyiknek érdemes utánanézni. A nem azonos, de hasonló nevűeknek pl. Pop vagy Pap stb. érdemes mindkét helyen utánanézni.”²⁷ Kötetenként változó, hogy mennyi fáradságot szánt a szerző az ilyen azonosításokra, és ezeknek az indexben való érvényesítésére. Szögi Lászlónak a 16–17. századi német egyetemjárást bemutató könyve az alaposabbak közé tartozik, a mutatóban egymás után következő kakaslomnici Paulus Kunz és a szintén kakaslomnici Paulus Kuntz mégis két külön diák marad. Máskor a két személy összekapcsolása az adatbázis szintjén megtörtént (azaz a rekordban szerepelnek a kereszthivatkozások), de az index még nem tud az egyezésről. Így kap például külön sort a mutatóban Tobias Führer, egyszer a magiszteri címét jelző M. rövidítéssel (M. Tobias Führer), egyszer nélküle, illetve Daniel Budaeus és Daniel Budaeus a Budinsky. Úgy gondolom, hogy előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz nemcsak ezeket, de a nehezebb eseteket is megoldani, hogy az egyes peregrinációs irányok és korszakok súlyozásánál végre emberekről, és ne csak beiratkozásokról beszélhessünk. Ezzel összefüggésben pedig a személynevek kérdését is megnyugtatóan rendezni kell majd.

26 Egy példa: „Az adatgyűjtés során összesen 768 magyarországi diák immatrikulációját sikerült megállapítani.” *Hegyi Á.*: i. m. (1. jz.) 15. (Itt valójában 768 beiratkozásról van szó.)

27 Pl. *Tar A.*: i. m. (1. jz.) 48.

Megbízható forrás-e az anyakönyv?

Az iménti mondattal akár le is zárhattam volna recenziómat, de a könyvismertetések szokásos terepét elhagyva szeretném a sorozat kora újkori kötetait közelebbről is szemügyre venni. Két kérdésre kívánok választ kapni: 1. Mennyire megbízhatóak ezek az adattárak? 2. Mennyire tükrözi a Szögi László által az adatbázisra építve megrajzolt kép az egykori peregrináció teljességét?²⁸

Kezdetől világos, hogy egy adattár jellegű munkával szemben szórványos egyedi adatokra hivatkozva nem igazán lehet komoly és érvényes kritikát megfogalmazni. A kora újkor minden kutatója tud egy-két személyhez vagy beiratkozáshoz valamilyen javítást vagy kiegészítést fűzni. Ahhoz azonban, hogy a kritika általános érvénnyel bírjon, az egyetemi anyakönyvekhez hasonló, szeriális jellegű forrástípusra van szükség. Én a 16–18. századból csak egyetlen ilyen ismerem, mégpedig a – méltatlanul keveset emlegetett – evangélikus lelkészavatási (ordinációs) jegyzőkönyveket.

Az ordinációs jegyzőkönyv egy olyan kötet, amelybe minden, az illetékes szuperintendens („püspök”) által lelkésszé avatott jelöltnek saját kezűleg be kellett írnia rövid életrajzát, kitérve származására, szüleire, iskolai tanulmányaira és tanárraira, illetve az avatás előtti alkalmazásaira, megjelölve azt a konkrét gyülekezetet is, amely meghívásával (*vocatio*) a szigorúan állásajánlathoz kötött avatást lehetővé tette. Az életrajzok változó hosszúságúak, egy rövid bekezdéstől akár több oldalig terjedhetnek. Egy részükben az avatás az egyetlen pontos dátum, viszont szinte mindig megtudhatjuk belőlük az összes belföldi és külföldi képzési helyszínt, és a megadott időtartamok segítségével az évszámokra is következtethetünk. Ha a folyó szövegből a képzési adatokat kiemeljük, azok teljesen alkalmasak egy statisztikai jellegű vizsgálat elvégzésére is.

Az ordinációs jegyzőkönyvek vezetésének szokása a reformáció szülőhelyéről eredt: a Wittenbergben felavatott lelkészek 1537-től vezették be kötetekbe előbb csak majdani szolgálati helyüket, majd az 1560-as évek elejétől rövid életrajzaikat is. A gazdag anyag 1572-ig terjedő része már a 19. század végén megjelent nyomtatásban.²⁹ Mivel a felekezetek kikristályosodása és az evangélikus egyházkerületek 17. század eleji létrejötte előtt a magyarországi protestáns lelkészek jelentős része Wittenbergben avattatta fel magát (sokan kifejezetten az ordináció miatt utaztak a szászországi egyetemvárosba), ezért a jegyzőkönyvek szép számban tartalmaznak

28 Szögi Lászlónak a kora újkori magyar egyetemjárásra vonatkozó, a teljesség igényével fellépő újabb összefoglalásai: *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) 7–29.; *Uő: Wittenberg-től Franekerig. A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században.* In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70. éves Kósa László tiszteletére. Szerk. ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 483–494.

29 Das Wittenberger Ordinirtenbuch. Hrsg. Georg Buchwald. I. 1537–1560, II. 1560–1572 mit Berichtigungen und Ergänzungen für die Jahre 1558–1568 aus Paul Ebers Aufzeichnungen. Wigand, Leipzig, 1894–1895. A kiadásból hamar megjelent egy magyar szempontú gyűjtés is: *Szlávik Máttyás: A Wittenbergben ordináltak anyakönyve.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 38. (1895) 378–379., 41. (1898) 795–796., 825–827.

magyarországi lelkészeket. A hazai egyháztörténet-írás figyelmét már a 18. században felkeltették, és Bartholomaeides János László fentebb említett klasszikus munkája (1817) is támaszkodott rájuk. A Wittenbergben ordinált magyarok teljes jegyzékét 1905-ben Stromp László közölte, az eredeti kéziratok alapján, az 1540 és 1610 közötti időszakból összesen 350 személyt gyűjtve ki.³⁰

A 16. századi magyarországi lelkészjelöltek egy másik nagy csoportja az alsó-sziléziai Briegben (Brzeg, Lengyelország) avattatta magát lelkésszé, ám az itteni ordinációs jegyzőkönyvből csak egy kis töredék (1564–1573) maradt fenn, és ahogy az első wittenbergi időszak avatásai, úgy ez sem szolgál saját kezű, iskolázási adatokat tartalmazó életrajzokkal.³¹ Meglepő adat, hogy a forrásból ismert 167 avatás közül 92 (55%) magyarországi álláshoz kapcsolódott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ebben az időszakban a sziléziai város még Wittenbergnél is népszerűbb ordinációs helyszínnek számított. Számos hazai lelkészjelölt valószínűleg kénytelen volt megelégedni egy szerényebb presztízst biztosító belföldi avatással, ám az esperesek által végzett 16. századi ordinációkról nagyon keveset tudunk.

A magyarországi evangélikus lelkészavatások rendszerét átfogóan az 1610. évi zsolnai, illetve az 1614. évi szepesváraljai zsinatok szabályozták.³² Az ordináció ezután gyakorlatilag az újonnan létrehozott egyházkerületek vezetőinek jogköre lett. Bár elvileg, és erős megszorításokkal, a külföldi avatás lehetősége is fennmaradt, az ordinációt szinte mindig a területileg illetékes szuperintendens (püspök) végezte, a saját szolgálati helyén. Ugyancsak e két zsinat rendelte el először a lelkészavatási jegyzőkönyvek vezetését, amely a 18–19. század fordulójáig minden kerületben latinul történt.³³

30 Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából. Kiad. Stromp László. Hornyánszky, Bp., 1905. 2–147. Stromp a kiadást egy, a Prónayak könyvtárában őrzött 18. századi kézirat alapján kezdte meg, de hiányosságait látva az eredeti wittenbergi forrásból egészítette ki.

31 *Johann Söffner*: Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564–1573. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 31. (1897) 289–310. A forrás jelentőségét értékeli: *Csepregi Zoltán*: A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján. Balassi, Bp., 2013. (Humanizmus és reformáció 34.) 172–173. A régebbi szakirodalomban: *Heinz Brauner*: Schlesien und die Slowakei. Karpätenland 12. (1941–1942) 263–274.

32 A két zsinat végzései: *Szeberinyi János*: Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicarum Augustanae confessionis in Hungaria. Heckenast, Pest, 1848. 1–46. Az evangélikus lelkészavatások menetéről: *Samuel Klein*: Tentamen juris ecclesiastici evangelicorum Augustanae confessionis addictorum in Hungaria. Weber, Lipcse, 1840. 88–97.; *Csecsetka Sámuel*: Magyarhoni evangélikus egyházjogtan. I. A Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyetemes Egyház Theológiai Akadémiája, Pozsony, 1888. 441–448.; *Payr Sándor*: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. Székely és Társa ny., Sopron, 1924. 778–782.

33 Az ordinációs jegyzőkönyvek vezetését először az 1610. évi zsolnai zsinat rendelte el, amelynek vonatkozó végzését az 1614. évi szepesváraljai (felső-magyarországi) zsinat változatlan formában átvette: „Singuli autem superintendentes de ordinandis suum habeant protocollum, ordinandi vero omnino libro concordiae subscribere teneantur, neque aliter ad sacros ordines admittantur.” *Szeberinyi J.*: i. m. (32. jz.) 18.

Annak ellenére, hogy a 16. század wittenbergi ordináltjai között szép számban voltak a kálvini irányhoz csatlakozó magyarok is, a magyar református egyház nem örökölte meg az ordinációk eredeti rendszerét, és nem használtak ilyen jellegű jegyzőkönyveket sem. A szabály alóli kései kivételt jelent a Dunántúli Református Egyházkerület, amely 1825-ben evangélikus mintára elkezdett vezetni egy iskola-történeti kutatásokra is alkalmas ordinációs kötetet.³⁴

A kora újkori időszakból a teljes magyarországi evangélikus egyházból hat (kis jóindulattal hét) evangélikus lelkészavatási jegyzőkönyvvvel rendelkezünk, ezek a budapesti Evangélikus Országos Levéltár nyilvántartásai alapján a következők (1. táblázat).

1. táblázat. A történeti Magyarország fennmaradt kora újkori ordinációs jegyzőkönyvei

A kötet évköre	Örzési hely	Ordináltak száma
Ötvárosi–Sárosi Szuperintendencia (eredetileg: az öt felső-magyarországi szabad királyi város, Sáros és Szepes m.). A II. Carolina resolutio (1734) nyomán Tiszai Kerület néven, nagyobb területtel		
I. 1614–1741	Lőcse, Evangélikus Egyházközség Levéltára (eredeti)	759 fő
II. 1741–1836	Budapest, Evangélikus Országos Levéltár (eredeti)	nincs adat
Bajmóci Szuperintendencia (Pozsony, Nyitra m.). A II. Carolina resolutio nyomán egyesül a Biccsei Kerülettel Dunáninneni Kerület néven		
I. 1610–1670	Pozsony, Központi Evangélikus Levéltár (eredeti)	237 fő
Biccsei Szuperintendencia (eredetileg: Trencsén, Árva, Liptó m.). A II. Carolina resolutio nyomán egyesül a Bajmóci Kerülettel Dunáninneni Kerület néven		
I. 1610–1672, 1706–1729, 1737–1760	Pozsony, Központi Evangélikus Levéltár (eredeti)	453 fő
Gömöri (megyei) szuperintendencia. A II. Carolina resolutio nyomán beolvad a Tiszai Kerületbe		
I. 1704–1738 ³⁵	Tiszolc, Evangélikus Egyházközség Levéltára (eredeti)	120 fő
Bányai Kerület (eredetileg: Hont, Nógrád, Turóc és Zólyom m.; 1707-től része Bars és Pest-Pilis-Solt, ám 1734-ben Turóc a Dunáninneni Kerülethez kerül)		
I. 1704–1710, 1735–1807	Pozsony, Egyetemi Könyvtár Kézirattára (másolat)	433 fő
Dunántúli Kerület (eredetileg csak az Észak-Dunántúl, a 18. század második felében terjed ki a Balatontól délre eső vármegyékre)		
I. 1785–1905	Budapest, Evangélikus Országos Levéltár (eredeti)	kb. 800 fő

34 „A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkései anyakönyvei 1823–1952. Kiad. Kránitz Zsolt. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2012. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Jubileumi kötetek 1.) 8–15. Ezt a magyar református viszonylatban unikálisnak számító forrást 1825-től 1897-ig vezették, és összesen 654 lelkész bejegyzését tartalmazza, többnyire rövid életrajzot is nyújtva.

35 A jegyzőkönyv egy 18. századi latin nyelvű tartalmi kivonatát kiadta: Magyar evangélikus egyháztörténeti ememlékek i. m. (30. jz.) 187–213.

A 17–18. század vonatkozásában rendelkezésünkre áll tehát több mint kétezer hosszabb-rövidebb lelkészéletrajz, azonban akadnak fájó hiányok is. Úgy tűnik például, hogy a dunántúli evangélikusok kezdetben egy másik, a német szakirodalomban *Konkordienbuch* néven emlegetett, igénytelenebb irattípust használtak a lelkészavatások megörökítésére.³⁶ Nem más ez, mint a legfontosabb evangélikus hitvallásnak, a *Formula Concordiae*-nek (1577) az adott egyházkerületben elfogadott változata, amelyet az ordinált lelkészek, a tiszta tanításhoz való ragaszkodást saját szavaikkal megfogalmazva, néhány sorban aláírtak. Az 1596 és 1673 között felavatott 663 dunántúli lelkész életrajzát így hiába keressük, csak szolgálati helyüket és az ordináció időpontját tudjuk meg a forrásból.³⁷ Ugyanezt a típust találjuk meg az önálló erdélyi szász evangélikus egyháznál is, amelynek 1573 és 1743, illetve 1743 és 1810 között vezetett vaskos lelkészavatási jegyzőkönyvei szintén csak egyéni szövegezésű reverzálisokat, és nem életrajzokat tartalmaznak, tehát a kora újkori egyetemjárás kutatásának sem lehetnek támaszai.³⁸

Az ordinációs jegyzőkönyvek hagyományosan a magyar evangélikus egyháztörténet egyik alapforrását jelentik, ám egészen a legutóbbi időkig nem keltettek nagy figyelmet a szűkebb diszciplína határain kívül. Kutatásukhoz évtizedek óta rendelkezésre áll egy használható segédlet. A nehezen hozzáférhető ötvárosi, bajmóci, biccsei, gömöri jegyzőkönyvekről, illetve az első bányai kötetről az 1960–1970-es évek tájékán Raab Vilmos (1907–1994) nagyrócei (Revúca, Szlovákia) lelkész megbízható latin nyelvű tartalmi kivonatokat készített. Ezeknek, és a helyben található későbbi jegyzőkönyveknek, illetve 18. századi kivonatoknak segítségével az Evangélikus Országos Levéltár betűrendes cédulakatalógust épített fel a lelkészekről, amely digitalizálva 2003-tól számítógépen, majd pedig az intézmény honlapján is elérhető.³⁹ Jelenleg az ordinációs kötetek feltárására párhuzamosan két projekt is zajlik. Csepregi Zoltán és Kertész Botond az „Evangélikus Lelkészek Magyarországon (ELEM)” projekt keretében 2017-re egy majdnem teljes életrajzi

36 Ez az irattípus az ország más vidékein is ismert, de példányait az ordinációs jegyzőkönyvvel párhuzamosan, nem pedig helyette használták. Pl. a szepesi 24 város testvértületének (esperességének) is van egy ilyen, 1573-ban induló kötete. *Confessio doctrinarum 24. regaliūm. Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára (Lőcse)*, jelzet nélkül. A forrás egyháztörténeti háttéréhez: *Sebők Marcell: Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*. L'Harmattan, Bp., 2007. (Mikrotörténelem) 80–82.

37 A csak másolatban fennmaradt dunántúli kötet legjobb (teljes szövegű) kiadása: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület történetéhez. I. Kiad. Payr Sándor. Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, Sopron, 1910. 52–99.

38 A jelenleg a Román Nemzeti Levéltár nagyszebeni fiókjában őrzött erdélyi szász lelkészavatási jegyzőkönyvek 16–17. századi adatait Ernst Wagner hasznosította *Pfarrerbuch*-jában, amely igyekszik teljes életrajzokat adni az erdélyi evangélikus lelkészekről. A jegyzőkönyvekről: *Ernst Wagner: Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1.) 24–29.

39 <http://eol.lutheran.hu> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.) A „levéltári adatbázisok” menüpont alatt.

adatbázis felépítését tervezik,⁴⁰ az Arcanum pedig megkezdte az EOL-ban őrzött ordinációs anyag (eredetik és kivonatok) szkennelését. Ha végül a Szlovákiában őrzött legrégebbi, eredeti jegyzőkönyvek digitalizálása is megtörténne, minden feltétel adott lenne ennek a kivételes forrásanyagnak a hasznosításához.

Szögi László adattárának ellenőrzéséhez az imént ismertetett kötetek közül az ötvárosi–sárosi szuperintendencia lelkészavatási jegyzőkönyvét (1614–1741) fogom használni, amely a leggazdagabb 17. századi ordinációs forrásunk (*2. táblázat*). A matrikulát jelenleg Lőcsén, az evangélikus egyházközség esperesi és püspöki iratanyagokat is tartalmazó levéltárában őrzik.⁴¹ 759, Felső-Magyarországon felavatott lelkész latin nyelvű életrajzát tartalmazza. A kötetben szereplő személyek nem mind felső-magyarországi származásúak, hanem olyan értelmiségiek, akik ebben az egyházkerületben kapták meg első segédlelkészi/lelkészi állásukat. Az egyes régiók közötti, az iskolázási szokások által is erősített markáns értelmiségi migráció nyomán tehát elég sok közöttük a dunántúli és dunáninneni születésű is. (A többség ugyanakkor természetesen felső-magyarországi, különösen nagy csoportot képviselnek a szepességiek.) Amikor más egyházkerületek élén türesedés volt, átmenetileg azokból is Felső-Magyarországra vándoroltak a lelkészjelöltek az avatás elvégzésére. (Jakob Zabler püspöksége [1686–1709] alatt nem is működött az ország más részeiben evangélikus szuperintendens.)

2. táblázat. Az ötvárosi–sárosi ordinációs jegyzőkönyv tartalma

Szuperintendens (szolgálati hely)	Működési ideje	Ordináltak száma
Peter Zabler (Lőcse) magiszter	1614–1644	212 fő
Martin Wagner (Bártfa)	1645–1666	219 fő
Michael Lieffmann (Kassa) magiszter	1666–1671	38 fő
Philipp Heutsch (Kassa) mint vicegerens	1683–1686	32 fő
Jakob Zabler (Bártfa)	1686–1709	188 fő
Johannes Schwartz (Eperjes) magiszter	1711–1729	39 fő
Christian Pfannschmied (Lőcse)	1729–1741	31 fő

Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő 759 személy közül 261-en folytattak külföldi tanulmányokat, tehát bő egyharmaduk nevezhető peregrinusnak. Ennek majdnem a kétszerese (560) a beiratkozások (pontosabban: iskolalátogatások) szá-

40 Kertész Botond már közre is adta az interneten az 1785 és 1920 között szolgált dunántúli lelkészek adattárát: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1567>.

41 *Matricula ordinatorum 1614–1741 (= MO)*. Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára, Szuperintendentenlade V. C 23/a. helyrajzi szám. Az avatottak sorszámozása a kötetben szuperintendensenként újraindul, így az egyes ordinációkra „püspök neve/sorszám” formában hivatkozom majd. – Köszönettel tartozom a lőcsei evangélikus egyházközség volt gondnokának, Astrid Kostelníková-Zwillingovának és jelenlegi lelkészének, Daniela Štrbkovának, akik e különleges forrás használatát először lehetővé tették számomra, illetve az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának, Czenthe Miklósnak, aki az iratanyag 2013. évi rendezése során a kötetet lefotózta, és a fényképeket önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

ma. A fenti elméleti megfontolások miatt azokat a képzési helyszíneket is figyelembe vettük, amelyek valószínűleg nem tekinthetők felsőfokúnak, és listánkba felvettük a pontos település helyett csak tartományt vagy országot megadó megjelöléseket (például Szászország) is. A 261 peregrinus csaknem 15 százalékaról (32 személyről és 87 beiratkozásról) azonban le kellett mondanunk, ők olyan lelkészek, akik csak tanulmányaik befejezése után jöttek az országba, tehát semmilyen szempont alapján nem tartoznak bele a magyarországi egyetemjárásba. Mintegy felük egyébként a cseh korona országaiból érkezett: az 1630-as években döntően Csehországból, a fehérhegyi csata utáni protestáns menekülthullám részeként, később pedig főként Sziléziából.⁴²

Marad tehát a kora újkori adattárak kontrolljára 229 személy 433 beiratkozással. Ha arra gondolunk, hogy Szögi Lászlónak a teljes 1526 és 1700 közötti németországi egyetemjárást feldolgozó kötete 5252 beiratkozást tartalmaz, akkor nem lehet kérdés, hogy ez igen tekintélyes, ellenőrzésre alkalmas mennyiség. Az ordinációs jegyzőkönyvben talált iskolalátogatásokat célpontok szerint csoportosítva, és a csak az adattári sorozatban szereplő beiratkozásokkal (26 darab) kiegészítve az alábbi táblázatban foglaltuk össze (a jelentősebb, 1 százaléknál nagyobb súlyt képviselő képzési helyszíneket szürkével kiemeltük):

3. táblázat. Külföldi képzési helyszínek az ötvárosi–sárosi szuperintendencia jegyzőkönyvében (1614–1741)

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
1. Altdorf, Közép-Frankföld	egyetem	1653–1695	4	0,871
2. Berlin, Brandenburg		1696–1700	2	0,435
3. Bojanow (Bojanów), Felső-Szilézia		1694	1	0,217
4. Boroszló (Breslau/Wrocław), Alsó-Szilézia	akad. gimn. (1643-tól kettő is)	1616–1633 1647–1731	47	10,23
5. Braunsberg (Braniewo), Kelet-Poroszország	akad. gimn. jezsuita	1626	1	0,217
6. Brieg (Brzeg), Alsó-Szilézia	akad. gimn.	1614–1630 1661–1702	10	2,178
7. Cambridge, Anglia	egyetem	1627	1	0,217
8. Cölln, Brandenburg		1664, 1700	2	0,435
9. Danzig (Gdańsk), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1626–1731	17	3,703
10. Drezda (Dresden), Szászország	„collegium ad St. Sophiam”	1700, 1701	2	0,435
11. Elbing (Elbląg), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1620–1660	14	3,050

42 Azon lelkészeket, akik a cseh korona országaiban születtek, Bohumil Sobotík cseh történész gyűjtötte ki a felső-magyarországi ordinációs jegyzőkönyvből. A 69 személyből 8 származott Csehországból, 13 Morvaországból és 48 Sziléziából. Az előbbieket között többségben voltak a szláv ajkúak. *Bohumil Sobotík: Východoslovenské ordinace 1614–1741 a české země. Materialová studie. Krajské nakladatelství v Ostravě, Ostrava, 1958.* Az adattárral is ellátott alapos könyvecskét megjelenése óta Szlovákiában is igen kevesen használták.

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
12. Franecker, Frizföld (Hollandia)	egyetem	1627	1	0,217
13. Frankfurt an der Oder, Brandenburg	egyetem	1620–1702	12	2,614
14. Frankfurt am Main, Hessen		1617, 1623	2	0,435
15. Freiberg, Szászország		1639	1	0,217
16. Gera, Thüringia	„gymnasium Rutheneum”	1664	1	0,217
17. Graz, Stájerország		1620	1	0,217
18. Greifswald, Pomeránia	egyetem	1712	2	0,435
19. Halberstadt, Szászország		1620	1	0,217
20. Halle, Szászország	akad. gimn./ egyetem 1694-től	1636, 1661, 1700–1727	11	2,396
21. Hamburg	akad. gimn.	1627	1	0,217
22. Iglau (Jihlava), Morvaország	vsz. akad. gimn.	1614–1627	12	2,614
23. Jéna (Jena), Thüringia	akad. gimn.	1658–1741	32	6,971
24. Koppenhága (és Dánia)	egyetem	1624, 1659	3	0,653
25. Königsberg (Kalinyingrád), Kelet-Poroszország	egyetem	1626–1712	34	7,407
26. Küstrin (Kostrzyn nad Odrą), Brandenburg		1631	1	0,217
27. Landsberg an der Warthe (Gorzów Wielkopolski), Brandenburg		1620	2	0,435
28. Leiden, Hollandia	egyetem	1627	1	0,217
29. Lípce (Leipzig), Szászország	egyetem	1630, 1649–1732	26	5,664
30. London, Anglia		1627	1	0,217
31. Lübeck		1627	1	0,217
32. Magdeburg, Szászország		1620, 1631	2	0,435
33. Marienwerder (Kwidzyn), Kelet-Poroszország		1620	1	0,217
34. Mühlberg, Brandenburg		1694	1	0,217
35. Naumburg, Szászország	„gymnasium”	1643, 1683	2	0,435
36. Olmütz (Olomouc), Morvaország		1619	1	0,217
37. Oxford, Anglia	egyetem	1627	1	0,217
38. Párizs, Franciaország	egyetem	1627	1	0,217
39. Prága, Csehország		1614, 1623, 1627	3	0,653
40. Regensburg, Bajorország	akad. gimn. „gym. poeticum”	1626, 1631, 1641	3	0,653
41. Róma, Itália	egyetem	1620	1	0,217
42. Rostock, Mecklenburg	egyetem	1641–1669	6	1,307
43. Schneeberg, Szászország		1620	1	0,217
44. Stadthagen, Szászország	akad. gimn.	1619	1	0,217

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
45. Stettin (Szczecin), Pomeránia	akad. gimn.	1620–1669	8	1,742
46. Steyr, Felső-Ausztria		1624	1	0,217
47. Stolp (Ślupsk), Pomeránia		1616	2	0,435
48. Straßburg (Strasbourg), Elzász	akad. gimn. egyetem 1621-től	1617–1705	9	1,960
49. Tabor (Tábor), Csehország		1624	1	0,217
50. Teschen (Cieszyn), Felső-Szilézia		1725	1	0,217
51. Thorn (Toruń), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1616–1741	47	10,23
52. Trebitsch (Třebíč), Morvaország		1624	1	0,217
53. Tübingen, Svábföld	egyetem	1627–1735	6	1,307
54. Ulm, Svábföld		1631	1	0,217
55. Wismar, Mecklenburg		1646, 1650, 1654	3	0,653
56. Weißenfels, Szászország	akad. gimn.	1690	1	0,217
57. Wittenberg, Szászország	egyetem	1616–1741	90	19,60
58. Wolfenbüttel, Szászország		1619	1	0,217
59. Zittau, Felső-Lausitz (1635-től Szászország része)		1617, 1686, 1700	3	0,653
60. Znaim (Znojmo), Morvaország		1620	1	0,217
61. Zöptau (Sobotín), Morvaország		1642	1	0,217
Anglia		1659	1	0,217
Brandenburg		1633	1	0,217
Franciaország		1659	1	0,217
Hollandia		1659	1	0,217
Lengyelország		1659	1	0,217
Morvaország		1626	1	0,217
Pomeránia		1633	1	0,217
Poroszország		1659	2	0,435
Szilézia		1633	1	0,217
Külföld		1635	1	0,217
Összesen			459	100%

Az adatok helyes értelmezéséhez még néhány fontos megjegyzés kívánczik.

1. A táblázatban nem az iskolalátogatások, hanem az ordinációk időpontját tüntettük fel, mert csak így lehetett egységes az adatsorunk. Mivel a diákok hazatérésük után általában nem kerültek azonnal lelkeszi állásba, hanem bizonyos ideig tanárként (az ordinációs életrajzok kedvelt és árulkodó fordulataival élve „in pulvere scholastico”: az iskolai porban) működtek, így jelentős, sok esetben akár 10–15 év is a csúszás az aktuális egyetemjárási trendekhez képest. (A negatív rekordot az a bazini Andreas Richter tartja, aki 1660-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de – részben az

ismert történelmi körülmények miatt – csak 1704-ben avatták lelkésszé.) 2. Kis statisztikánk azt mutatja, hogy egy peregrinusra a jegyzőkönyvben két iskolalátogatás esik. Bár nagy a szórás, de elmondható, hogy a diákok többsége több intézményben is megfordult. Az átlagot ráadásul erősen lenyomja a 18. század első fele, amikor az akadémiai gimnáziumok látogatása fokozatosan megszűnt, és az egyetemi tanulmányok is jellemzően egy-egy helyszínre korlátozódtak. 3. Minden körülmény és a tapasztalat is amellett szól, hogy az ordinációs jegyzőkönyvben foglalt iskolázási adatok többségét hitelesnek kell tekintenünk. Kizárólag a látogatás jellegével és időtartamával szemben merülhetnek fel kétségek, és csak néhány ritka esetben. Ilyen például az 1627-ben ordinált kakaslovnici Michael Pulsko, aki 1622. évi thorni beiratkozása után, a hazai evangélikus értelmiségieknél szokatlan módon többéves európai körútra indult.⁴³ 4. A 3. táblázatból, az iskolalátogatás és a lelkészavatás közti időközt is figyelembe véve, az következik, hogy ellenőrzésünk tárgya a németországi és baltikumi területekre irányuló, durván 1600 és 1730 közötti egyetemjárás lesz, így jutunk el a sorozat már említett kilencedik, tizenegyedik és tizenhetedik kötetéhez. Úgy gondolom azonban, hogy a speciális vizsgálat során felismert tanulságok az adattár más részeire is érvényesek lehetnek. 5. Ha a fenti három kötet (Szögi László és Tar Attila összeállításai) 17. századi–18. század eleji részeit a másik oldalról nézzük, ezek némi leegyszerűsítéssel nem szólnak másról, mint a túlnyomórészt német és szlovák ajkú magyarországi evangélikusok tanár- és lelkészképzéséről. A heidelbergi egyetem 1622. évi pusztulása után ugyanis a magyar reformátusok inkább csak átutazóként fordultak meg Németországban, a Hollandia felé vezető hosszú úton. (Ilyen átmeneti állomás volt egy időben a brandenburgi Oderafrankfurt.) A magyar egyetemjárás egyik fontos jellegzetessége éppen az, hogy az egyes peregrinációs irányok a 18. század második feléig határozottan egy-egy felekezethez kapcsolódnak, egy adott felekezet egyházi értelmiségének képzését szolgálják. Mivel a magyarországi diákok döntően az egyetemek filozófiai és teológiai karaira

43 „Ingruente peste exteris revidere licuit oras Prussicas locis distinctis Thorunium, Dantiscum, Regiomontem illic praestantissimo, doctissimo viro Cunrado Graseri reverendo conrectore M. Basilio Zolnero, M. Martino Schallero, doctissimo Nicolao Neissero, ibi doctissimo licentiatu Andrea Hojero unico Lutheranae confessionis amatore, postremo reverendo et clarissimo ut et doctissimo viro domino magnifico rectore Johanne Behm, altero eximio atque excellenti linguista domino Mislenta doctoribus sacrosanctae theologiae. Exacto tandem et hoc decussis 36 mensibus, anni spatio rursum Dantiscum revidi, atque ex hinc reverenda illustria gymnasia ut Lubecense, Hamburgense proposui, post animum Hollandia insulis principalioribus corporis devolutione per mare vastum Balticum istae Norvegiae majus applicui, ubi Frisiorum Franekeram intentus perspicaciter, Hollandiae Leidam illustrissimas academias optime. Digressus vero illinc partem bonam Britannorum majorum puta Oxonium, Cantabrigiam, academias celeberrimas atque florentissimas prout testimonia mea demonstrant, typisque commissae precesiones, dimensus sum, ubi inter alias civitates Londinum metropolim longiori, quod putabam, temporis spatio intentus sum. Quia vero Dominus Deus mei misertus equites quosdam Frankones de Kornburg mihi adjunxit, Galliam revidendam in illis mihi praesumsi, in eaque praeter alias Lutetiam Parisiorum optime prospexi, academiam toto orbe florentissimam...” MO Peter Zabler/nr. 103. A 11 iskolalátogatási helyszínt felsoroló szöveg nyilvánvalóan túloz. Hogy az itt vázolt „grand tour” mégsem teljesen fiktív, azt igazolja Michael Pulsko útírtjának, Samuel Frölichnek ordinációs életrajza. Frölich azonban csak egyszerű utazásról beszél. MO Peter Zabler/nr. 93.

iratkoztak, az ordinációs jegyzőkönyv az evangélikusok tekintetében elég jól lefedi a teljes peregrinációt. Annak ellenére is, hogy a hazai német polgárság köréből a 17–18. században lényegesen több jogász és orvos került ki, mint a magyarok közül. 6. Elemzésemben a diákok etnikai hovatartozásával, anyanyelvével külön nem foglalkozom, úgy gondolom azonban, hogy az a becslés, amelyet Szögi László a szlovákságnak a németországi peregrinusokon belüli 16–17. századi részarányára megadott⁴⁴ (8%), az életrajzok fényében kevésnek tűnik. A kérdést megnyugtatóan csak egy nagyon összetett, több szempontot és minden forrást figyelembe vevő vizsgálat tisztázhatná.

Az adatok kigyűjtése után egyszerű és kézenfekvő módszerhez folyamodtam. Az ordinációs jegyzőkönyvből ismert 433 beiratkozást (iskolalátogatást) egyenként ellenőriztem a sorozat kötetében (főként az említett háromban). Ha ezekben nem találtam, megnéztem magukban az anyakönyvkiadásokban is.⁴⁵ A 433 beiratkozásból 229 darab szerepelt valamelyik Szögi László-féle adattárban, tehát

⁴⁴ Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 18.

⁴⁵ Az anyakönyvkiadásoknak a táblázatokban szereplő kötetait a Szögi László, ill. Tar Attila által használt rövidített alakban idézzük majd. Ezek az intézmények betűrendjében a következők (a regiszterköteteket nem sorolom fel, a rostocki beiratkozásokat a fent említett internetes portálon néztem meg): **Altdorf**. Die Matrikel der Universität Altdorf. I. Hrsg. Elias von Steinmeyer. Stürtz, Würzburg, 1912. (= MUA I.) **Danzig**. Księga wpisów uczniów gimnazjum gdańskiego 1580–1814/Catalogus discipulorum gymnasii Gedanensis 1580–1814. Kiad. Zbigniew Nowak–Przemysław Szafran. Polska Akademia Nauk.–Biblioteka Gdańska, Warszawa–Poznań, 1974. (= CDGG) **Elbing**. Matrikel des Gymnasiums zu Elbing (1598–1730). 1. Lieferung. Hrsg. Hugo Abs. Danziger Verlags-Gesellschaft, Danzig, 1936. (= MGE I.) **Frankfurt an der Oder**. Aeltere Universitätsmatrikeln. I. Universität Frankfurt an der Oder. I–II. (1506–1648). Hrsg. Ernst Friedländer. Hirzel, Leipzig, 1887–1888. (= MUF) **Halle**. Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. I–II. Hrsg. Fritz Juntke–Charlotte Lydia Preuß. Universitäts- und Landesbibliothek, Halle, 1960–1994. (= MML) **Jéna**. Die Matrikel der Universität Jena. I. 1548 bis 1652. Hrsg. Georg Mentz–Reinhold Jauernig. Fischer, Jena, 1944., II. 1652–1723. Hrsg. Reinhold Jauernig–Marga Steiger. Böhlau, Weimar, 1964. (= MUJ) **Königsberg**. Die Matrikel und Promotions-Verzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen 1544–1829. I–II. Hrsg. Georg Erler. Duncker und Humblot, Leipzig, 1910–1917. (= MUK) **Lipcse**. Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809. I–III. Hrsg. Georg Erler. Griessecke & Devrient, Leipzig, 1909. (= JMU) **Straßburg**. Die alten Matrikeln der Universität Strassburg 1621 bis 1793. I. Die allgemeinen Matrikeln und die Matrikeln der philosophischen und theologischen Facultät. Hrsg. Gustav C. Knod. Trübner, Strassburg, 1897. (= MUS I.) **Thorn**. Metryka Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego/Matricula discipulorum Torunensis gymnasii academici 1600–1817. I–II. Kiad. Zenon Hubert Nowak–Janusz Tandecki. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń, 1997–1998. (= MDT) **Tübingen**. Die Matrikeln der Universität Tübingen. II. 1600–1710. Hrsg. Albert Bürk–Wilhelm Wille. Universitätsbibliothek, Tübingen, 1953. (= MUT II.) **Wittenberg**. Album Academiae Vitebergensis. IV. – Jüngere Reihe. Teil 1. (1602–1660). Textband. Hrsg. Bernhard Weissenborn. Historische Kommission, Magdeburg, 1934. (= AAW IV.); Album Academiae Vitebergensis. VI. – Jüngere Reihe. Teil 2. (1660–1710). Hrsg. Fritz Juntke. Universitäts- und Landesbibliothek, Halle, 1952. (= AAW VI.); Album Academiae Vitebergensis. VII. – Jüngere Reihe. Teil 3. (1710–1812). Kiad. Fritz Juntke. Niemeyer, Halle, 1966. (= AAW VII.). Az egyetemi anyakönyvkiadásokról általános tájékoztatás: https://www.uni-due.de/ub/archiv/matrikel_literatur.shtml (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

204 nem. Ez első hallásra rosszul hangzik, de a különbözetnek csak kis hányada vezethető vissza a szerzők pontatlanságára.

A hiány leggyakoribb oka (117 darab, ha a pontatlan helymegjelöléseket nem számítjuk) egyszerűen az, hogy az intézmény kimaradt a gyűjtésből. Ennek hátterében pedig általában az áll, hogy az iskolának nem maradt fenn anyakönyve. A hiányzó képzési helyszínek nem egyetemek, hanem akadémiai gimnáziumok vagy hivatalosan „középfokú” iskolák. Ebbe a kategóriába sorolható be a néhány 1621 előtti strasbourg és 1694 előtti hallei beiratkozás is, mert az intézmények egyetem-mé alakulása előtről nem maradtak fenn anyakönyvek. Az már első pillantásra látszik, hogy regionális tekintetben a legnagyobb hiányt a cseh korona országai képviselik (erről alább még lesz szó), és együtt viszonylag számottevő csoportot alkotnak a brandenburgi, szászországi és pomerániai akadémiai gimnáziumok (vagy gimnáziumok) is.

A hiányok egy kisebb hányada (11 iskolalátogatás) arra vezethető vissza, hogy az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő tanulmányokat a diák beiratkozás nélkül folytatta. Ez egy közismert jelenség, ami azonban a magyarországi német és szlovák evangélikusok peregrinációjában nem annyira erős, mint a magyar reformátusoknál. Érdekes, hogy a motívum fordítottja is feltűnik: 26 esetben az ordinációs életrajz nem tüntet fel egy-egy olyan intézményt, ahova pedig a Szögi-sorozat tanúsága szerint szabályosan beiratkozott. Általában olyan egyetemekről van szó, ahol a diák nagyon rövid időt töltött el, és ezért nem tartotta érdemesnek azokat megemlíteni. (Például az evangélikusok esetében is gyakran átmeneti helyszínek minősült Oderafrankfurt.) Más oka is lehetett azonban a szerénységnek: az 1651-ben ordinált szepesbéli Johannes Gresch valószínűleg azért nem vallotta be életrajzában 1647 és 1649 között folytatott elbingi tanulmányait, mert ez, az intézmény irénista légköre miatt, a magyarországi lutheránus ortodoxia szemében nem számított jó ajánlólevélnek.⁴⁶ Statisztikánkba minden esetben felvettük ezeket a nem hangsúlyozott beiratkozásokat is.

Mivel a munkát nem számítógépek végezték, hanem esendő emberek, olykor természetesen előfordult az is, hogy az adattári kötet összeállítója egy szabályosan beiratkozott magyarországi diákot nem vett észre a nyomtatott anyakönyvben. Az ordinált személyekhez kapcsolódó és az anyakönyvkiadásokban szereplő összesen 269 iskolalátogatásból 14 vészett el ilyen módon (4. táblázat), ami valamivel több, mint 5 százalék. Véleményem szerint azonban a vizsgált három kötet teljes anyagában a figyelmetlenségből származó hiányok aligha tehetnek ki többet 1-2 százaléknál. Ez teljesen elfogadható mennyiség, és a nagy tendenciákon mit sem változtat.

Bizonyos beiratkozások és lelkészek pedig egyszerűen azért nem szerepelnek Szögi László és Tar Attila adatgyűjtésében, mert nem magyarországi születésűek. Az előzőekben már kizártuk azokat, akik tanulmányaik befejezése után telepedtek meg az országban, nem róluk van tehát szó. Ezt a másik csoportot olyan személyek alkotják, akik gyermekként vagy fiatal korukban kerültek Magyarországra, alsóbb

46 MO Martin Wagner/nr. 97.

4. táblázat. Az anyakönyvekben szereplő, de a Szögi-féle sorozatból hiányzó beiratkozások (a félkövérrel kiemelt személyek nem szerepelnek az ordinációs jegyzőkönyvben sem, véletlenül bukkantam rájuk)

Sorszám	Beiratkozás ideje	Helyszín	A diák neve [születési hely az ordinációs jegyzőkönyvben/ anyakönyvben]	Forrás
1.	1600 eleje	Frankfurt an der Oder	Martinus Weigmann [Bártfa (Sáros m.)/ <i>Bartphensis</i>] ⁴⁷	MUF I. 436.
2.	1622. nov. 13.	Thorn	Michael Pulsko [Kakaslomnic (Szepes m.)/ <i>Scepusiensis</i>]	MDT I. 64.
3.	1624. szept.	Thorn	Paulus Barani Paludinus [Svábóc (Szepes m.)/ <i>Svevovila</i>]	MDT I. 71.
4.	1624. szept.	Thorn	Johannes Fabini [Poprád (Szepes m.)/ <i>Popradiensis</i>]	MDT I. 71.
5–6.	1626. márc. 26.	Thorn	Johannes Lani és Elias Lani „Jonae fratres” [Toporc (Szepes m.)/–]	MDT I. 73.
7.	1637 vége	Thorn	Johannes Pilleman [Szepesrókus (Szepes m.)/ <i>Scepusiensis</i>]	MDT I. 114.
8.	1648. okt. 28.	Wittenberg	Valentinus Perack [Kapronca (Sáros m.)/ <i>Capronicensis Pannonius</i>]	AAW IV. 467.
9.	1655 nyári félév	Lipcse	Georgius Toppertzter [Szepesszombat (Szepes m.)/ <i>Georgiomontanus</i>]	MUL II. 460.
10.	1663. jún. 29.	Wittenberg	Nicolaus Belusky [Bellus (Trencsén m.)/ <i>Trentschiniensis</i>]	AAW VI. 17.
11.	1663. nov. 29.	Thorn	Andreas Curani [Roskovány (Sáros m.)/ <i>Slavus Rescovianus</i>]	MDT I. 176.
12.	1672. máj.	Danzig	David Hauck [Löcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis</i>]	CDGG 224.
13.	1689. okt. 3.	Jéna	Samuel Günther [Löcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis Hungarus</i>]	MUJ II. 340
14.	1711. okt. 3.	Wittenberg	Petrus Viczay/Molnár [Vica (Sopron m.)/ <i>Hungarus Trans-Danubiensis</i>]	AAW VII. 505.
15.	1713. aug. 31.	Halle	Johannes Trautmann [Löcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis Hungarus</i>]	MML I. 455.
16.	1716. máj. 12.	Halle	Samuel Günther [Löcse (Szepes m.)/ <i>Leutschovia Hungarus</i>]	MML I. 193.

fokú tanulmányaikat vagy azok egy részét is itt végezték, innen indultak peregrinálni, egyetemi tanulmányaik alatt gyakran tűntek fel Hungarus diákok társaságában, és visszatérve Magyarországon helyezkedtek el tanárként, lelkészként⁴⁸ (22 személy 51 beiratkozással) (5. táblázat). Általában a cseh korona országaiból érkezett menekültek, migránsok, akik az egyetemekre és akadémiai gimnáziumokba születési helyük alapján, de talán egyfajta identitást is kifejezve, mint csehek,

47 Az oderafrankfurti tanulmányokat megerősíti a diák album amicorum is. *Emődi András*: Martinus Weigmann peregrinációs albuma (1598–1621). *Acta Papensia* 7. (2007) 1–2. sz. 29–50.

48 Életútjukról Bohumil Sobotík adattárában lehet olvasni: *Sobotík, B.*: i. m. (42. jz.) 37–63.

sziléziaiak és morvák (stb.) iratkoztak be. (Ahogy a matrikulák más adatai, úgy általában ezek is bemondáson, a diák közlésén alapultak.) Kivételt csak a sziléziai származású Valentin Hancke képez, aki 1637-ben a thorni anyakönyvben beszercebányaiként tűnik fel, és emiatt – ezzel az egy képzési helyszínnel – Szögi László baltikumai kötetében is szerepel.

5. táblázat. Azon nem magyarországi születésű felső-magyarországi lelkészek, akik részben vagy egészben Magyarországon végzett tanulmányok után indultak külföldi tanulmányútra

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
1.	(Z/1.) Johannes Blasy	Vartembergeno Silesius [Wartenberg, Szilézia; ma: Syców, Lengyelország]	Prága	1614. máj. 28.
2.	(Z/63.) Martinus Cedichius	Silesius Megastrelensis [Groß Strehlitz, Szilézia; ma: Strzelce Opolskie, Lengyelország]	Trebitsch	1624. febr. 28.
3.	(Z/100.) Christophorus Lovczani	Teschnensis Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Frankfurt an der Oder (1622. aug. v. szept. MUF I. 662.), Danzig (1622. okt. CDGG 114.)	1627. máj. 13.
4.	(W/7.) Matthias Hassius	Scotschoviensis Silesius [Skotschau, Szilézia; ma: Skoczów, Lengyelország]	Thorn (1631. máj. 12. MDT I. 94.)	1645. dec. 11.
5.	(W/16.) Melchior Klies	Neotitschinio Moravus [Neutitschein/Nový Jičín, Csehország]	Königsberg (1638. jún. 21. MUK I. 392.)	1646. márc. 4.
6.	(W/37.) Georgius Fischer	Chlumecensis Bohemus [Chlumetz an der Zidlina/ Chlumec nad Cidlinou, Csehország]	Elbing (1643. jún. 20. MGE I. 111.), Königsberg (1645. máj. 15. MUK I. 467.)	1646. jún. 31.
7.	(W/38.) Martinus Adami	Teuto-Brodenus [Deutschbrod/Havlíčkův Brod, Csehország]	Thorn (1640. szept. 18. MDT I. 125.), Königsberg (1641. febr. 25. MUK I. 418.)	1646. júl. 15.
8.	(W/46.) Johannes Georgius Langsfeldius	[Leobschütz, Szilézia; ma: Głubczyce, Lengyelország]	Thorn (1642. tavasz. MDT I. 131.), Wismar, Rostock (1643. aug.), Königsberg (1644. jún. 9. MUK I. 456.)	1646. szept. 9.
9.	(W/50.) Valentinus Hancke (testvérével: Johannes Hanckéval együtt iratkozik be Königsbergben)	Angelopolitanus Silesius [Engelsberg, Szilézia; ma: Andělská Hora, Csehország]	Thorn (1637. Szögi L.: Baltikum i. m. [1. jz.] nr. 692. Novisoliensis) Elbing (1637. júl. 7. MGE I. 102.), Königsberg (1639. ápr. 28. MUK I. 400.)	1646. nov. 22.

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
10.	(W/55.) Melchior Meltzel	Neotitschinus Moravus [Neutitschein/Nový Jičín Morvaország]	Danzig (nem szerepel), Königsberg (1641. szept. 2. MUK I. 425.)	1647. jún. 16.
11.	(W/68.) Johannes Georgius Planck	Ambergensis Palatinus [Amberg, Felső-Pfalz]	Boroszló, Wittenberg (1646. ápr. 25. AAW IV. 441.)	1648. jún. 21.
12.	(W/78.) Johann Reinhardus Mangg 2 db	[Weiterfeld, Alsó-Ausztria]	Tübingen (1642. szept. 13. MUT II. 221.), Straßburg (1642. szept. 20. teológiai kar. MUS I. 612. 1644. febr. filozófiai kar. MUS I. 534.)	1649. márc. 21.
13.	(W/79.) Michael Gnendel	[Kulmbach, Felső- Frankföld]	Thorn (1645 ősz. MDT I. 143.), Königsberg (1646. dec. 11. MUK I. 482.)	1649. máj. 2.
14.	(W/118.) Christianus Langsfeld	[Leobschütz, Szilézia; ma: Głubczyce, Lengyelország]	Elbing (1646. szept. 22. MGE I. 116.), Wisnar, Königsberg (1648. aug. 18. MUK I. 500.)	1654. nov. 14.
15.	(W/128.) Paulus Kray	Praerovia-Moravus [Prerau/ Přerov, Morvaország]	Thorn (1651. nyár. MDT I. 157.), Wittenberg (1653. júl. AAW IV. 520.)	1656. júl. 30.
16.	(W/145.) Valerinus Berlinius	Silesius (Plesna) [Plesná, Szilézia; ma: Csehország]	Lengyelország, Poroszország, Dánia, Hollandia, Anglia, Gallia (sehol nincs nyoma)	1659. márc. 9.
17.	(W/195.) Georgius Chilek	Teschinio-Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Boroszló, Frankfurt an der Oder (1656. máj. 3. MUF II. 56.) Cölln, Gera (Rutheneum), Jéna (1658. nyári félév. MUJ II. 129.)	1664. dec. 20.
18.	(W/217.) Johannes Gamius/Swadba	Teschinio Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Jéna (1663. jún. 18. MUJ II. 280.)	1666. ápr. 17.
19.	(L/3.) Johannes Meltzelius (Melchior Meltzel testvére)	Neotitschinio-Moravus [Neutitschein/Nový Jičín Morvaország]	Danzig (nem szerepel), Königsberg (1641. szept. 2. MUK I. 425.)	1667. jan. 3.
20.	(L/8.) Adamus Chwistkowitz	Plesna Silesius [Plesná, Szilézia; ma: Csehország]	Brieg (gymnasium ducale), Jéna (1662. ápr. 16. MUJ II. 131.)	1667. jún. 20.

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
21.	(L/23.) Venceslus Ritzmannus	[Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Thorn (1655 közepe. MDT I. 165.), Stettin , Rostock (1657. szept.)	1669. jún. 23.
22.	(Z/149.) Jacobus Gruschka	Bilicio-Silesius [Bielitz, Szilézia; ma: Bielsko-Biala, Lengyelország]	Boroszló (gymn. S. Elisabethae), Lipcse (1703. téli félév. JMUL II. 148.)	1705. szept. 6.
Összesen 51 beiratkozás				

A jelenség fordítottja is ismert, amikor magyarországi származású, de idegenbe szakadt személyek tűnnek fel egy matrikulában magyarként. Christoph Preiß von Springenburg, ismert humanista tudós, a königsbergi egyetem poétikaprofesszora 1515-ben született Pozsonyban,⁴⁹ 1579-ben és 1583-ban összesen négy fia iratkozott be az Albertinára, mind a négyen Pannoniusként,⁵⁰ mégpedig annak ellenére, hogy valószínűleg nem Magyarországon születtek: a származási jelzőt egyszerűen megörökölték apjuktól. Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő boroszlói születésű Augustinus Serpilius, egy, a gyászévtizedben száműzetésbe kényszerült szepességi értelmiségi család sarja azonban nem így járt el, amikor 1692-ben Danzigban és 1694-ben Lipcsében megkezdte tanulmányait, hiszen mindkét helyen boroszlói diákként szerepel.⁵¹ (Én is kihagytam gyűjtésemből, annak ellenére, hogy később visszatért szülei hazájába.)

A fenti példák a Szögi-féle vállalkozás egyik alaptételét érintik. Vajon tényleg a születési hely a döntő abban a tekintetben, hogy kit tekinthetünk a „magyar” peregrináció részének? A kutatás nagy kérdése mégiscsak az lenne, hogy kik kerültek ki a magyarországi képzési rendszerből, és mit hoztak vissza magukkal az európai felsőoktatásból, és ebből a szempontból a születési helynek nincs jelentősége. Ahogy azt a tescheni származású Venceslaus Ritzmann írja verses formájú ordinációs önéletrajzában: „Silesia me genuit, sed musas Pannonia auxit.”⁵² Nem láttam olyan okot, ami alapján ezeket a személyeket kizárhattam volna a magyarországi peregrinációra vonatkozó gyűjtésből. Véleményem szerint Szögi László adattárában is ott lenne a helyük. A jelenségnek a lelkeszavatási jegyzőkönyvben szereplő huszonnégy példája között van az a morva Paul Kray is, aki a 18. századi Késmárk életében jelentős szerepet játszó Kray család őse.⁵³ Jellemző, hogy

49 Fritz Gause: Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn. Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg 10. (1960) 279–280.

50 Szögi L.: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 1150–1153.

51 MO Jakob Zabler/nr. 135.; CDGG 260.; MUL II. 424.

52 MO Michael Lieffmann/nr. 23.

53 Bruckner Győző: Kray Jakab a késmárki vértanú, közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MTA, Bp., 1927. 7–9.

ezeknek a családoknak a következő generációja már Hungarusként tűnik fel az egyetemi anyakönyvekben.⁵⁴

Az ordinációs jegyzőkönyv alapján kirajzolódó csoport léte ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az országhatárokhöz igazodó vagy éppen egyes tartományokra korlátozódó gyűjtés számos érdekes és fontos jelenség mellett elsiklik. Míg a magyar reformátusok egyetemjárását jól lehet vizsgálni a hagyományos keretek között, addig a térben mobilis német evangélikus értelmiséget csak megszorításokkal. Sosem szabad elfelejtenünk, hogy ők nem csupán Magyarország lakói voltak, hanem egy német lutheránus óriásrégió részei is.⁵⁵ Ugyanígy érdemes szem előtt tartani azokat a 17. századi kényszerszermigráció által is erősített, a szakirodalom által alig feltárt kapcsolatokat, amelyek a szlovák nyelvterületet Morvaország és Csehország üldözött protestánsaival összekötötték.

Felsoroltuk tehát, hogy milyen okok állnak annak hátterében, hogy a lelkészavatási jegyzőkönyvben szereplő iskolalátogatások egy részét hiába keressük Szögi László sorozatában. Az összehasonlítás azonban nemcsak hiányokra mutatott rá, hanem pontatlanságokra, tipikus jelenségekre is. Az alábbiakban ezeket fogjuk, az adattár mezői szerint haladva, ismertetni.

A legelső problémát maga a személynév jelenti. Gyakran már az anyakönyvet vezető egyetemi/gimnázumi tisztviselő félrehallja. Így lesz például a verselő Venceslaus Ritzmannból Britzmann a rostocki anyakönyvben. A német nevekkal azonban az adminisztráció általában viszonylag könnyen megbirkózott, hiszen ismerős csengésűek voltak, ezért a németországi anyakönyvekben ritkán találni olyan durva félrehallásokat, mint a furcsa magyar nevek tömegével birkózó franekeri és leideni matrikulákban. A szlovák evangélikusok azonban már komolyabb kihívást jelentettek. A kucsini (Zemplén m.) Michael Czapkóbból így válik Thornban Sapko, Danzigban Zapkau, csak Wittenbergben szerepel a saját maga által használt forma: Czapko.⁵⁶ Nem csoda, hogy Szögi László a három beiratkozást nem tudta összekötni. A jelenséghez természetesen a helyesírás kialakulatlansága, a névalakok változatossága is hozzájárult.

A tévedések második szintjét az anyakönyvek 19–20. századi kiadóinak köszönhetjük. A szepesbéli Tobias Weißből félreolvasás miatt lesz a königsbergi matrikula kiadásában Masius, a szepesszombati Andreas Thannból pedig 1657. évi wittenbergi beiratkozása kapcsán Zahn.⁵⁷ (Utóbbi hibát Zoványi Jenő lexikonára támaszkodva Szögi László sikeresen leleplezi, ám ennek következményeit a muta-

54 Néhány példa: Christianus Langsfeld (Iglavio-Hungarus) 1677. ápr. 28. Jéna; Victorinus Berlinus (Fforo Caesarius Hungarus) 1676. ápr. 20. Hamburg; Michael Chileck (Scepusio Hungarus) 1677. jún. 6. Frankfurt an der Oder; Daniel Gamius (Caesario-forensis Hungarus) 1694. júl. 7. Königsberg. *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 558. 1158., 1680., 5207.

55 Szűkebb, regionális keretben Csepregi Zoltán is ugyanezt hangsúlyozza, amikor a morva–magyar és sziléziai–magyar határ 16. századi átjárhatóságáról („kishatárátlépésekről”), erős személyi és kulturális kapcsolatairól ír. *Csepregi Z.: i. m.* (31. jz.) 166–209., kül. 171–174.

56 MO Martin Wagner/nr. 163.; *Szögi L.: Baltikumi i. m.* (1. jz.) nr. 457. és 797.; *Uő: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 4534.

57 *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 1508. és 4460.

tóban nem vonja le.) A körmöcbányai Elias Lasitius nevét szintén rosszul olvasta ki Georg Erler (Laritus), adattárunk sajnos ezt a téves alakot tekinti mérvadónak, és nem a thorni anyakönyvben szereplő helyes családnevet.⁵⁸

További problémát jelentenek a 16–17. századi értelmiségi körökben bevett, latin és görög szavakból képzett humanista névalakok, amelyek gyakran megakadályozzák az egy személyhez kapcsolódó beiratkozások összekötését.⁵⁹ A szepesbélai Johannes Raab a thorni anyakönyvben még könnyen felismerhető alakban szerepel (Rapp), ám 1644-ben Elbingben és 1645-ben Königsbergben már mint Corvinus iratkozik be (Rabe/corvus = holló).⁶⁰ Ugyanerre a csapdára példa Daniel Plorantius is, aki 1677-ben Danzigban humanista néven szerepel, de két évvel később Königsbergben már eredeti német nevén: Weinerként tűnik fel (Weiner/plorans = síró).⁶¹ A korszak képlékeny családnevei azonban latinizálás nélkül is sok buktatót hordoznak. (Tonk Sándorék éppen ezért döntöttek kora újkori adattárunk keresztnevek szerinti tagolása mellett.) Még a 17–18. század fordulóján is megeshet, hogy a markáns helyváltoztatás elővarázsol egy, a származási helyből képzett új vezetéknevet. A Zólyom megyei Ocsováról származó Matthaeus Thomani 1690-ban Matthaeus Ocsovaiként iratkozik be a wittenbergi egyetemre.⁶² A Sopron megyei Vicán született Molnár Péter 1711-ben Vicai Péter névalakkal tűnik fel ugyanebben az anyakönyvben.⁶³ A 17. században olykor az apa foglalkozásának nevéből keletkezett vezetéknev. Egy domidoctus diák, Andreas Molitoris ordinációs életrajzából például kiderül, hogy Johannes Hudkius puhói (Trencsén m.) molnár fia.⁶⁴

A német nevek írása esetében gyakori magánhangzó-variációk is okozhatnak kisebb problémákat. Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő hiteles, saját kezűleg írott név kissé eltérő formában tűnhet fel az anyakönyvben. A szepesolaszi Valentinus Schürger így lesz az oderafrankfurti anyakönyvben Schirger,⁶⁵ és a löcsei Johannes Trautmannt ezért jegyzik fel Treitmannként.⁶⁶ Ez a jelenség már átvezet minket a nevek modernizálásának és egységesítésének témaköréhez. Az

58 Az ordinációs jegyzőkönyv saját kezű bejegyzése a helyes írásmóddal kapcsolatban egyértelműen eligazít: MO Peter Zabler/nr. 202.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 716.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1437.

59 A hazai evangélikus értelmiségiek humanista névhasználatáról: *Andreas Schmal*: Vita superintendentum evangelicorum in Hungaria. Commentatio venturae posteritatis gratia anno post reparatum salutem MDCCLI. In: Monumenta evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria historica. I. Kiad. Fabó András. Osterlamm, Pest, 1861. 51–52. – A humanista név több család esetében állandósult is. A legismertebb példa erre az a Serpilius (Quendel) család, amelyből az imént említett boroszlói születésű Augustinus Serpilius is származott.

60 MO Martin Wagner/nr. 41.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 563. és 743.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1501.

61 MO Philipp Heutsch/nr. 29.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 477.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1645.

62 MO Jakob Zabler/nr. 31.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4961.

63 MO Johann Schwartz/nr. 6.; AAW VII. 505.

64 MO Michael Lieffmann/nr. 36.

65 MO Peter Zabler/nr. 129.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 460.

66 Johann Schwartz/nr. 38.; *Tar A.*: i. m. (1. jz.) nr. 1641.

adattárakból hiányolom a problémára való tudatos reflexiót. A kötetek összeállítói valamelyest egészen biztosan támaszkodtak a standard névtani szótárakra,⁶⁷ ám még általánosságban sem idézik őket, és a nevek kezelése nagyon szeszélyes. Itt nem csak arra a könnyen megemészthető formai apróságra gondolok, hogy az egyik kötetben dőlt zárójelben, kiemelés nélkül találjuk meg az anyakönyvben szereplő névalakot, a másikban pedig a név elé van beillesztve dőlt betűvel, hanem a modernizálás következetlenségére, ami pedig a személynévmutatóra is rányomja bélyegét. Ha például Langiust helyesen Lang formában tüntetjük fel, akkor Johannes Grossius miért nem Gross? Mi indokolhatja azt, hogy a nyilvánvalóan német nemzetiségű Victorinus Berliniust „Berlini” és nem „Berliner” formában modernizáljuk? A szepesbélei Johannes Popradus, aki aligha lehet más etnikumú, mint német vagy szlovák, miért lesz Poprádi? Én az olyan esetekben, amikor nem teljesen egyértelmű az illető nemzetisége, inkább az eredeti latinos alak meghagyását javasolnám. Jól mutatja a „magyarosítás” problematikus voltát Georgius Barani esete, aki 1554-ben bártfaiként iratkozik be wittenbergi egyetemre.⁶⁸ Nevét Szögi László Baranyi formára hozza, pedig ahogy a 17. századi svábóci születésű Paulus Barani példája is mutatja,⁶⁹ egészen biztosan nem magyar származású személyről van szó. A személynévnek szükséges egységesítése során tehát nagyon óvatosan kellene eljárni.

Az ordinációs jegyzőkönyv nem csak a személynév tekintetében tud többet az anyakönyveknél: sok esetben kiderül belőle a szülő foglalkozása és a diák társadalmi állása is. Ezek az adatok egy egyetemi matrikulában általában csak akkor szerepelnek, ha a diák apja lelkész, vagy ő maga nemes. A szülő foglalkozására vonatkozóan pontos statisztikát nem készítettem, de a teljes anyag gyors átnézése után úgy tűnik, hogy az ordinált lelkészek tekintélyes százaléka, legalább fele, lelkészcsaládból származik.

Az adattári tételek következő elemét a diák születési helye képezi. A tisztességesebben vezetett egyetemi anyakönyvek általában két információt is megadnak: 1. hogy a beiratkozó melyik országból származik (Hungarus/Transylvanus/Pannonius stb.) vagy ritkábban, hogy milyen nemzetiségű (Saxo/Sclavus), 2. illetve hogy mely településen született. (A szepességiek esetében olykor ezt helyettesíti a „Scepusiensis” jelző, ám „Scepusius” formában az ország megjelölése helyett is feltűnik.) Az ordinációs életrajzok kezdetén a személynév után ugyanezzel a két

67 Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993. *Albert Heintze–Paul Cascorbi*: Die deutschen Familiennamen: geschichtlich, geographisch, sprachlich. Buchhandlung des Waisenhauses, Halle–Berlin, 1933. (és további kiadásai). Az előbbiekhöz hasonló átfogó szlovák névtani kézikönyvet sajnos nem ismerek.

68 Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.)nr. 2882.

69 MO Peter Zabler/nr. 126. Az 1633. június 12-én ordinált Paulus Barani egy humanista névalakkal (Paludinus) is kiegészítve szerepel az ordinációs jegyzőkönyvben. Az a gyanúnk, hogy egyetlen szlovák származású lelkészdzinasztiáról van szó, amely a Barani családnév átalakított, szlovákuul ingoványt jelentő formájából (barina) képzett magának humanista nevet (palus = mocsár, paludinus = mocsári). Igaz, az 1634-ben a rostocki egyetemre beiratkozó Johannes Paludinus (Szögi L.: Németországi i. m. [2011] [1. jz.] nr. 2237.) állítólag több rostocki nyomtatványban is szerepel Paludnik névalakkal, tehát a kérdés talán nem oldható meg ilyen egyszerűen.

jelzőtípussal találkozunk, de nem feltétlenül azonos formában. Hol szintén párossával (például Bela-Panonius), hol csak a konkrét település latin melléknévi (például Briznensis) vagy alanyesetbe tett alakját megadva. Az előbbi eset érdekes, hiszen logikusan azt gondolnánk, hogy csak a nem magyarországi születésűek tüntetik fel az országot. Az egy- vagy kétfagú melléknévi jelzők a 17. század végén–18. század elején erősen megritkulnak a jegyzőkönyvben, és szinte teljesen eltűnnek a név mögül, ekkor már csak a folyó szöveg tudósít a születési helyről. A származási jelzők egyébként nagyon fontos segítséget jelentenek a magyarországi diákok gyűjtésében, ha ezek hiányoznak, és csak a településnév szerepel az intézményi anyakönyvben (mint gyakran a danzigi és thorni matrikulákban), akkor lényegesen nehezebb őket felfedezni. Sok esetben éppen ez áll a gyűjtés figyelmetlenségei mögött.

Szőgi László az általánosabb származási megjelölésekről, Klaniczay Tibor eredményeire is építve, rendkívül értékes, statisztikailag is alátámasztott elemzést ad, amelyet egyelőre nem tudok kiegészíteni. Később feltétlenül érdemes lenne azonban az egyes személyek különböző forrásokban (több anyakönyvben, ordinációs jegyzőkönyvben) szereplő jelzőit módszeresen összevetni, mert így megtudnánk, mennyire állandósultak, az egyetemi tisztviselők mennyire befolyásolták, hogy mi kerül lejegyzésre. Lazán idetartozik egy kritikai megjegyzés is: a braunschbergi jezsuita akadémiai gimnázium hallgatói között kérdőjelesen regisztrált Saxók nagy valószínűséggel nem erdélyi szász, hanem szászországi diákok. (Tehát ez esetben a jelző nem nemzetiséget, hanem tartományt jelöl.) Az erdélyi szászok esetében ugyanis a Saxo nem áll önállóan, hanem szinte mindig a Transylvanus szóval társul. A kelet-poroszországi intézménybe 1594-ben beiratkozó Joannes Cuttenius például alighanem a szászországi Kütten faluról kapta nevét.⁷⁰

A származási helyre vonatkozó második adat, azaz a konkrét település megnevezése legalább annyi problémát vet fel, mint a személynevek, és az információ romlásának itt is hasonló fázisaival találkozhatunk. Az egyetemi tisztviselőnek háttérismeretek híján jelentős esélye van arra, hogy félreírja a helynevet, különösen ha egy kis településről van szó. Az anyakönyvek többségét kiadó 19–20. századi német szakemberek szintén nem voltak a magyarországi földrajz avatott tudorai, és a rövidített helynévalakok gyakran tovább nehezítették dolgukat. A Friedrich Bresler 1618. évi stettini beiratkozásában szereplő megjelölés (Leuco[viensis] = lőcsei) így lesz a kiadásban Leueo, amelyet Szőgi László a baltikumi kötetben még Lévaiként értelmezett, ám a németországi adattárban a többi beiratkozás segítségével már helyesen azonosította.⁷¹ A hollandiai kötet szerzőinek egy hasonló nehézségű fejtörőbe már beletört a bicskája, a kiadó által félreolvasott franekeri beiratkozó: Michael Maccovius (a forrásban: Macconius) ezért református létére a katolikus palócok közé, a Nógrád megyei Maconkára került át,⁷² pedig valószínűleg a hódoltsági Makó jó hírét kellene öregbítenie. A tanulság az, hogy a

⁷⁰ Szőgi L.: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 370.

⁷¹ Uo. nr. 1570.; Uő: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 5216.

⁷² Bozzay R.–Ladányi S.: i. m. (1. jz.) nr. 98.

kiadások e-o, e-c, u-n betűpárjait érdemes gyanakvással kezelni. Továbbá mindig figyelni kell arra, hogy egy evangélikus intézménybe iratkozó diákok lehetőség szerint evangélikus vidékről származtassunk, német nevűeket pedig ne próbáljunk magyar nyelvterületre lokalizálni stb.⁷³ A sokszor helynévi eredetű 17. századi magyar vezetéknevek esetében elengedhetetlen a helynévtárak sűrű használata is. Végül abban a ritka esetben, ha az egyetemi tisztviselő két azonos nevű települést összetévesztett, és rosszul nevezte meg az országot, a legnagyobb körültekintés sem használ. Csak az ordinációs jegyzőkönyv, amelyből minden más forrásnál pontosabban megtudjuk a születési helyet. A lelkészavatás segítségével tudtuk például a kisszebeni Samuel Dürner bifurkációját megszüntetni, akit 1635-ben Thornban (ráadásul Dirnerus néven) véletlenül „Cibiniensis Transylvanus” jelzővel, tehát nagyszebeniként írtak be, míg egy évvel később Königsbergben már pontosan regisztrálták.⁷⁴

Az egyetemi beiratkozásokor ugyan rendesen a születési helyre kérdeztek rá, de mivel az adatokat nem igazolványból írták ki, a válasz nem mindig volt objektív. Kistelepülésekről érkezett felületes ismerőseinknél ma is megfigyelhetjük, hogy ha származási helyükről kérdezik őket, hosszas magyarázkodás helyett hajlamosak a legközelebbi várost megnevezni. Ugyanígy történt ez a kora újkori egyetemi beiratkozások során is. Minek is mondaná a szlovák Johannes Regius Königsbergben, hogy a Sáros megyei Hamburgból származik, csak zavar lenne belőle, inkább kisszebeninek vallja magát, úgyis oda járt iskolába.⁷⁵ Amikor szepesrókusi Augustinus Lazari 1659-ben késmáriként iratkozik be Wittenbergben, szintén majdnem igazat mond, hiszen a két település viszonylag közel fekszik egymáshoz, és ő maga korábban a késmárki gimnázium padjait koptatta.⁷⁶ Az ország más részéről is ismert a jelenség, még csak nem is feltétlenül az iskolaévekhez

73 Néhány téves helynév-azonosítás (a teljesség igénye nélkül): Az adattárban a szepesbélei („Belensis”) Georgius Spitko belabányaiként (MO Jakob Zabler/nr. 127.; *Szögi L.: Németországi i. m.* [2011] [1. jz.] nr. 5026.), a nagy valószínűséggel abaújszántói („Siantivia”) Osztopataki Mátyás sempteiként (MO Martin Wagner/nr. 90.; *Szögi L.: Németországi i. m.* [2011] [1. jz.] nr. 1540.), a szepességi Toporcról, ismert német lelkészcsaládból származó Elias Fischer pedig megtévesztő jelzője („Remetensis”) ellenére nem a Fehér megyei Remetéről származik. (De mit is keresne Ungarusként német névvel egy magyar és román lakosságú erdélyi faluban? Extra információk nélkül valamelyik magyarországi Remetét kellett volna választani, leginkább a szepességi Szepesremetét, mivel a név német.) (MO Johann Schwartz/nr. 20.; *Tar A.: i. m.* [1. jz.] nr. 3304.) A hollandiai kötetben szereplő Beregszászi Vigh Pált pedig nyugodtan be lehetett volna sorolni Bereg megyébe, mert a megjegyzésben szereplő „Vegh Ardanus” jelző világossá teszi, hogy a Vigh családnevű diák a Beregszász melletti, attól 2 km-re fekvő Beregdórból származott. *Bozzay R.–Ladányi S.: i. m.* (1. jz.) nr. 100. Akadnak azonban kifejezetten nehéz, az ordinációs életrajz nélkül szinte megfejtethetlen esetek is. Az 1665. április 10-én Wittenbergben mint „Montanus Vallensis” iratkozó Johannes Schnatzinger például nem bányavölgyi/duplini, hanem úrvölgyi. MO Michael Lieffmann/nr. 38.; *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 4596.

74 *Szögi L.: Baltikumi i. m.* (1. jz.) nr. 685. és 1203.

75 MO Martin Wagner/nr. 102.; *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 1511.

76 MO Martin Wagner/nr. 183.; *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 4508. Szögi László Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában megtalálta, hogy szepesrókusi születésű, de a rekord szövegéből nem derül ki, hogy melyik verziót választja.

kapcsolódva: a révfalui Csereti Mihály 1692-ben a szomszédos Győr szülöttként szerepel Wittenbergben.⁷⁷ Olykor egészen jelentős települések fiai is leegyszerűsítéshez folyamodnak, a szepesbélaei Philipp Haas így lesz löcsei, a kőszegi Rumi Sámuel pedig soproni.⁷⁸ Mindez a számok nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a városoknak (különösen az iskolai központoknak) a peregrinációs statisztikákban bírt részaránya nagyobb a valóságosnál, a falvaké pedig kisebb. A regionális arányokat azonban ez nem érinti, mert a leegyszerűsítések ritkán lépik át a megyehatárokat. Okozhat azonban a fenti sajátosság komolyabb problémákat is. Jó példa a toporci (Szepes m.) szlovák Elias Lani, aki Thornban és Elbingben még szépségiként (Scepusius) szerepel, Straßburgban viszont már bártfai. Szögi László emiatt az általa ismert elbingi és straßburgi beiratkozást nem meri összekötni, és a diák megint csak kettéválik.⁷⁹ A helynevek kérdését lezárva összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ordinációs jegyzőkönyvek hatalmas segítséget jelentenek a származási helyek azonosításában.

Az adattárnak a születési hely után következő mezője a beiratkozás időpontja, amelyet a legjobban természetesen az anyakönyvekből tudhatunk meg. Az ordinációs jegyzőkönyv legfeljebb az évet adja meg, azt is ritkán, viszont gyakran szerepel benne az egy-egy helyszínen folytatott tanulmányok időtartama, ami egy statisztikához is hasznos lehet. Ha az anyakönyv kiadása vagy kézirata megadja a beiratkozás pontos napját, probléma már csak azzal lehetne, hogy az adattári sorozat szerzői rosszul másolják ki a dátumot, ilyenről azonban nem találkoztunk. Ha viszont az anyakönyv az egyes féléveken belül nem ad meg napot vagy legalább hónapot (mint például bizonyos zaklatott időszakokban a lipcsei), az problémákat okozhat, hiszen az adattár használójának tudnia kellene, hogy a szászországi egyetemen április 24-én kezdődött a nyári félév, és október 16-án a téli. A kutatót általában az érdekelné, hogy a diák mely naptári évben iratkozott be, és ha azt olvassa, hogy „1659 W (=téli félév)”, akkor nem feltétlenül fog 1660 eleji dátumra gondolni. Thorn esetében pedig mintha nem tett volna meg mindent Szögi László a beiratkozások pontos keltezésére, mert a rendes belső tagolás és pontos dátumok nélküli években is van néhány időmegjelölés, amelyeknek segítségével legalább egy néhány hónapos periódust meg lehetett volna határozni. Végül javasolni szeretném, hogy az adattár tervezett számítógépes verziójában (ha a felhasznált forráskiadvány valójában nem egy index, mint az 1660 utáni wittenbergi, a hal-lei, a lipcsei és a jénai anyakönyvek esetében) tüntessék fel a diákkal egy napon beiratkozókat, legalább a magyarországiakat. Az a tapasztalatom, hogy gyakran egy nagyobb, a célállomásig együtt utazó csoport egyszerre iratkozott, és az ilyen beiratkozási társaságok összetétele sok mindent elárul. A Magyarországon tanult

77 MO Jakob Zabler/nr. 81.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4990.

78 MO Peter Zabler/nr. 119.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 613., ill. MO Christian Pfannschmied/nr. 23.; *Tar A.*: i. m. (1. jz.) nr. 2970.

79 MO Peter Zabler/nr. 156.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 552.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 2332.

sziléziaiak egy részénél is gyanút ébreszthetett volna, hogy csupa Hungarusszal együttjelentek meg az egyetemen.⁸⁰

Az egyes beiratkozásoknak az időpont utáni adata az egyetemi kar megjelölése lenne, mivel azonban a németországi egyetemi anyakönyvek a kora újkorban ritkán tüntetik fel a fakultást, általában nincs erről információ. (Persze tudjuk, hogy általában a filozófiai és teológiai karon folytattak tanulmányokat.) Kivételt képez a strasbourg egyetem, ahol a karoknak külön anyakönyve volt. Itt viszont figyelni kell arra, hogy egy diák több fakultáson is tanulhatott. A breznóbányai Jacobus Faschko például 1644 januárjában iratkozott be a filozófiai karra, de már 1642 szeptemberétől a teológiai kar hallgatója volt: Szögi Lászlónál az előbbi adat nem szerepel.⁸¹

A palettáról hiányzó szín: a cseh korona országai

A részletes elemzés végére érve szeretnék az ordinációs jegyzőkönyvekben szereplő egyik fontos peregrinációs irányra külön kitérni, mert a Szögi-sorozat köteteiből teljesen hiányzik. A cseh korona országaihoz a fent részletesen ismertetett 433 (459) iskolalátogatásból (3. táblázat) összesen 82 fűződik, ami 17,86%-nak felel meg.⁸² Ez az arány, ha a teljes vizsgált időszakot tekintjük, a szászországi-tübingi egyetemi régió, és a harmincéves háború alatt virágkorát élő porosz intézmények után a harmadik helyet jelenti a térség iskoláinak a felső-magyarországi evangélikusok külföldi tanulmányaiban.⁸³ A csehországi, sziléziai, morvaországi és felső-lausitzi „beiratkozások” egy igen jelentős hányada a 17. század elejére esik, és szórványos adatok alapján úgy tűnik, hogy a terület a 16. század második felében is meghatározó jelentőségű volt a magyarországi diákok képzésében. A kiadott anyakönyvek hiánya miatt azonban ezek az intézmények (akadémiai gimnáziumok, kisebb részben talán akadémiai jelleggel nem bíró iskolák) teljesen kimaradtak a Szögi-sorozat merítéséből, pontosabban a területet csak a 17. században virágzó jezsuita felsőoktatási intézmények képviselik, vagy éppen az 1702-ben alapított jezsuita vezetésű boroszlói egyetem.⁸⁴ Mindez azonban adottság, és nem hiba. Problematikusnak érzem azonban, hogy Szögi László a németországi kötet bevezetőjében, illetve a 17. századi egyetemjárásról megjelentetett tanulmányában úgy próbál meg teljes körképet adni, hogy csak az ismert anyakönyvi adatokat

80 Jó példa a sziléziai Matthias Haas (Hassius) thorni iratkozása. MDT I. 94.

81 MUS I. 534.; Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 2335.

82 Mivel az 1635. évi prágai békében Alsó- és Felső-Lausitz Szászországhoz került, ezért a néhány kései zittai beiratkozást ebbe nem számoltam bele.

83 Ha lenne országos statisztikánk az evangélikusok külföldi iskolázásáról, valószínűleg ugyanezt az eredményt kapnánk. A nyugat-dunántúliak 16. századi képzésében alighanem az ausztriai protestáns gimnáziumok is komoly szerepet játszottak.

84 A boroszlói egyetemet egy 1638-ban létrehozott jezsuita akadémia továbbfejlesztéseként alapították meg 1702-ben. Előzményeiről: Carsten Rabe: Alma Mater Leopoldina. Kolleg und Universität der Jesuiten in Breslau 1638–1811. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999. (Neue Forschungen zur Schlesiischen Geschichte 7.) 31–73.

veszi figyelembe, és a szakirodalomról sem vesz tudomást.⁸⁵ Így is értékes a kép, amit rajzol, és jól ragad meg sok tendenciát, csak kissé foghíjas. Ahogy az ordinációs jegyzőkönyvekből is kiderül, a képzési paletta valójában sokkal színesebb volt (például birodalmi városok akadémiái gimnáziumai, brandenburgi intézmények), és egyértelmű, hogy a legnagyobb hiányt a cseh korona országai jelentik, különösen Szilézia.⁸⁶

Ennek a peregrinációs iránynak a működésében is több szakaszt lehet elkülöníteni. Az a szegedi műhely által közölt lőcsei peregrinuslevelekből világosan kiderül,⁸⁷ hogy a 16. század közepén nagy népszerűségnek örvendett a sziléziai Goldberg Valentin Trozendorf által vezetett, többé-kevésbé akadémiái jellegű, és a későbbi intézmények számára példaképpül szolgáló iskolája. A kisvárost pusztító 1554. évi tűzvész után azonban a gimnázium gyorsan lehanyatlott.⁸⁸ Goldberg esetében figyelhető meg először az a kötött útvonal, amely Morvaországon vagy Szilézián keresztül a wittenbergi egyetemre vezetett. Az itteni akadémiái gimnáziumoknak pedig az a szerep jutott, hogy a hazai iskolák és a wittenbergi egyetem közötti színvonalkülönbséget áthidalják. Amíg a kálvinistákat az 1590-es években az ortodox lutheránus irányba forduló Leucoreáról el nem tanácsolták, ők is ezt a mintát követték, nem is tehettek volna másképp, hiszen arra vezetett az út Szászország felé.

A 16. század utolsó évtizedében alighanem nagyon sokan jártak a felső-lausitzi Görlitzbe, amely a melanchthoni irányú lutheranizmus (kritikusan megfogalmazva: kriptokálvinizmus) központjának számított.⁸⁹ Nem véletlen, hogy itt számos református magyar is megfordult, ahogy azt a szakirodalom jelzi. Az ordinációs jegyzőkönyv a fent ismertetett késés miatt a 17. század első évtizedére vet elsőként fényt. Görlitzbe tisztességes lutheránus ember ekkor már nem tette be a lábát. A legnépszerűbb intézmény átmenetileg egyértelműen Morvaigló (Iglau) lett (1620-ig tizenkettő, az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő beiratkozással).⁹⁰ Mellette jelentős népszerűségnek örvendett a 16. században is kedvelt sziléziai Brieg és Boroszló, de számos kisebb morva és cseh iskolában is regisztrálhatunk néhány

85 Szőgi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 7–29.; Uő: Wittenbergtől Franeckerig. A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században. In: Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére i. m. (28. jz.) 483–494.

86 A cseh korona országainak 16. századi történetéről: Joachim Bahlcke: Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619). Oldenbourg, München, 1994. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3.)

87 Lőcsei stipendiánsok és literátusok I. Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699. Kiad. Lengyel Tünde–Latzkovits Miklós. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1990. (Fontes Rerum Scholasticarum II/1.) 9–37.

88 A goldbergi iskola történetéről és Trozendorf szerepéről: Absmeier, C.: i. m. (25. jz.) 100–140.

89 A korszakról és a kor felső-magyarországi értelmiségének görlitzi kapcsolatairól jelenleg leginkább Sebők Marcell monográfiája tájékoztat. Sebők M.: i. m. (36. jz.)

90 Az iskola történetének egyetlen feldolgozásához (František Marek: Humanistická škola v Jihlavě. Sborník prací Pedagogického institutu v Jihlavě. Studie ze společenských věd 1. [1962] 275–315.) sajnos nem tudtam egyelőre hozzáférni.

látogatást. A csehországi és morvaországi humanista iskolák (Lateinschule) státusza egyelőre kérdéses számomra,⁹¹ de Morvaigló majdnem bizonyosan akadémiai jelleggel bírt. A lényeg a lutheránusokat illetően a 17. század elején sem változott, az itteni intézmények érintésével mentek Wittenbergbe.

Az 1620. évi fehérhegyi csata az egész csehországi és morvaországi protestáns peregrináció végére nagyon gyorsan pontot tett, a protestantizmus csak a politikailag rendkívül tagolt Sziléziában tudta megőrizni pozícióinak (és ezzel iskoláinak) egy részét.⁹² A harmincéves háború aztán egy időre a megmaradt sziléziai intézményeket is kiiktatta. A megszűnt cseh-morva, és a tetszhalott sziléziai akadémiai gimnáziumok szerepét ekkor Thorn és a balti régió más akadémiai gimnáziumai vették át, Wittenberg helyére pedig a lutheránus diákok mentális világában átmenetileg a kelet-poroszországi Königsberg lépett. Miután pedig a vesztfáliai békével (1648) rendeződtek a viszonyok Sziléziában és Szászországban is, a baltikumi peregrináció lehanyatlott, és a magyarországi diákok visszatértek. Ha nem is olyan kizárólagossággal, mint a 17. század elején, de kialakult egy Szilézián keresztül a szászországi egyetemi régióba vezető útvonal. Ennek legfontosabb sziléziai állomása Boroszló volt, valamint másodlagos szerepben a briegi hercegi gimnázium.⁹³ Boroszlóban ráadásul 1643-ban a rangban második iskola, a Magdalenaeum is akadémiai jelleget nyert, így a városban két akadémiai gimnázium működött párhuzamosan.⁹⁴ Az útvonal tartósnak bizonyult, és egészen addig, amíg – valamikor az 1730-es években – vége nem lett az akadémiai gimnáziumok divatjának, úton Németország felé, sokan több évre is megálltak Sziléziában. Véleményem szerint a most hevenyészetten felvázolt folyamatok teszik teljessé azt a képet, amelyet Szögi László, az anyakönyvi adatok tömege alapján a magyarországi evangélikusok kora újkori egyetemjárásáról megrajzolt.

Végül még egy szó a hiányzó anyakönyvekről. A szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy ezeket a cseh korona országai esetében nem a II. világháború tüntette el, hanem a fehérhegyi csata utáni gyors és radikális ellenreformáció, amely még a túl-

91 Rövid tájékoztatás a 16. századi csehországi és morvaországi iskolahálózatról és szakirodalmáról: *Martin Holý*: Schulbücher und Lektüren in der Unterrichtspraxis an böhmischen und mährischen Lateinschulen des 16. und frühen 17. Jahrhunderts. In: Schulbücher und Lektüren in der vormodernen Unterrichtspraxis. Hrsg. Stephanie Hellekamps–Jean-Luc Le Cam–Anne Conrad. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft 15. (2012) Sonderheft 17. 106–107. Az itt idézett feldolgozások közül (címe alapján) morva tekintetben igen fontosnak tűnik: *Jiřina Holinková*: Městská škola na Moravě v předbělohorském období. Příspěvek ke kulturním dějinám Moravy. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1967.

92 A sziléziai ellenreformáció jellegéről röviden: *Jörg Deventer*: Konfrontation statt Frieden – Die Rekatholisierungspolitik der Habsburger in Schlesien im 17. Jahrhundert. In: Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus Garber. Niemeyer, Tübingen, 2005. 265–283.

93 A II. György briegi herceg által 1569-ben megnyitott briegi akadémiai gimnázium (gymnasium illustre) kezdeteiről: *Absmeier*; C.: i. m. (25. jz.) 152–161., 174–190. A gimnázium 17. századi rektorait felsorolja: *Johann Christian Kundmann*: Academiae et scholae Germaniae, praecipue ducatus Silesiae cum bibliothecis, in nummis. Korn, Breslau, 1741. 457–469.

94 A legfontosabb boroszlói városi iskola, a Szent Erzsébet-plébánia mellett működő, ún. Elisabethaneum legkésőbb 1563-ban, az új iskolaépület átadásától kezdve akadémiai jelleggel bírt. *Absmeier*; C.: i. m. (25. jz.) 162–171.

élő intézmények esetében is a működés hosszabb szünetelésével járt.⁹⁵ Sajnos a 17. századi boroszlói és briegi anyakönyvek hollétéről sincs tudomásunk. Akad azonban egy öröndetes hír is: a nagyon fontos görlitzi akadémiai gimnázium 1579 és 1695 között vezetett két anyakönyve ma is megvan a Boroszlói Egyetemi Könyvtárban, menekített anyagként.⁹⁶ Feltárásuk, elsősorban a 16. század végi kálvinista és lutheránus peregrináció szempontjából értékes új eredményeket hozhatna.

Javaslatok a további építkezéshez

Úgy gondolom, hogy különleges forrásom, a felső-magyarországi lelkészavatási jegyzőkönyv segítségével sikerült Szögi László kiadványsorozatának három kötetéről érdemi, valamelyest számokkal is alátámasztott bírálatot adnom. Az ellenőrzött adatok egyes intézmények esetében akár a teljes anyag öt százalékát is kitették. A forrásra támaszkodva a kiadványok számos tipikus hibájára fény derült, ám ezek az egész vállalkozás érdemeit a legkevésbé sem teszik kérdésessé. Továbbá a kritikus számára megnyugtató és bátorító a tudat, hogy a kötetek csak egy nagy számítógépes adatbázis nyomtatásban megjelent részletei, és abban bármikor bármit javítani lehet. Addig is, amíg ez megtörténik, a „mélyfúrásokat” végző kollégáknak javaslom, hogy a Szögi-kötetek mellett lehetőleg forgassák a 19–20. századi egyetemi anyakönyvkiadásokat is. Ha a könyv éppen nincs meg az interneten, Magyarországon a legegyszerűbben ezt úgy tehetik meg, hogy elsétálnak az Egyetemi Könyvtárba, ahol Szögi László az elmúlt évtizedekben nagyszerű egyetemtörténeti különgyűjteményt épített fel.

Ami pedig a távoli jövőt illeti, a kora újkori forrásanyag egyenetlenségei által támasztott nehézségeket véleményem szerint úgy lehetne a legjobban áthidalni, ha az adatbázis kora újkori része (27 000 beiratkozás)⁹⁷ prozopográfiai adatokkal is kiegészíthetne, és úgy kerülne fel az internetre. Ha mást nem is, legalább a magyar

95 A sziléziai intézményi anyakönyvek (és általában az iskolai forrásanyag) nagyfokú pusztulásáról: *Absmeier, C.*: i. m. (25. jz.) 31–37. – A cseh és morva anyakönyveket illetően a prágai Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesétől, Martin Holýtól kaptam levélben tájékoztatást, segítségét ezúton is köszönöm.

96 Az egykor a görlitzi Milich-könyvtárban őrzött kötetek a II. világháború végén kerültek a Boroszlói Egyetemi Könyvtár Kézirattárába (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów), ahol Mil. II/153. és 154. jelzetek alatt találhatók. Itt szeretném megköszönni Ilona Kuba-Träger (Oberlausitzische Bibliothek der Wissenschaften, Görlitz) segítségét, aki a kéziratokat keresve Boroszlót jelölte meg jelenlegi őrzési helyként. Szintén nagy köszönettel tartozom Jan Pawel Woronczaknak, a boroszlói kéziratár munkatársának, aki a görlitzi matrikuláknak, ill. általában a sziléziai és lausitzi anyakönyveknek utánanézett gazdag gyűjteményükben. Ennek nyomán ő hívta fel a figyelmemet a glogau jezsuita gimnázium 1657-től fennmaradt anyakönyveire (Akc. 1950/611. és Akc. 1950/632. jelzetek) is, amelyek talán szintén érdekesek lehetnek magyar szempontból. – A boroszlói kéziratanyag átfogó ismertetése: *Lesław Spychara*: Wegweiser durch die Handschriftenbestände der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau. In: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*. II. Hrsg. Klaus Garber. Niemeyer, Tübingen, 2005. 655–746.

97 Ha csak az 1526-tól 1700-ig terjedő időszakot vesszük, 13 296 beiratkozást kapunk. *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 6.

szempontból legfontosabb életrajzi lexikonok (a kora újkori protestáns diákok esetében ezek: Klein, Szinnyi, Kuzmík és Zoványi)⁹⁸ alapadatait érdemes lenne beépíteni a rekordokba. Ahogy a Tonk Sándor által elindított erdélyi vállalkozás is mutatja, ekkora adatmennyiségnél ez még, ha nem is egyszerűen, de megoldható. Továbbá hasznosnak érezném az adatbázis összekötését a *Régi Magyarországi Nyomtatványokkal*, és még inkább a *Régi Magyar Könyvtár III* sorozatával (külföldön magyarországi szerzőtől megjelent nyomtatványok), utóbbi az egyetemi/gimnáziumi disputációk miatt különösen fontos. Az a nagy projekt és honlap, amelyet a szegedi Latzkovits Miklós a magyar vonatkozású peregrinációs albumbejegyzések feltárására indított (Inscriptiones Alborum Amicorum),⁹⁹ szintén értékes kiegészítője lehetne Szögi László adatsorainak. (Fordított irányban ezt csak azért nem hangsúlyozom, mert az IAA már most hivatkozik a Szögi-sorozat köteteire.) Végül pedig az evangélikusok egyetemjárása esetében hatalmas segítséget jelentene a fentebb ismertetett lelkészavatási (ordinációs) jegyzőkönyvek, amelyeknek feltárására már megtörténtek az első lépések. Csak így, ezen a legkevésbé sem királyi úton végighaladva érhetnék el, hogy a beiratkozások diákokká változzanak. A hozzám hasonló lelkes, de telhetetlen „koraujkorászok” önző szemszögéből nézve Szögi László nagyszerű vállalkozására csak ekkor kerülne fel a korona.

98 *Johann Samuel Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. I–II. Diepold und Lindauer, Leipzig–Ofen, 1789., III. Hornyánszky, Pest, 1873.; *Szinnyi József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Hornyánszky, Bp., 1891–1914.; *Jozef Kuzmík*: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. I–II. Matica Slovenská, Martin, 1976.; *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Magyarországi Református Egyház, Bp., 1997.

99 <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

Naissances du totalitarisme

Dir. Philippe de Lara. Editions du Cerf, Paris, 2011. 256 o.*

Nem véletlenül tűnik el időről időre a könyvesboltokból Sebastian Haffner *Egy német története* című önvallomása. Könnyed válaszoktól mentes, érzékletes rajza egy baljóslatú és végzetes kornak. Narráció és értelmezés. A személyes életszál nemzeti történeté, bennünk, olvasókban pedig európai históriává szélesül. Közös történet ez, a miénk is, most élőké. Miért?

„A totalitarizmus ideje nem zárult le” – Philippe de Lara nyitómondata az általa összeállított, s a Cerf kiadónál 2011 nyarán megjelentetett kötetnek nem csupán tudományos létjogosultságát kívánja igazolni, hanem, mint Haffner műve, mélyebb szintre kalauzol. A felütött oldalakat valóban nem lehet módszeres kijegyzetelés után kényelmesen letenni. A 20. század minden korábbi államszervezési modelltől eltérő jelensége, a „totalitárius forradalmi formációk” regnálása megszűnt, ellenben a történelmi tudat azóta is birkózik e múlttal, bármi legyen a korszakhatár: 1945 vagy 1989. De Lara szerint kikerülhetetlen feladat, hogy egyre teljesebben tudjuk, miért és mi történt *velünk* a faszizmus, a nácizmus és a bolsevizmus színre lépésével. A kutatói szándék e szokatlan megfogalmazása egyszerre több dologra irányítja a figyelmet. Velünk történt. A szavak elérik az emberi személyiség egyik alaprétegét, a közösségi életre utalt *homo moralis*t, majd megszólítják a szakma (történelem, politikai filozófia, szociálintropológia, politikatudományok) tisztas művelőjét/kedvelőjét. A kataklizmák különleges mérete és súlya a szerkesztőt e kiadvány redakciója során interdiszciplináris kérdésfeltevésre ösztönözte, a „közönségnek” ekképp tág megértési horizontot kínál.

A nem is oly könnyű szellemi tornába egy gondolati vezérfonál említése által vonódhatunk be. A könyv háttérében a párizsi politikafilozófiai kutatóintézet (Institut Michel Villey) „Modernitás és totalitarizmus” nevet viselő programja áll, mely sokat merített Louis Dumont antropológus munkásságából (*Tanulmányok az individualizmusról: a modern ideológia antropológiai megközelítése*, Pécs, 1998). Az inspiratív felismerés a következő: szoros összefüggés tételezhető fel a modern idők akkulturációs folyamatának kihívásai és a totális ideológiák, mozgalmak fel-futása között. A modernitás egyik arca, a demokratikus berendezkedések 20. századi válsága e feszültségnek is betudható. A kultúrák viadala azonban még tart,

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

napjaink globális világában is kérdés a felzárkózás mikéntje, ezért a múlt tanulsága a jelen tétjeként jelenik meg.

A hat szerző hét tanulmányát az igényesség fűzi egybe. Az írások a totalitarizmus megjelenésének idejét, ezzel összefüggésben a közvetlen előzményeket és a kiépülés lépéseit járják körül. A hangsúly az 1920-as, 1930-as évekre kerül. A kort igyekeznek láttatni, de *nem az utólagos elemző ismeretanyagának össze-sűritésével*, hanem szinte minden esetben kortárs szem – a korabeli politikusok, tudósok, intellektüelek analízáló tekintetének – segítségével. Kelet-közép-európai érzékenységgel viszont kifogásoljuk a könyvben bolsevizmus néven szereplő sztálini rendszer alkalmi feltűnését. A francia és olasz szakértők elsődlegesen Nyugat-Európára tekintenek. Mindössze a kötet keretétől szolgáló, nagyívű, negyven oldalas értekezésekben, összehasonlító értelemben kerül elő a szovjet berendezkedés (Philippe de Lara: *Pour une anthropologie du totalitarisme*; Bernard Bruneteau: *Interpréter le totalitarisme dans les années 1930*).

Ezek után az sem meglepetés, hogy főtémaként vagy mellékszálként Németország és a náciizmus kérdésköre négy mű anyaga (Paul Thibaud: *Le contre-catholicisme d'Adolf Hitler*; Philippe Raynaud: *La révolution du nihilisme de Hermann Rauschning à Leo Strauss*; Thierry Gontier: *Totalitarisme, religions politiques et modernité chez Eric Voegelin*; Philippe de Lara: *Sebastian Haffner et l'énigme Allemand*). Aránytalannak tűnik, hogy a témát csupán egyetlen írás taglalja, alapossága és látószöge miatt mégis a fasiszmus esszenciáját adja a „nagy háború” utáni Olaszország első évtizedét bemutató dolgozat (Emilio Gentile: *Au commencement était la violence. Les caractères originaires du totalitarisme dans le fascisme italien*).

A szerzők túlnyomó többsége a filozófia és/vagy a politikatudomány specialistája, kivétel nélkül mindegyik a rokon tudományágakban is otthonosan mozgó társadalomtudós. Történészként egyedül a római egyetemi tanár, Emilio Gentile publikált.

Mielőtt négy, kevésbé elméleti s a történettudományhoz konkrétan kapcsolható tanulmányt ismertetnénk, mindenképpen ki kell emelni egy újabb közös értéket. A fejezetek gazdagon dokumentáltak, a lábjegyzetek keresésre, mélyítésre bátorítanak.

Gentile frappáns címmel adja vissza mondanivalójának magvát: *Kezdetben volt az erőszak*. Az alcím pontosít: *A totalitarizmus sajátos vonásai az olasz fasiszmusban*. Az írás két nagyobb szerkezeti egységének összekötő motívuma egy azelőtt ismeretlen alakzat, a „pártmilícia” léte, működése. Eme újdonságot definiálván bukkan fel 1923-ban elsőként a „totális” és a „totalitarizmus” szó a liberális és katolikus orgánumban. A tézis a bevezető sorokból kiderül. *A tudatosan, szisztematikusan használt erőszak, valamint a katonai jelleg a pártszerveződés – és politikai cselekvés – új módszereként* jelent meg. A fasiszta mozgalom születésekor, megerősödésében, a hatalom megszerzésében, a parlamentáris rendszer lerombolásában e faktor meghatározó szerepet játszott. De ezen túlmenően az erőszak a fasiszta csoportosulások számára a kollektív identitás kovácsolója és az életstílus kialakítója szerepét is betöltötte.

Az első részben a szerző az I. világháború utáni olasz belpolitikai helyzettel ismerteti meg, mégpedig a magán- és közéletet 1919 és 1922 között egyaránt meghatározó agresszivitás szempontján keresztül. A frusztrált győztes közkeletű toposzát mellőzve a társadalmat feszítő ellentéteket más oldalról közelíti. 1919-ben a választási reformmal a liberális állam politikai struktúrája demokratikusabbá vált, választóként azelőtt nem jegyzett rétegek, ennek következtében tömegpártok (Szocialista Párt, Néppárt) léptek színre. A gazdasági krízissel sújtott években a háborús élmények utóhatásaként a brutalitás hétköznapivá vált. A társadalmi kapcsolatok (és tiltások) fellazultak. 1918 és 1921 között a gyilkosságok és a közrend elleni bűncselekmények száma megháromszorozódott. A szociális forradalmat és osztályharcot meghirdető radikális baloldaliak propagandája folytán 1920 őszére az ország szinte a polgárháború szélére sodródott. Történt ez akkor, amikor a szocialisták a parlament legerősebb pártját alkották, s önkormányzati választási győzelmeik miatt Észak- és Közép-Olaszországban domináns pozíciókat foglaltak el (*biennio rosso*). Amikor Gentile magánlevelekből idéz, rendkívül érzékletes képet kapunk a robbanékony helyzetről, a baloldal erejéről, megosztottságáról és taktikai hibáiról. A sztrájkok, gyár- és földfoglalások e közegében a fasiszták még marginális komponensei a politikai életnek. Mussolini 1919 őszén 800 hívet tudhatott mozgalmában, számuk egy évvel később is csak 20 615 fő volt. Azonban 1921 májusára, miután az eredendően proletariátusellenes irányzat elnyerte a baloldaltól tartó polgári és középrétegek (időleges) támogatását, már 187 588-an csatlakoztak hozzá. Gentile megjegyzi, hogy jóllehet a szocialistákat egyfajta zsarnoki fellépés is jellemezte, paramilitáris erőket módszeresen mégsem alkalmaztak politikai célokra. Ezzel szemben a *fasci di combattimento* logikájában a *politika kezdettől fogva háború*: halálig tartó küzdelem, leszámolás a nemzet, a haza ellenfeivel. Nyilvánvalóvá teszi ezt az igazságot a tanulmányban idézett, már 1919-ben meglepően egzakt információkat tartalmazó rendőrségi jelentések olvasása.

A külső támogatás/eltűrés másodlagos tényező a fasiszta térnyerésben, a mozgalom az erőszak, a fegyveres rohamosztagok (*squadra*) akciói miatt lendült fel fél év alatt. Gentile ezt az állítást e helyütt a politikai indíttatású gyilkosságok statisztikáival s a fasiszta újságok (*Il Fascio*, *Il Popolo d'Italia*) leszámolásra bujtogató cikkeivel bizonyítja. Talán az egyik legérdekesebb alegység a fasiszmus 1921 nyári belső krízisének ecsetelése. A pártfogó polgári, földbirtokos háttér ekkor kezdte követelni a félkatonai szervezetek felszámolását, s maga Mussolini is ellentétbe került a militáns szárny vezetésével, mivel a mozgalmat a középosztályt képviselő munkáspárttól kívánta alakítani. Sikertelenül. Az 1921 novemberében megalakuló Nemzeti Fasiszta Párt a politikai és a katonai apparátus *identifikációjával* új gondolkodás- és cselekvésmódot teremtett. A *squadra* nem egy párt melletti katonai különítményként jelent meg, hanem a politika militarizálódott. Az olasz történész röviden, de bőszéggel citálja a fasiszta pártprogramok, hírlapok, egyéb kiadványok, beszédek idevonatkozó mondatait, kiemeli a patriotizmust önmagának kisajátító, mítoszokra, rítusokra alapozott mentalitást. Az egyik legjellemzőbb, „önleplező” állásfoglalást is olvashatjuk az *Il Popolo d'Italia* 1921. november 23-i cikkéből, mely a „haza szolgálatában álló, önkéntes milíciaként” definiált pártot *főlébe* he-

lyezi az államnak (és törvényeinek), amennyiben az „nem száll szembe a nemzeti szolidaritás eszméit belülről szétforgácsoló elemekkel”.

Míg sokan átmeneti és politikai eszközként felhasználható jelenségként könyvelték el a fasiszta mozgalmat, az antidemokratikus propaganda láttán néhány éles szemű értelmiségi kiváló láttelepet adott. A tanulmány második fele ezeket összegzi. Íme néhány ezek közül. 1921 novemberében a *La Critica Politica* újságírója megjegyzi, hogy a fasiszták nem tűnnek semmiféle ellenkezést, ellenfeleiktől megtagadnák a gondolkodás, a vita és a nyilvános cselekvés jogát is. Ők az egyetlen jól felfegyverzett szervezet, amelyet a kormány nem tudott vagy nem akart lefegyverezni. Aspirációjuk a hatalom megszerzésére nem üres frázis. A *La Stampa* 1922 júliusában szóvá teszi, hogy a párt minden eszközt megragad céljai eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy „abszolút diktatúrát” vezessen be a nemzeti élet minden vonatkozásában, amely maga után vonja a szabadságjogok teljes elnyomását. 1923 folyamán a liberális Giovanni Amendola több alkalommal elemzi a kormányzati tényezővé váló fasiszta párt intoleráns módszereit, mígnem a fasizmus „lényegi vonásaként” elsőként említi „*totális szándékot/szellemiséget*”, többek között arra utalván, hogy e szerveződés az egyes ember s minden állampolgár belső meggyőződése fölötti uralomra tör. A liberális katolikus Novello Papafava ehhez csatlakozva írja, hogy az „abszolút igazság kizárólagos és rendíthetetlen birtokosaiként” a politikai életet világi vallásként ragadják meg. 1924 februárjában Luigi Sturzo, a Néppárt feje „az állam imádatáról” (*statolatría*) és a „nemzet istenítéséről” beszél, mely összeférhetetlen a katolicizmussal. A fasiszták erőszakra való izgatása ellentétes mind a jogállam, mind a felebaráti szeretet evangéliumi törvényével. Sturzo elítéli azt a törekvést, mely „minden erkölcsi, kulturális, politikai és vallási érték *totális átalakítása* által úgynevezett fasiszta erőt” akar kreálni. Igino Giordani néppárti politikus ugyanezen évben a „fasiszta vallás” kifejezést használja. Előtérbe állítja a fasizmus „*totális, önző, minden mást kizáró*” gondolatosságát, mely „nem tűr meg általa nem kontrollált, rajta kívül álló erőket”. Ezért „abszurd abban bízni, hogy vissza lehet vezetni őket az egyház erkölcsi elveihez”, hiszen ehhez le kellene mondaniuk „cezaropapista céljaikról és totalitarista beállítottságukról”.

Gentile írása a „feltalált” szavak eredeti megjelenési közegét vizsgálja. A kortársak a tényekből, a konkrétumokból kiindulva – még az *egypártrendszer létrejötté előtt* – megpróbálták leírni azt a *politikai stílust*, melynek lényegeként felismerték annak teljes összeférhetetlenségét a liberális parlamentáris rendszerrel. A tanulmány sűrű, élvezetes, kronológiailag s egy adott szempont alapján tekinti át az olasz belpolitikai történéseket az 1920-as évek közepéig.

Philippe Raynaud-nak, a jog- és politikai filozófia professzorának A „*nihilizmus forradalma*” Hermann Rauschningtól Leo Straussig című értekezése nagyrészt az 1935-ig Danzig Szabad Város szenátusának elnöki tisztét betöltő politikus magyar nyelvre le nem fordított könyvét (*The Revolution of Nihilism*, 1939) elemzi, utóbb részben helyesbíti. Annak ellenére, hogy Rauschning másik művének (*Hitler bizalmasa voltam*) megbízhatósága erősen kétséges, e háború előtt (1939-ben) megjelent könyv találó reflexió a nácizmus anatómiáját illetően. Raynaud komolyan veszi, tanulságosnak tartja. Fogalomtisztázással kezd. A „nihilizmus forradalma”

Rauschning szóhasználatában az a *destruktív dinamika*, mely az akarat emancipálódása nevében felszámolja mind a keresztény, mind az építő konzervatív és liberális, „tradicionális” európai örökséget. A német junker könyvének célja, hogy a korabeli, baloldali kritikák mellé felsorakozva a náciizmus „nemzeti alapon álló” bírálatát adja, s bemutassa annak „parazita kötődését” a társadalom konzervatív rétegeihez. A tétel: a konzervatív burzsoázia a nemzetiszocialistákat saját, korlátozott céljai elérése (Németország jogainak, stabilitásának, nemzetközi ragjának visszaállítása) végett a hatalom közelébe engedte, ellenben később képtelen volt gátat vetni önállósodásuknak. A kifejtés három logikai egységben történik. Az első e taktikai hiba okait kutatja. A jobboldal egyfelől messze túlértékelte a bolsevik, s egyáltalán a baloldali veszélyt, másfelől csupán az NSDAP heves nacionalizmusát észlelte, annak forradalmi jellegét nem. Végso soron egy a konzervativizmushoz nem kötődő, *nacionalista szektát* karolt fel, amely azután radikálissá és felforgatóvá vált. A két egészen ellentétes politikai erő alkalmi kooperációja két pilléren nyugodott: a liberalizmus elutasításán és a nacionalizmus felmagasztalásán. De homályban maradt a náci antiliberalizmusának *valódi gyökere*: a „*nihilizmus*”, a minden megkötő féktől, így a fennálló rendtől való szabadulás szenvedélye. A (burzsoá) liberálisok a tradíció megkérdőjelezésében nem mentek elég messzire, tehát elvetik őket. Rauschning ezért véli úgy, hogy a náciizmus *nem* ideológia, hanem egy olyan önmagát fenntartó rendszer, melyet egyre inkább a tiszta rombolás vezérel. Az uralmat önmagáért keresi. Ideológiája *is* van, hogy „legitimálja” a terort. A könyv második részét Raynaud különösképp méltányolja szubtilis meglátásaiért. Az emigráns hajdani politikus az új hatalmi elit születése nyomában jár. A (konzervatív) katonai vezetés példákkal illusztrált megtévesztését/megejtését – a hagyományos német militarizmus és hadsereg pártpolitikai célú felhasználását – vizsgálja meg. „A forradalom épp ott győzött, ahol látszatra a legmélyebbre hajolt a katonai lelkület előtt, ott és akkor, amikor csatlakozott a háború dicsőítéséhez, azt állítván, hogy az a német karakternek leginkább megfelelő életforma.” Totális háborúra készülő, új (szemléletű) hadsereg jött létre. Rauschning ezzel összefüggésben megpróbálja azonosítani, hogy a német kultúrában és történelemben mi készíthette elő a polgárság kapitulációját e nihilizmus előtt: a „háború misztikája”, a küzdelem metafizikai értékévé emelése. A náci sikeresen redukálták a patriotizmust annak egyik, mégpedig katonai dimenziójára. Az új politikai-katonai vezető réteg – magyarázza a harmadik rész – azután a német külpolitikát szabja át, a konvencionális gyakorlat helyett abszurd világuralmi víziókat követ, mely szemben áll a konzervatív német nacionalizmus elképzeléseivel, a kis nemzetek fölötti hegemonia és az európai nagyhatalmi státus igényével.

Raynaud négy ponton reagál az analízisre, ebből kettő kritikai észrevétel. A francia tudós szerint Rauschning *alábecsüli* az ideológia szerepét. A náci rezsim nem csupán az erkölcsi élet érvényben lévő alapjait akarta összezúzni, hanem „le akarta igazni a szlávokat, s ki akarta irtani a zsidókat”. Azt is megjegyzi, hogy a szerző csak részlegesen látta át a totalitarizmus problematikáját, tévedett az olasz és az orosz példa boncolgatásakor. Ellenben a „nihilizmus forradalma” kifejezés a náciizmus funkcionista megközelítéseinek hasznos fogalmi keretet adhat: a határokat nem ismerő

erőszak lépésről lépésre történő kibontakozása elsősorban nem egy előre kigondolt terv, hanem *egy bizonyos logika* terméke. Az írás politikai filozófiai kitérővel zárul. Leo Straussnak a New School for Social Research 1941. februári szemináriumán a német (s nem náci) nihilizmusról elhangzott gondolatairól (és Rauschning bírálatairól) mindkét fél eredeti látószögének értékét védve mond véleményt.

Philippe de Lara kötetnyitó tanulmánya a francia szociológiai és szociálintropológiai iskoláknak a modernitás emberére – s ezen belül a totalitarizmus megjelenésére – vonatkozó vizsgálódásait kíséri, de legfőképp Louis Dumont életművének állít emléket. Egy másik, rövidebb, de nem kevésbé lenyűgöző fejtegetés *Sebastian Haffner és a német talány* címen a történész könyveiből sejlő dilemmával foglalkozik, mégpedig a náci katasztrófa mögött meghúzódó német történelmi felelősség kérdésével. Haffner már korai, háború alatti munkáiban (*Egy német története, Germany: Jekyll and Hyde*) különbséget tesz a náciizmus és Németország között. Szakadatlanul arra keresi a választ, hogy vajon a németek mivel járultak hozzá a történetekhez, ők, akik egyszerre voltak közreműködők és elszenvedők. Politikatörténeti vonalvezetése mellett a német kultúra strukturális elemeit veszi górcső alá. De Lara hangsúlyozza, hogy Haffner már a Sonderweg-tézis előtt felismeri a modernizálódáskészségnek, a „megfelelő politikai államforma hiányának” következményeit. Az 1871-ben létrehozott Reich („Poroszország Német Birodalma”) túlságosan nemzeti volt ahhoz, hogy voltaképpen birodalom legyen, de túlságosan császári is (archaikus) ahhoz, hogy egészséges, stabil, modern nemzetté váljon. Németország modern kori történetének betegsége az „egyetemes birodalom képzetének” rögzülése, melyet egyes elemeiben a német kultúra hordozott és örökített tovább. Két párhuzamos szál levezetését követhetjük. Luther és Thomas Mann nyomán előbb a német apolitizmus kialakulását és jelentését (a magánszféra prioritását, az egyén és az állampolgár megkülönböztetését, a politika lekezelését), melyre ráoltódik a távoli, elvont politikai közösség, a birodalom által megtestesített nagyság álmképe. Egy németnek „nincs olyan érzése, hogy politikai tevékenysége immorális, hanem úgy tartja, hogy maga a politika az” – imígyen ír Haffner, aki szerint a híres német interioritás nem lehet visszavonulás, hanem a belső világ „kiművelése” és megerősítése az állami beavatkozás totális tendenciáival szemben. Paradox módon a politika devalorizációja előkészítette a társadalmi élet átpolitizálódását. Hitler mesterien használta ezt fel.

A hatalmi tudathoz „nemzeti öntetszelgés és önimádat”, nacionalizmus társul. Németország esetében ez egy olyan fogalom, mely „legbensőbb lényegét tekintve egyet jelent egy tág horizonttal, a minden irányban való nyitottsággal”. Haffner kimondja, hogy hazájának „legnagyobb ellensége: a német nacionalizmus és a Német Birodalom”. Ehhez fűződve visszatérő témája a társadalom „elnáciasodása”, „átalakítása”. Nevezetessé vált becslése: a lakossága 20%-a nemzetiszocialista, 40%-a az új eszméhez lojális polgár. De Lara a kivételes írói véna mellett a gyors helyzetfelismerésekre mutat rá: Haffner tudja, hogy a „náci forradalom” kezdettől fogva totalitarista jellegű. Nem a fennálló rendszert, hanem az együttélés alapjait támadja. Már első (jóval később megjelentetett) munkájában, az *Egy német történetében* megdöbbenő példákat hoz, úgymint a zsidó üzletekre kivetett 1933.

áprilisi bojkott esetét, mely a „rosszallás és helytelenítés” ellenére is „győzelemmel” járt. A diszkussziók az antiszemitizmus helyett a „zsidókérdésre” terelődtek. A „nemzeti öneszmélés grandiózus folyamatának” frázisa Haffner látószögében a társadalmi élet adott kereteiben élő közösséggel szemben egy művi közösség létrehozására tett kísérlet. Végezetül De Lara az író-történész későbbi munkáiból a három koncentrikus kör szondázásából (a lojális tábor, a nácik, Hitler) a tipikusan haffneri észrevételeket sorolja: az antiszemitizmus és a fajok küzdelme tanának inkoherenciáját, Hitler „egokráciáját” következtében a történelem alávétését az ő saját idejének, s a vezér politikai tévedéseit. Nagyszerű, átfogó munka, mely Sebastian Haffner teljes munkásságát szemléli.

Bernard Bruneteau összefoglalása (*Az 1930-as évek totalitarizmusértelmezései*) tartalma, sokrétűsége és gazdag hivatkozásai miatt magyar nyelvű fordítást és megjelentetést érdemelne. Ő is fontosnak tartja a „visszatérést” ama politikai küzdelem világába, melyben egy minőségileg új jelenség kritikájaként a liberális és kereszténydemokrata közeg új terminus bevezetését szorgalmazta (Amen-dola, Sturzo, Basso). Körbejárja a hasonló jelentésű szavak (tűrannisz, diktatúra, autokrácia, despotizmus) I. világháború utáni felbukkanását, s magyarázatot kapunk ezek „használatatlanságának” okára. Kitér az első összehasonlító művekre. Színvonala, éleslátása miatt mérőföldkőnek tekinti Luigi Sturzo munkáját (*Italia e Fascismo*, 1926). Bruneteau rámutat, hogy e műfaj eleinte azokban az országokban vert gyökeret (Lengyelország, Franciaország) amelyek valamiképp „satuhelyzetben” találták magukat, és abban a közegben dívott (a politikai közép sajtójában), melytől távol állt minden szélsőség. A jobb- és baloldal régi keletű, mély megosztottsága miatt leginkább Franciaország, s a centrista folyóiratok (*L'Aube*, *Semaine Sociale de France*, *Esprit*, *Ordre Nouveau*, *Europe Nouvelle*, *La Critique Sociale*) állnak a fókuszban, valamint egy új „frontvonal” (antikommunista–antifasiszta szembenállás) megnyilvánulása. Az 1930-as évek általános jellemzése után igen érdekfeszítő a megfelelő kifejezés keresgélésének története (totalitarista állam, totális-autoriter állam, totalitarista antidemokrácia, új diktatúra, diktatúrális szocializmus, hamis demokrácia, diktatúrális demokrácia) s neves enciklopédiák első definícióinak idézése (*International Encyclopedia of Social Science*, *Encyclopédie Française*). A komparatív vizsgálódások mellett fontos helyet foglal el a cikkben a magyarázó irodalom bemutatása, rendkívül széles szerzői skálával, a jelenséget kiváltó okok különféle „olvasatai” szerint rendezve (Bardeau, Borkenau, Mauss, Ferrero, Spearman, Ortega, Jünger, Lederer, Halévy, Nitti, Sforza, Rougier, Journet, Maritain, Karwehl, Voegelin, Fraenkel, Kelsen, Kantorowicz, Aron, Gurian és sorolhatnánk). A terv- vagy irányított gazdaság a kortársakat izgató, ehhez kapcsolódó tárgykör, a felhozott reagálások visszavezetnek az összehasonlító vizsgálatok területére. Bruneteau imponálóan színvonalas tanulmányának méltó és elgondolkodtató befejezése a politika tudományt bénító hatásának ábrázolása: a nyugati, baloldali antifasiszmus és a háború fordulatai a hidegháborúig ellehetetlenítették a totalitarizmus kritikai analízisének elmélyítését.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

Magdolna Szilágyi: Roman Roads in Medieval Transdanubis. The Names of Roman Roads and their Role in Medieval Space Organization	1
Zoltán Fónagy: The Integration of Bosnia-Herzegovina after the Occupation. Power Politics and Modernisation in the Mirror of the Minutes of the Common Council of Ministers	27
László Borhi: The Role of Weak States in International Politics	61

WORKSHOP

László Pósn: Feud (<i>fehde</i>), Vengeance and Violence in the State of the Teutonic Order	75
Kornél Nagy: „There is a Vineyard Called Oremus, Yielding Plenty of Wine...” On the History of the Vineyard „Oremus” at Sátoraljaújhely	91
András Cieger: The Letter-Writing Politician. The Role of Correspondence in Hungarian Political Life during the Second Half of the 19th Century	107
Éva Somogyi: The Value of the Letter as a Historical Source. The Letters of the Officials in the Common Ministry of Foreign Affairs	119

REVIEW ARTICLE	133
----------------	-----

BOOK REVIEWS	171
--------------	-----

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ, az MTA doktora, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • CIEGER ANDRÁS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • FÓNAGY ZOLTÁN, a történettudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • HANTOS-VARGAMÁRTA PhD-hallgató (Pécsi Tudományegyetem) • NAGY KORNÉL PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • PÓSN LÁSZLÓ PhD, egy. docens (Debreceni Egyetem) • SOMOGYI ÉVA, az MTA doktora, kutató professor emeritus (MTA BTK TTI) • SZABÓ ANDRÁS PÉTER PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • SZILÁGYI MAGDOLNA PhD, régész-történész (Közép-európai Egyetem)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható
--

9 770040 963009

1 4 0 0 1

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáman: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53.,
telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A Történelmi Szemle 2014-as évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti Kulturális Alap

